

АБЛЯЗИЗ ВЕЛИЕВ

САЙЛАМА ЭСЕРЛЕР

Эки джылтлыкъ сайлама эсерлер топламы

II джылт

ЭДЕБИЙ ЛЕВХАЛАР

И. Гаспринский адына медиамеркез
Симферополь
2019

УДК 821(=512.19)

ББК 84(Крмтат)

В 27

*Одобрено Консультативным советом по изданию литературы
на родных языках при поддержке Государственного комитета по делам
межнациональных отношений и депортированных граждан Республики Крым.
Издано за счёт средств бюджета Республики Крым*

Такъризджилер:

Керимов И. А. — филология илимлери докторы, профессор

Сеферова Ф. А. — филология илимлери намзети, доцент

В книге использованы фотографии из личного архива Аблязиза Велиева

Велиев А.

- В 27 Сайлама эсерлер :** Эки джылтлыкь сайлама эсерлер
топламы. Дж. II : Эдебий левхалар. — Симферополь :
Къдж ДММ «И. Гаспринский адына медиамеркез», 2019. —
288 с. : фото. — Кырымтатар тилинде.

ISBN 978-5-6042973-7-7

УДК 821(=512.19)

ББК 84(Крмтат)

Языджи Аблязиз Велиевнинъ 80 йыллыгы мунасебетинен азырлангъан
«Сайлама эсерлер»ининъ экинджи джылтында онынъ чешит девирлерде яраткъан
эдебий левхалары ер алгъан. Окъуйдыкь музллифининъ классик ве земаневий
эдиплер, кырымтатар эдебияты ве матбуатынынъ инкишафы, халкъ агъыз
яратыджылыгы ве саире мевзуларгъа багышлангъан эсерлеринен таных
олабилер.

Велиев А.

- В 27 Избранные произведения :** Собрание избранных произ-
ведений в двух томах. Т. II : Литературные этюды. — Симфе-
рополь : ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019. —
288 с. : фото. — На крымскотатарском языке.

ISBN 978-5-6042973-7-7

УДК 821(=512.19)

ББК 84(Крмтат)

Второй том «Избранных произведений» писателя Аблязиза Велиева,
приуроченных к 80-летию со дня его рождения, содержит литературные этюды,
созданные в разные периоды творчества. Читатель сможет познакомиться
с произведениями о классиках и современных авторах, развитии крымскотатарской
литературы и журналистики, устном народном творчестве и других интересных темах.

ISBN 978-5-6042973-8-4

© Велиев А., 2019

ISBN 978-5-6042973-7-7 (Том 2)

© ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского», 2019

МУЭППИФТЕН

Чокъ йыллар девамында иджатнен огърашувым нетиджесинде къалемим тубюнден чешит мевзуларда бир сыра эдебий-бедий левхалар догъдылар. Оларнынъ эписини бирлештирген шей — эдебияттыр. Иште, шу левхаларны топлап, сайгъылы окъуйджыларыма такъдим этсем насыл олур экен, деген фикир акълыма кельди.

Эр альде азмы, чокъмы, 80 яшкъа кельдим. 50 йылдан зияде миллий матбуатымызгъа, эдебиятымызгъа, медениетимизге, маарифимизге хызмет эттим. Бу девир ичинде дефаларджа уйкен несиль язиджыларымыз, алимлеримиз, санаткярларымызнен корюштим, къонуштым, эксери алларда олардан огрендим, иджадий гъыда алдым. Бу, хусусан меним неслим ичюн муим ве зарур эди. Чюнки сюрюнликте яшагъан меннен акърандаш къырымтатар иджаткярларынынъ ич бириси бир кунъ биле ана тилинде тасиль алмады, мектеп корьмеди. Шу себептен Зиядин Джавтобели, Эшреф Шемьи-заде, Шамиль Алядин, Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Абдулла Дерменджи, Решид Мурад, Энвер Селямет, Джеваире, Амет Мефаев, Джевдет Аметов, Сеитумер Эмин, Черкез-Али, Ибраим Паши киби иджаткярларнен къонушув, оларнынъ базыларынен исе йыллар девамында бир ерде ян-янаша чалышув мен ичюн эм мектеп, эм университет олды. Миллий эдебиятымызнынъ тарихыны, сырларыны мен олардан эшиттим ве имкяны олгъаны къадар огрендим.

Бу китапкъа кирген материаллар чешит йылларда язылгъан олып, мевзу джеэтинден гъает фаркълы ве омрюмизнинъ тюрюк сааларыны къаврап ала. Олар халкъ агъыз яратыджылыгъы, тиль, эдебият, тарих, этнография ве дигер проблемаларгъа багъышлангъандыр. Очерк ве макъалелерде котерильген меселелерни тамырындан, толусынен кениш айдынлатмакъ макъсат этип къоюлмай. Эгер бу левхалар окъуйджыны аз да олса, тюшюнджеге далдырса, бильги даиресини кенишлетмеге ярдым этсе, мен озъ макъсадыма ириштим деп саяджагъым.

КЛАССИК ВЕ ЗЕМАНЕВИЙ ЭДИПЛЕР АКЪКЪЫНДА ЭДЕБИЙ ЛЕВХАЛАР

АШЫКЪ УМЕР АКЪКЪЫНДА ЭШИТКЕНПЕРИМ

XX асырнынъ башында Мария Тааф деген бир франсыз рессамы баягы вакъыт Къырымда олгъан, къырымтатар тилини мукеммель огренген. О, Судакъта да булунгъан. Мен догъгъан Къоз коюни зиярет этип, атта бираз вакъыт анда ресим сызувнен мешгуль олгъан.

Белли эдибимиз Шамиль Алядиннинъ айткъанына коре, о рессам къозлы бир йигитке севда ола. Шамиль агъа, иште, бу эки яшнынъ севгиси акъкъында повесть язмакъ истеген эди ве манъа мураджаат этип: «Аблязиз, мумкюн олса, мени къарт къозлыларгъа алып барса, бельки оларнынъ арасында иште шу Мариягъа севда олгъан йигитни бильгенлер бардыр», — деди. Мен урьметли языджымызны озь машинамен бир къач кере бойле адамларгъа алып бардым. Лякин о йигитни бильген тапылмады. Иште, бойле зияретлеримизден бириси 1985 сенеси Озбекистаннынъ Бекабад районындаки Джума коюне япылды. Мен Шамиль агъаны о вакъытта энди 79 яшында олгъан къозлы Смаил дайыма (сойады Яев) алып бардым. Онъа «Партизан Смаил», «Бухгалтер Смаил» да дей эдилер. Афызасы гъает отъюр, чокъ шей бильген бир инсан эди. Шамиль агъа Смаил дайыма Мария Тааф, онъа севда олгъан къозлы йигит хусусында чокъ суаллер берди, лякин ич бир тюрлю къандырыджы джевап алып олмады. Бунъа бакъмадан, Шамиль Алядин бойле меракълы инсаннен таныш олгъанындан пек мемнюн къалды. Къаве софрасы башында Смаил дайы бизге эдебиятнен багълы чокъ шейлер айтты. Оларнынъ арасында Ашыкъ Умернен багълы вакъиалар да бар эди. Кунъ-делигиме язып къалдыргъаныма коре, бу субет 1985 сенеси июль 6-да олгъан, ве оны Смаил дайы айткъаны киби язып алгъаным.

Эмиш ки, Ашыкъ Умер Багъчасарайда бирисининъ эвине муса-
фирликке баргъан. Къонакъбай онынъ огюне къуртбал къойгъан.
Ашыкъ Умер онъа бакъып, шойле деген:

Дешхерир 100 бинъ чичеги,
Ёгъурыр маджун япар.
Зерре къадар акълы олан
Арыдан иссе къапар.

Койде джами огюнде бир топ адам отура экен. Оларнынъ ара-
сында къады да бар экен. Бакъсалар, къаршыдан Ашыкъ Умер
элинде сазы иле келе эмиш. Оны корип къады: «Ана, Ашыкъ Умер
келе. О, меджнун. Оны шейтанлар ёлдан ургъан. Эрифни бир шей-
лер этип шейтан шеэринден къайтармакъ керек», — деген.

Буны эшиткен Ашыкъ Умер къадыгъа бакъып:

Абдест алсам, алма демез,
Намаз къылсам, къылма демез,
Къады киби арам эмес,
Нерде бунынъ шейтаны? —

деп, озъ ёлуны девам эте. Буны эшитип, янында отургъанлар къа-
дынынъ джуббесинден чекип: «Алдынъмы пайынъны?», — дейлер.

Ашыкъ Умерден:

Эй гонъюль, хакъкъа ибадет,
Къыл мубарек джума куню.
Зикриле къальбим пасыны
Силь мубарек джума куню.
Етмиш эки бучукъ миллет,
Эпси дженнет бизим деюр,
Бармайынджа белли олмаз,
Оны да тек Мевля билир.

Аджеба, бу сатырлар Риза Фазыл тарафындан азырлап чыкъа-
рылгъан Ашыкъ Умернинъ 2 джылтлыкъ эсерлер джыйынтыгында
ёкъмы экен, деп тешкерип бакътым. Хайыр, ёк! Тек сонъки гъазель-
нинъ ильки 2 сатырыны Ашыкъ Умернинъ сайлама эсерлерининъ
2-нджи томында, 79-нджи саифедеки 62 ракъамы иле бельгиленген

«Джума куню» деген гъазелинде расткетирдим. Лякин онда да фаркъ бар.

Меселя, мен Смаил дайымдан язып алгъан метнде:

Эй гонъюль, хакъкъа ибадет къыл мубарек джума куню,
Зикриле къальбим пасыны силь мубарек джума куню, —

денильсе, китапта:

Эй гонъюль, акъкъы ибадет эт мубарек джума куню.
Темиз къальбинъ иле зикир эт мубарек джума куню, —

денيله. Бу сатырлар эсерлернинъ транскрипциясында (320-нджи саифе, гъазель № 62) шойле берильген:

Эй гонъюль хаке ибадет къыл мубарек джума кунъ,
Зикир эйле къальбинъ башы къыл мубарек джума кунъ.

Сонъки 2 сатыр исе китапта умумен ёкъ. Оны кене бир кере хатырлатмакъ истейим:

Етмиш эки бучукъ миллет, эпси дженнет бизим деюр,
Бармайынджа белли олмаз, оны да тек Мевля билир.

Умумен, юкъарыда косътерильген шиир парчаларынынъ учю де Ашыкъ Умернинъки олгъанына шубе догъмай, чюнки сатырларнынъ озъюнлиги, язылуw усулы ве услуби айны онынъки киби.

Мешур Ашыкъ Умернинъ бунынъ киби бир чокъ сатырлары джевхер ташлары киби бутюн дюньягъа сачылып кеткени, олар де анда, де мында расткельгени табиий олса керек.

Бундан бир къач афта эвельси «Янъы дюнья» газетасында басылгъан эски улемаларымыздан бири, аджы Мухаммед Абдульваит Сахтаранынъ «Татлы тилли Ашыкъ Умер» макъалеси сёзюмизнинъ исбатыдыр. Илериде де Ашыкъ Умернен багълы бойле сатырларнынъ тапылмасына мен ич де шубеленмейим.

2006 с.

ИСМАИП ГАСПРИНСКИЙ ВЕ КЪЫРЫМТАТАР БАПА ЭДЕБИЯТЫ

Миллетнинъ атасы, деген улу адгъа наиль олгъан, тюрк дюньясында озюне дегерли ер къазангъан, вефатындан сонъ да миллетнинъ рухий бабасы олып къалгъан мешур мутефеккир, маарифчи, нашыр, муаррир, публицист, джемаат эрбабы Исмаил Гаспринский къырымтатар бала эдебиятыны инкишаф эттирювге де пек буюк иссе къошты.

Исмаил Гаспринский тасиль саасында инкъилябий иш япты. Мектеп тасилини мукеммеллештирюв саасында онынъ котерген гъаелери Къырымда, Волга боюнда, Кавказда, Орта Асияда, Сибирьде, Догъу Тюркистанда юз бинълернен адамнынъ дюньябакъышыны денъиштирди.

Исмаил оджа теклиф эткен ве озю ишлеп чыкъкъан янъыджа окъутув усулы, эбет, къадимджилер тарафындан ред этильди, къатты къаршылыккъа огъратылды, лякин эписи бир джадидчилик кет-кете инкишаф этти, къабул олунды, мувафакъиет къазанды. Бу ёнелиштеки арекетлер улу гуманист Исмаил Гаспринский гъаелерининъ тантанасынен екюнленди.

Янъы окъутув истилясыны огге сюрер экен, Гаспринский тек сёзнен дегиль де, амелий ишнен де озь гъаелерине ёл ачты. Онларнен, юзлернен дерсликлер, къулланмалар: «Къырает тюркий» (1894), «Нумюне-и хаттат ве ресим» (1894), «Рехбер муаллимин яки муаллимлер ёлдашы» (1898), «Атласлы джогърафия» (1901), «Усул-и эдеб» (1901), аз вакъытта окъумакъ ве язмакъны огреткен «Ходжа-и субъян» (1902), «Талим-и къырает ве малюмат-и нафия» (1910) ве дигерлерини язып, «Терджиман» басмаханесинде нешир эттирди. Бу дерсликлернинъ базылары сонъундан чокъ кере текрар дердж олунды.

1910 сенеси октябрь 8 (21)-де Исмаил Гаспринский «Терджиман» газетасына иляве оларакъ афтада эки кере чыкъкъан «Алем-и субъян» («Балалар дюньясы») дергисини чыкъарып башлады. Беш йыл девамында мунтазам чыкъып тургъан междмуанынъ нешир этилюви тек мутефеккирнинъ вефатындан сонъ токътатылды. «Алем-и субъян»да масаллар, икяелер, дерслер, тербиевий насиатлар, халкъ тасили акъкъында ве тербие мевзуларында макъалелер басыла эди. «Revue du monde musulman» франсыз междмуасы язгъанына коре, тюркий тиллерде чыкъкъан дигер мемлекетлернинъ неширлери «Алем-и субъян»дан эсерлерни озь саифелеринде ерлештиргенлер.

Бойлеликнен, бу меджмуа кырымтатар бала эдебиятына темель кыйды, демек мумкюн.

Исмаил Гаспринскийнинъ озю бала шиирлери ве икяелерини «Терджиман» ве «Алем-и субъян»да бастырды. Месея, онынъ «Кырым» шиирини алайыкъ:

Бунъа Ешилъ ада дерлер, юдже маали Чатыр-дагъ.
Бунынъ бир тарафы чельдир, бир тарафы багъча-багъ.

Келир сувлар яйлалардан, не гузельдир бойлары,
Алтын ашлыкъ тарлалары, кызулары, кыйлары.

Отар кыушлар саба-акъшам, олур язда Гулистан,
Эр не тараф козь идерсенъ — алтын ашлыкъ, багъ-бостан.

Пек гузельдир аб-авасы, ай ве джай, джай ве яй,
Шеэрлеринъ эскилери Кырасув, Багъчасарай.

Толу эди халкъымызнен Ешилъ ада бир заман,
Аз дегильди юртумызда алим, батыр, кыараман.

Зевал кельди, Юрт бозулды, кыач ве кочь алдав иле,
Кетти халкълар, кельди ятлар башкъа ал ве диль иле.

Унутманъыз, чоджукъларым, Кырым сизинъ Ватандыр,
Саип олунъ бу Ватана, чалышып эдеп иле.

Бунъа Ешилъ ада дерлер, юдже маали Чатыр-дагъ.
Бунынъ бир тарафы чельдир, бир тарафы багъча-багъ.

И. Гаспринскийнинъ «Аман, огълум!» шиири де озюнинъ мундеридже ве гъаеси джеэтинден яшларгъа насиат оларакъ язылгъан кыйметли эсердир:

Аман, огълум, сатма сакъын
Элинъдеки топрагъы.
Ананъ киби сени беслер
Берекетли кыучагъы.

Пичен, арпа, аш истемез,
Верир санъа бунлары.
Сефиль-резиль олма сакъын,
Сатып ана топрагъы.

Едиклеринъ, ичдиклеринъ
Эп бу топракътан келе.
Джебинъдеки акъчалары
Санъа бу топракъ вере.

Лянет идер санъа чокъракъ,
Сатма, сакъын чайыры.
Эгер сатсанъ, чевирирсинъ
Феная сен хайыры!

Алма, армут, арпа-богъдай,
Багъ ве бостан — джумлеси
Топрагъынъ вердиги байлыкъ...
Сатма сакъын топрагъы...

Сач тарлая арпа, богъдай,
Ишле, бекле тарлайы.
Бир сачарсынъ — он алырсынъ,
Унутмайып Худайы.

Оны билип, севмелисинъ
Чайыр иле багъчайы.
Акъча сувдыр, акъар китер,
Битирирсинъ акъчайы.

Бир чувал богъдая къаршы
Алтын, кумюш верирлер.
Кереклеринъ эр не исе —
Бунлар иле келирлер!

Багъча китти, акъча китер,
Битирирсинъ акъчайы.
Аман, огълум, топла акъча,
Кери къайтар багъчайы.

Аман, огълум, сатма сакъын,
Элинъдеки топрагъы,
Ананъ киби сени беслер
Берекетли къуджагъы.

Бакъ, сенинъ бир чайырынъ бар...
Не гузельдир чокърагъы,
Шырыл-шырыл келе сувы,
Ярып къара топрагъы.

Пичен, арпа, аш истемез,
Верир санъа бунлары.
Сефиль-резиль олма сакъын,
Сатып ана топрагъы.

И. Гаспринскийнинъ несир эсерлери арасында онынъ балалар-
гъа багъышлангъан «Иван ве Сулейман» икяеси де бар. Бу эсер
1897 сенеси эки кере: «Терджиман» газетасында (сентябрь 1-де) ве
«Иляве-и Терджиман»-да (апрель 20 ве август 31-де) дердж олунды.
Икяеден сонъ «Девамы бар», деп язылса да, сонъундан ич бир ерде
девамы басылмагъан. Затен эсернинъ манасындан анылашыла ки,
о, екюленген.

Мен бу икяени латинджеден транслитерация япып, «Янъы
дюнья» газетасынынъ 2006 сенеси сентябрь 23, 30 кунълери чыкъ-
къан 38-нджи ве 39-нджы санларында бастыргъан эдим. Эсерде
къомшу олып яшагъан Петроогълу Иван ве Асаногълу Сулейман
акъкъында лаф кете. Секиз яшына кельгенде, Сулейманны мектепке,
Иванны школагъа окъумагъа берелер. 4 йыл Иван окъуп язмакъны,
эсапны эм де Инджильни менимсей. Сулейман исе бир сене элиф-
бени, сонъра 3 йыл девамында Келиме-и Къадим-и, Къуранны хатм

этмекни огрене. «Бала артыкъ оқумасыны огренди», — деп, оны мектептен алалар. Сулейман язмакны, эсапламакны бильмез эди. Уч кере хатм эттиги Китаб-и Мукъаддеснинъ (Къураннынъ) бир сатырынынъ биле манасындан хабири олмагъан, чюнки онъа буны огретмегенлер. Бойлеликнен, балалар 12 яшкъа еттилер. Мария къадын Ивангъа, Алиме ханым Сулеймангъа бакъып къувандылар. Аналар, бир къач сенеден эвлятлары адам олып, озълерини ве валиделерини раат ве бахтлы этеджеклерине умют беслегенлер. Арадан кене бир йыл кече. Мысырда яшагъан франсыз туджджарларындан месье Бордо юртумызда тиджаретнен огърашкъан ве йылда бир-эки кере Къырымгъа келип кеткен. Онынъ Мысырда буюк тюкяны ве анбарлары олгъан, къолунда 30—40 адам чалышкъан. Месье Бордо ишчилерине яхшы айлыкъ телеген, шаркъ халкъларыны биле ве севе экен. Невбеттеки сефер Къырымгъа кельгенде, озюнде чалыштырмагъа эки баланы алып кетеджегини айткъан. Оларнынъ тербиесини незарет этеджегини, назарий ве амелий бильгилерини мукеммеллештиреджегини озъ бойнуна алгъан, яхшы мааш ишандыргъан. Бу ишке Иваннен Сулейманны теклиф эткенлер. Мааллеге келип балаларнен корюшти, бегенди, чюнки яхшы балалар эдилер.

Мария къадыннен шахсен корюшти ве Алиме ханым иле маалле имамы вастасынен хаберлешип балаларны истеди. Аналар разы олмадылар. 13 яшындаки балаларны насыл этип Мысыр киби узакъ бир мемлекетке ёлласынлар. Не вакъыт ве насыл келирлер? Асретине даянырлармы?

«Бу ерде олгъан Дженабы Хакъ Мысыр улъкесинде де вардыр», — деп Мария къадын огълуны тиджаретке бермеге разы олды. Иван месье Бордо иле кетти. «Къысмети верен Дженабы Хакътыр, вереджек олса бурада да верир», — деп, Алиме ханым Сулейманны ёлламады. Онынъ ерине Бедрос устанынъ огълу Богос кетти. Туджджар Сулейманны алып кетмек ичюн чокъ огърашса да, кяр этмедди.

Арадан эки йыл кечти. Иван анасына айда бир лира ёлламагъа башлады. Сулейман бир иш буламайып, Ахмет агъанынъ янында къаведжи олмакъ узере бир сене богъаз токълугъына чалышты. Бу да эдепли, баба досту олгъаны ичюн япылды. Йигит бир йылдан сонъ 60 къуруш айлыкъ ала биледжек. Анасы Алиме ханым зар-зор кечинип, кимерде 24 саат ачлыкъ чекерди. «Къысмети бойле экен», — деп, севгили огълуны эвлендирмек хаялынен яшады. Амма кеткете вазииети феналашты, вефат этти. Мария къадын исе огълундан кельген лиралардан бир йыл ичинде эки сыгъыр, экинджи сенеси кене бир сыгъыр алып, яхшы бир «сютчю» олды. Бу арада огълу да бир кере эвлерине келип кетти.

Иван Мысырда, Сулейман Ватанында чалышаракъ, кене бир къач яш буюдилер, етишкен деликъанлы йигитлер олдылар. Сулейман къаве оджагъындан айрылмай эди. Иван Мысырда арапча ве бир микъдар франсызджа эм де инглиздже тасиль алды, бир сыра сеятларда булунды, буюк тиджарет сырларыны менимседиди. Иван йылда бир кере анасына кельгенде, досту Сулейманны да бахшышсыз къалдырмай, бош вакъытларыны онынъ къавеханесинде кечире эди. Иван энди «Иван Челеби» олды. Сулейман онъа бакъып: «Анам разы олгъан олса, мен де шимди оджакъта куль къарыштырмаз да, бир туджджар олур эдим», — деп хаялланырды.

Арадан бир къач сене даа кечти. Къысмети чыкъып, Сулейман бир къызгъа эвлэнди. Къаведжилик онынъ кечинмесине етишмедиди. Эр насыл олса да, «ачлыкътан ольгеннинъ мезары ёкъ» дегенлери киби, тырышып, бир къач капик къазана ве иншалла, келеджек яхшы олур, деген умютнен яшай эди.

Иван Челеби кене бир дефа кельгенде, достунынъ кедерли экенини корип, онъа ярдым этмек истеди. Месъе Бордогъа ишанчлы бир адам керек олдугъындан Сулейманны къадынынен берабер Мысыргъа давет этти. Бериледжек мааш пек о къадар чокъ олмаса да, къаведжилегинден эппейи чокъ эди. Бир къач сене Мысырда чалышып, озюни косътеребилсе, илериде бельки месъе Бордонынъ бу ердеки векили олабилрди. Сеферге керек олгъан беш-он акъчаны Иван береджек олды.

Достунынъ бу теклифи Сулеймангъа пек хош кельди. О, Мысыргъа кетмеге авесленди, омрюнде насылдыр бир янъы девир ачыладжагъына инанды. Достуна гонъюльден тешекюр бильдирди. Ятсыдан сонъ къавени къапатып, эвге келип, зевджесине козь айдын оларакъ:

— Алымыз эйилешеджекке бенъзей, къысметимиз ачыла, Иван Челеби манъа яхшы бир иш теклиф этти, — дей. Айлыгъы эки лира, бир къач йылдан сонъ бу тарафта векиль олабиледжек экеним, — дей.

— Алла версин, пек гузель, эфендим, — дей апайы. — Дюнъ гедже атта руямда къызыл аякълы бир аткъа мингенинъизни корьген эдим.

— Бунъа не къадар севиндим, билесинъми? Оджакъ башында джаным янмыш, гонъюм къарармыш эди. Байрамлар кельгенде санъа он аршын басма, кендима бир къушакъ аламаздым. Илериде бойле сыкълетликлер корьмемиз иншалла, — дей Сулейман.

Сонъ къадыны биле ки, Мысыргъа геминен 40 саат кетмек керек оладжакъ.

— Аман, эфендим, сиз шашырдынъызмы не! Инсан азыр ишини быракъып, къалкъар, Мысыргъа кетерми? Мен белледим, ишинъиз бу ерде оладжакъ.

— Бу ерде ойле ишлер, анбарлар нешлесин?

— Анбарлар олмаса да, отъмек вар я?! Эки сенеден берли кечинемиз, ачтан ольмедик.

— Ойле амма.

* * *

Сулейманнынъ арзу-хаяллары бошкъа кетти. Къадыны, денъизге атылгъан демир киби, еринден кочъмеге истемей эди. Йигит не къадар къандырмагъа тырышса да, бошкъа кетти. Омюр аркъадашы къыркъ дереден сув, къыркъ дереден таш кетирип, Мысыр ёлуны къапатты. Сулейман кене къаведжлигинде къалды. Иван Челеби башыны саллап, достуна 5—10 акъча икрам этип, ишине кетти.

Сулейман там 20 йыл даа оджакъ башында къалды. Сакъал етиштирди, оны чалартты. Заваллы бутюн омюр шай чалышты, беш пара арттырамады. Лякин сакъалына урьмет этип, «къаведжи Сулейман» исми иле яшады. Ахыр-сонъу «къаведжи Сулейман агъа» деп, чагъырылмагъа наиль олды.

*Экинджи сырада солдан дёртюнджи
И. Гаспринскийнинъ кызы — Хатидже.*

* * *

Исмаил Гаспринский уянув деври кырымтатар бала эдебиятына темель кыйгъан эрбаплардан биринджисидир, демек мумкюн. Ондан сонъки несиль: У. Ш. Тохтаргъазы, А. Чергеев, А. Одабаш, Дж. Керменчикли, М. Нузет, Я. Шакир-Али киби эдиплер, бу мевзуны девам эттирдилер.

Белли несирджимиз Шамиль Алядин 1927 сенеси «Яш къувет» газетасында даа 15 яшында экенде, Исмаил Гаспринскийнинъ хатырасына язгъан «Танъ бульбули» деген шиирини бастыргъан эди. Бу — шегиртнинъ устаз огюндеки теменнасыдыр. Нидже миннетдар инсанлар мешур классигимизге багъышлап, эсерлер яраттылар.

Эбет, энди кырымтатар бала эдебияты баягъы аякъкъа турды, инкишаф этти. Лякин биз бу ишнинъ башында улу атамыз Исмаил бей Гаспринский тургъаныны ич бир вакъыт унутмамыз.

2011 с.

90 ЙЫПДАН СОНЪ

*(Якъуб Шакир-Алининъ совет цензурасындан
кечмеген секиз шиири акъкъында)*

Якъуб Шакир-Али кечкен асырнынъ башында иджат эткен кырымтатар демократ шаирлеринден биридир. О, 1890 сенеси Багъчасарайда фукъаре эснаф къорантасында догъгъан. Шеэрдеки рушдие мектебинде тасиль алгъан. Даа 15 яшындаки бала Исмаил Гаспринский тешкиль эткен «Терджиман» газетасынынъ басмаханесине муреттип (ариф джыйыджы) вазифесинде ишке кире. Иште, бу вакъытта онъа шу заманнынъ эдиплери язгъан эсерлернен танышмакъ имкяны догъды. Истидаты ве авеслиги олгъан генч озю де манзумелер язмагъа башлады. Олар «Енъи чолпан», «Илери», сонъра исе «Енъи дюнья», «Яш къувет» киби неширлерде басылдылар.

Кечкен асырнынъ биринджи чериги гъает муреккеп, гурьдели, сиясий вакъиаларнен зенгин бир девир эди. О вакъыт эдиплер арасында, пусласыны джойгъан денъизджи киби, де налына, де табанына урып, анги бир акъымгъа къол тутаджагъыны бильмеген сойлары олды. Рус-япон дженки, 1907—1910 сенелерининъ агъыр реакция деври, Биринджи джиан дженки, 1917 сенесининъ Февраль буржуа-демократик ве Октябрь инкыляплары, даа бир чокъ дигер вакъиалар олды ки, бу шейлернинъ маиетини о вакъытта эр кес

кереги киби анълап оламады. Лякин Якъуб Шакир-Али о девирде иджат эткен Усеин Шамиль Тохтаргазы, Асан Чергеев, Мемет Нузет, Джемиль Керменчикли киби эдиплернен бирликте демократ шаирлер сырасындан ер алды. Шуны да къайд этмели ки, юкъарыда айтып кечтигимиз эдиплер айны вакъытта тасиль саасында чокъ йыллар девамында фаалъ иш алып бардылар. Окъутув аркъалы авам халкънынъ козюни ачмагъа тырышып, мектеплерде оджалыкъ яптылар. Якъуб Шакир-Али де шулар джумлесиндендир. Айны вакъытта о, ишчи сынфы мевзусына чокъ керелер мураджаат этти.

1917 сенеси Акъмесджиттеки «Къырым оджагъы» матбаасында Арслан агъа мектебининъ муаллими Якъуб Шакир-Алининъ йигирми беш шири «Дуйгъуларым» ады иле айры китап шеклинде нешир олунды. 1976 сенеси Ташкентте чыкъкъан «Саадет ичюн» коллектив джыйынтыкны эсапкъа алмасакъ, бу — шаирнинъ биринджи ве сонъки китабыдыр.

Сонъундан «Ленин байрагъы» газетасында (1967 с., № 91, № 147; 1970 с., № 38), «Эдебият хрестоматиясы» (1971) дерслигинде, «Саадет ичюн» (1976) джыйынтыгында, Мустеджип Улькусалнынъ «Къырым тюрк-татарлары. Дюни, бугуни, ярыны» (Истанбул, 1980) китабында, «Йылдыз» меджмуасында (1987 с. № 6; 1996 с. № 1; 1998 с. № 7), З. Къуртнезирнинъ «Къырымтатар эдиплери» (2000, 2018) къылавузында, Р. Фазыл ве С. Нагаев тарафындан чыкъарылгъан «Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы» дерслигинде (2001) шаир акъкъында ве шаирнинъ эсерлери басылдылар.

Якъуб Шакир-Алининъ «Эдебият хрестоматиясы» (1971) ве «Йылдыз» меджмуасында (1996) басылгъан 1926 сенесине аит шиирлерини эсапкъа алмасакъ, къалгъан ерлерде басылгъан бутюн эсерлери онынъ «Дуйгъуларым» китабындан алып басылгъан.

Шаиримизнинъ 120 йыллыгъы мунасебети иле къолумызгъа къалем алмагъа себеп олгъан кене бир муим шей — эдипнинъ 90 йылдан берли, яни «Дуйгъуларым» китабындан сонъ, ич бир ерде басылмагъан секиз шири акъкъында сёз юрьсетмектир.

Шаирнинъ огълу — Риза Шакир-Али — зенааты боюнджа уролог-эким, сюрюнликте Янъыёл шеэринде яшады. Гъает мискин, алчакъ-гонъюлли, окъумыш, там манада зиялы бир инсан эди. Демократ шаирлеримизнинъ эсерлеринден тертип этильген бир джыйынтыкъ чыкъармагъа къарар берген яызджыларымыз та Ташкентте экенде Якъуб Шакир-Алининъ огълуна, бабасынынъ шиирлерини топлап бермеси акъкъында мураджаатта булунгъанлар. Риза агъа манъа, бу шиирлерни «Дуйгъуларым» китабындан алып, машинкалап бер-

мемни риджа эткен эди. О джыйынтыкытан ер алгъан «Буюк муаллим ве муаррир Исмаил Бек Гаспринскийге», «Мектебли иле медреселининъ барышмалары», «Къайгъулы кунюмде», «Къадимджи Менланынъ зары», «Джиддийджи Менланынъ зары», «Хораз иле тавукъ», «Ватан», «Уян, эй шанлы миллет» шиирлери шай да башкъа ич бир ерде басылмадылар. Албуки, бу эсерлер янъы джыйынтыкыны тертип этиджилерге берильген эди.

Эбет, бу шиирлернинъ не ичюн басылмагъаныны мен анълайым. О вакъыт «пантюрист» ве «панисламист» тамгасы къоюлгъан Исмаил Гаспринскийнинъ адыны матбуатта яхшы инсан оларакъ анъмакъ цензура тарафындан ясакълана эди. 1916 сенеси сентябрь 10-да устазы ве оджасы Исмаил Гаспринскийнинъ вефатына эки йыл толувы мунасебетинен язгъан «Буюк муаллим ве муаррир Исмаил Бек Гаспринскийге» шииринде Якъуб Шакир-Али бойле дей:

Енъиликди баш эмлик олдынъ бунъа сен наиль!
Эскиликке, кевшекликке дегильдинъ ич къаиль...

Анъламазды енъилиги бир заманлар шу миллет,
Яваш-яваш анълатаракъ иттинъ буюк бир эмиет!

Силяландынъ мутебер «Терджиман»ынъле, эй даи!
Вирмиш санъа улу акъыл кескин фикир иляи.

Окъуюнджа шу мухтерем газетанъы, уяндыкъ,
Диль, фикирде, ишде — бирлик лязим имиш, инандыкъ.
Сенинъ нурынъ нурландырды бу мазлум миллети,
Енъи усул саесинде махв иттинъ джеалети.

Усанмадан ич, косътердинъ ислямлара догъру ёл,
Эй, мухтерем устазымыз, меянында раат ол!

Сентябрь 10, 1916 с.

Якъуб Шакир-Алининъ къалеми откъюр, фикирлери мукеммель, назмиети кескин ве дюльбер эди. Шаирнинъ аман-аман юз йыл эвель язылгъан бу шиирлери сукъланыладжакъ дереджеде джулялангъаны корюнип тура. «Ватан» ве «Уян, эй шанлы миллет» шиирлерини анги цензор бастыраджакъ эди?

«Ватан»

Къырымымыз гуя дженнет, пек минбеттир эр ери,
Синемизде дуйгъулары депредиюр о пери.

«Ватан севмек имандандыр», биз севериз Ватаны,
Мемлекетчюн джан атарыз, къазанырыз биз шаны.

О гузелим мамур ерлер, къою ешилъ тарлалар,
Гонъюллере пек хош келюр, акъар сувлар, яйлалар.

Бир шефкъатлы ана исе ачар бизе къучагъы,
Инъильтилер, зарильтилер долуб къалмыш буджагъы.

Ёгъурулмыш, деделеринъ къанлариле бу ватан,
Бундан отърю атиюрлар, генч татарлар бунъа джан.

Майыс 11, 1916 с.

Иште, бойле сатырлары олгъан «Ватан» шиирини бастырмай-
джакълары белли эди. Чюнки о, халкъны къозгъайджакъ, онынъ къо-
лунда байракъ киби оладжакъ эди.

Я олмасам 1917 сенеси октябрь 15-те язылгъан «Уян, эй шанлы
миллет» шиирини алайыкъ. Йигирми сатырдан ибарет бу шиирде
шойле сатырлар бар:

Татар! Иште кельди кок санджагъы ельпиретмек заманы,
Чалдыр Тимурленк маршыны, шенълендир! Къувандыр анамы.

Генчлеримиз чала-чала, уйдырды истедиги йырлары,
Биль буны, мирас бизе бу ватаннынъ багъчалары, къырлары.

Уч коклере, къон юксеклере, атыл турмуш денъизине,
Душманлар фитиль ерлештире, бу ватанынъ негизине!

Олса татар къаны дамарынъда, атешлеме фитили,
Бакъ! Душман уюмаюр, козьлери бизе къаршы дикили!

Етишир энди шу айрылыкъ, битсин акъ сюек бенлиги,
Татар огълу исенъ, чыкъ мейдане! Яп о буюк шенлиги.

Темиз олур татар къальби, бенъземез чуфут чаршусына,
Кокюс кере-кере девирир, чыкъарса душман атынъ къаршусына.

Яшасын зиялылар, къарангъы юрткъа шавле серпкенлер вар,
Шимдиден сонъ татар дюньясына, не аяз ягъар, не къар.

Бакъма бу акъ сюеклере, къачырма элинъден фырсаты,
Пасдан темизленди, чалды бугунъ шу татарынъ саати.

Майла, ягъла шу саати, токътамасын, чархлары дёнсун,
Ур окъы душман юрегине, бенлиги, гъражы сёнсин.

Энди бу татар халкъы макюм дегиль, аким озъ-озюне,
Урькитсе де сени, урькме! Тюкюр анынъ кирли юзюне.

Солдан сагъгъа: хирург Риза Шерфединов, Якъуб Шакир-Алининъ огълу, уролог Риза Шакир-Али, ленинградлы мешур бала экими, СССР Девлет мукъяфатынынъ лауреаты, профессор Гирей Алиевич Баиров, муэндис Билялов ве журналист Аблязиз Велиев. 1970 с.

Эльбет де, эдипнинъ Къырым ве къырымтатарлар акъкъындаки бойле эсерлери о вакъыт матбуатта басылмайджагъы белли эди. Биз юкъарыда сайып кечкен дигер шиирлер де совет укюметининъ 1944 сенесинден сонъ халкъымызгъа нисбетен туткъан сиясетине уймагъан.

Якъуб Шакир-Али эски ве янъы окъутув усуллары акъкъында да бир сыра манзумелер язды. 1917 сенеси майыс айынынъ сонъунда къалеми астындан чыкъкъан «Мектепли иле медреселининъ иддасы» шири китапларда дердж олунгъан олса, «Мектепли иле медреселининъ барышмалары», «Къадимджи Менланынъ зары» ве «Джиддийджи Менланынъ зары» эсерлери цензура чельтеринден кечмеди. Мектеплинен медресели совет мефкюреси боюнджа насыл барыша биле эдилер? Иште бунынъ ичюн де сиясий нокътайи назардан бу, зарарлы деп сайылгъан.

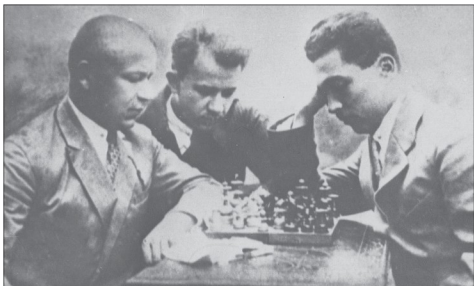
Занымызджа, 90 йылдан зияде басылмагъан, башкъа сенелери чешит газета ве междмуаларда чыкъкъан шиирлери топланып, клас-сигимиз Якъуб Шакир-Алининъ назм эсерлер китабы окъуйджыларымызгъа такъдим этильсе, пек яхшы олур эди.

2010 с.

ЭДЕБИЙ ДОСТПУКЪ — ЭБЕДИЙ ДОСТПУКЪ: КЪЫРЫМТАТАР-ОЗЪБЕК ЭДЕБИЙ АПЯКЪАПАРЫ

*(Бекир Чобан-задеге багъышлангъан
II Халкъара конференцияда япылгъан маруза)*

Заманнынъ такъдиринен ярым асыр девамында озъбек ве къырымтатар халкълары бир ерде яшамагъа междбур олдылар. Эбет бу, эки миллетнинъ ильк дефа юзь-юзьге расткелюви дегиль эди. Озъбекистаннен Къырым арасында бинълернен километр месафе олса да, халкъларымыз эвель-эзельден озъара алякъада булунгъанлар. Буны Европаны Асиянен багълагъан ве Къырымдан кечкен Улу йипек ёлундан, атта ондан да эвельки девирлерден башламакъ мумкюн. Месея, биз Эски Къырымгъа барсакъ, та XIII асыргъа аит олгъан Озъбек хан джамисине кирип ибадет этемиз, тойларда мусafirлерни ёл авасы — Тимурленк маршы чалдырып къаршылаймыз, лякин оларнынъ тарихына биле далмаймыз. Албу ки, булар белли бир дереджеде къадимий озъбек топрагъынен багълылар.

Сағъда Бекир Чобан-заде 1923 сенеси Самаркандда
откерильген тиль конференциясында олгъан вакытта.

Хусусан, сонъки бир бучукъ асырда озъара медений алякъаларымыз къат-къат артты. Улу атамыз Исмаил Гаспринскийнинъ фаалиети гурьлешкен сайын багълар даа зияде къавийлешти. Затен онынъ гъаелери туркистанлылар ичюн де муштерек эди. Шу себептен Исмаил бейни Ташкент ве Самаркандда, Бухара ве Хорезмде буюк сайгъы ве урьметнен къаршыладылар. Гаспринскийнинъ «Усул-и джедид»и анда кениш даркъады. Сонъра Къырымгъа кельген Бухара эмири Багъчасарайны зиярет этип, Исмаил бейге Бухаранынъ алий орденини такъдим этти.

Гаспринский вефат эткенде, бутюн Тюркистан, бутюн озъбек зиялылары терен яс туттылар.

Хузунгъа душдукъ къавм! Исмаил Мырзадан жудо,
Миллато! Къолдик етим ул жудо, аълодан жудо.
Эй гоңьюллер, къан олынъ! Чешмелер акъты козьаш олып,
Рухы алядан махрум, нуры пакликтен жудо, —

деп язгъан эди 1914 сенеси сентябрь 20-де Самаркандда яшагъан дюньяджа белли язиджы ве алим Садреддин Айний «Садаи Туркистан» газетасында.

О девирнинъ мешур шаир ве алимлери, медениет эрбаплары Махмудходжа Бехбудий, Сиддикый-Адждзий, Абдулла Авланий, Хамза Хаким-заде Ниязий, Тавалло ве дигерлери юрек аджджы-

сынен язылган шиирлери ве макъалелерини газеталарда дердж эттирдилер.

И. Гаспринскийден сонъ белли тюркшынас-алимимиз Бекир Чобан-заденинъ Озбекистангъа барувы да бу халкънынъ медений омюринде унутылмаз из къалдырды. 1930—1934 сенелери Фергъана девлет педагогика институтында озбек тили ве эдебияты кафедрасына мудирлик якъан эдип 1935 сенеси Самаркъанд университетинде ве Бухара пединститутында тильшынаслыкъ эсаслары боюнджа марузалар окъуды, «Байкъара ве онынъ диваны акъкъында», «Навоийнинъ тили ве тильджилиги акъкъында», «Озбек эдебий тили хусусында» киби салмакълы макъалелер язды. Озбек халкъына Алишер Навоийни ачкъан Бекир Чобан-заде олды, десек мубалягъа олмаз. Иште къырымтатар-озбек ильмий ве эдебий алякъалары бойле инкишаф этти.

Кечкен асырнынъ йигирминджи сенелери мешур къырымтатар оюнджысы, девлет драма театрининъ артисти Хайри Эмир-заде Бухарада, Хивада, Тюркистанда афталарнен концерт берип, ерли залини миллий оюн санатымызнен таныштыргъан. 1934 сенеси къырымтатар театри гастрольнен Ташкентке бара. Артистлеримиз анда бир сыра спектакллер нумайыш этип, сейирджилернинъ алгъышыны къазаналар. Озбек эдебиятынынъ классик шаири Гъафур Гъулам театримизнинъ о гастроли акъкъында «Къызыл Озбекистан» газетасынынъ июль 8-де чыкъкъан санында буюк бир рецензия дердж эттирген.

Иште, дженктен эвель медений алякъаларымыз бойле табиий, самимий олган. Экинжи дюнья дженки эр шейни авдар-тентер этти, ана-баба куню башланды. Деерли бутюн эдиплеримиз дженкке кеттилер, оларнынъ ярысы андан къайтмады. Къырым фашистлер зулумындан азат этилип, халкъымыз даа толу нефес алып етиштирмеден, башымызгъа даа дешетли чокъмар эндирильди. Бутюн къырымтатарлар Орта Асия, Къазахистан ве Уралгъа сюрگون этильдилер. Бойлеликнен, халкъымызнынъ эсас къысмы таныш олмагъан Озбекистангъа барып тюшти.

Он учъ йыл девамында не халкъымыз, не тилимиз, не тасилимиз, не эдебиятымыз, медениетимиз, санатымыз — ич бир шей анъылмады, кутюльмеди, яшатылмады. Ниает, 1957 сенеси ана тилимизде «Ленин байрагы» газетасы чыкып башлады, йылда 2—3 китап чыкъармакъ ичюн имкян берильди эм де йыр ве оюн такъымы мейдангъа кетирильди.

1990-нджы сенелернинъ башында язылган «Умумхалкъ фаджиасы» адлы шиirimде бойле сатырлар бар:

Сувда батмаз, отта янмаз кырымтатар,
Элли йылда нелер корип кечирдинъ сен?

Акъаретлев, бастырыкълар, ифтиралар
Элли йылда тек сен ичюн догъган экен.

Акыкъатен, халкъымызнынъ башы таштан экен. Батмады, янмады, теслим олмады. Курешти, курешти ве кене де курешти. Эр шейге даянды.

Яваш-яваш биз озыбек эдебияты ве эдебиятчыларынен таныш олдыкъ, якъынлаштыкъ, бири-биримизни яхшыджа анълап башладыкъ. Айбек, Шараф Рашидов, Хамид Гъулам киби языджыларнынъ романларыны, Алишер Навоий, Хамза, Камиль Яшин, Абдулла Къаххар, Хамид Алимджан, Зульфия, Адиль Якъубов, Миртемир, Аскъад Мухтар, Макъсуд Шейхзаде, Эркин Вахидов, Абдулла Арипов, Рауф Парфи киби онларнен эдиплернинъ повесть, икяе, шиирлерини кырымтатар тилине терджиме эттик. Озыбек къалемдешлеримиз Ашыкъ Умер, Джанмухаммед, Асан Чергеев, Абдулла Ляtif-заде, Мемет Нузет, Бекир Чобан-заде, Джемиль Керменчикли, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Эшреф Шемъи-заде, Шамиль Алядин, Осман Амит, Макъсуд Сулейман, Черкез-Али, Эмиль Амит, Билял Мамбет киби эдиплеримизнинъ эсерлерини озы тиллерине чевирдилер. 1976 сенеси Гъафур Гъулам адына нешриятта 40 кырымтатар шаирининъ эсерлерини озы ичине алган «Гуллер вадийси» кырымтатар шиириети антологиясы озыбек тилинде дюнья юзю коръди. Догъру, буларнынъ эписи сиясеттен узакъта турган эсерлер эдилер. Догърусыны айтсакъ, о вакъытта сиясий вазиятимизни акс эттирген бедий эсерлерни кырымтатар языджылары да язмай, даа догърусы язсалар да бастырып оламай, цензура эр шейни къатты незарет эте эди.

Ашкярлыкъ деври башланган сонъ, бир сыра зиялылар миллий меселемиз акъкъында бар сеснен юксек минберлерден айттылар. Биринджи небетте халкънынъ виджданы, деп сайылган ве адлары бутюн мемлекетте мешур олган Евгений Евтушенко, Сергей Баруздин, Даниил Гранин, Анатолий Приставкин, Булат Окуджава, Борис Васильев, Тимур Пулатов киби языджылар кырымтатар халкъынынъ сиясий акъ-укъукълары тикленмесини талап этип, юкълары тешкиятларгъа мураджаатнен чыкышта булундылар. Тимур Пула-

тов «Дружба народов» меџмуасында «Бутюн алектен бир олып, кърдашларымызга ярдым этейик», «Известия» газетасында «Къырымтатарлар нетиджени беклейлер», деген макъалелерини дерџ эттирди, бир группа язџыларнен бирликте КПСС Меркезий Комитетининъ пленумына «Адалет тикленсин» деген мураджаат ёллады. 1990 сенеси «Фан ва турмуш» меџмуасында Озбекистан Илимлер академиясынынъ акъикъий азасы, Озбекистан халкъ депутаты Ахмадали Аскъаровнынъ халкъымызга нисбетен адалет тикленмесини талап этип язган «Эски тарихтан седа» адлы макъалеси басылды. Меџмуанынъ айны шу санында «Эй, гузель Къырым!» адлы къырымтатар халкъ йыры озбек тилине терџиме этилип дерџ олунды. 1987—1990 сенелери Озбекистаннынъ «Фан ва турмуш», «Гулистан», «Муштум» меџмуаларында ве дигер неширлерде шаир Абдулла Шернинъ «Багъчасарай балладасы», «Къызыл шалонлар», Барат Исраильнинъ «Йыланнынъ керамети» балладасы, Мухаммад Юсуфнынъ «Нечюн агълай къырымтатар дюньяда?» шири басылды. Оларнынъ эписини мен ана тилимизге чевирип, «Ленин байрагы» ве «Йылдыз» неширлеринде дерџ эттирген эдим. 1990 сенеси Фергана вадийсинде месхети тюклеринен озбеклер арасында чатышмалар юзь берди, дженк чыкъты. Къуруга къошулып сылакъ да яна, деген халкъ ибареси бар. Бу къавгда бир къач къырымтатар къорантасы да зарар коръди. Иште о вакъытта къырымтатар миллий арекетининъ етекчилеринден бири Юрий Османов манъа, къырымтатар халкъы адындан озбек ве таджик халкъларына озбек тилинде Мураджаатнаме язмамны риджа этти. Мен тез вакъыт ичинде бу весикъаны яздым, ве онынъ метини бинълернен нухада веракъа шеклинде бастырылып, халкъ арасында даркъатылды. Сонъра Мураджаатнаме «Фан ва турмуш» меџмуасында да дерџ олунды. Кергин ичтимаий-сиясий вакъиялар мунасебетинен язылып даркъатылган весикъанынъ эмиети бекленильгенинден де семерели олып чыкъты ве Фергана вадийсиндеки фаджианы токътатувда амелий бир нетиджелер берди.

Девамлы сюрюнликтен сонъ ана-ватанга къайтыр экенмиз, эски къалем достларымызнен самимий сагълыкълашып, оларга озъ тешеккурлеримизни тек агъыздан дегиль, язма шекильде де беян эттик. Шаир Черкез-Али «Озбек достума» манзумесинде шай деп язды:

Нидже йыллар, бу дерт нидже юрек дельди.
Истейим мен ёлга чыкъып багъырмагъа.

Вакъыт кельди бизлерге де, вакъыт кельди,
Сизни саба емегине чагъырмагъа.

Оджа ве кедай Энвер Къафадар «Миннетдарлыкъ» шииринде
озь фикирлерини бойле беян этти:

Саглыкънен къал, гузель Ташкент, гуль Фергъана,
Биз къайтамыз эждатларнынъ топрагына.
Ёлумызда даим атсын кунешли танъ,
Саглыкънен къал, отъмек-тузлы Озбекистан!

Шакир Селим «Сагъ ол, озбек!» шииринде:

Сагъ ол, бар ол деймен санъа, эй, озбек!
Кунешли юртунъда сагъ къалды джаным.
Акълымда, — къыт эди бир парча отъмек, —
Агъзынъдан узип берген загъара нанынъ, — деп язды.

Къырымтатар эдиплери, бир къалмай, бутюн халкънен берабер
ана-топракъкъа дёндилер, лякин бу къайтув къолай кечмеді, бекле-
генимиз киби олмады. Тишлерни, юмрукъларны сыкъып, ант-емин
этип даа чокъ вакъыт курешмек кереклигини анъладыкъ. Сеитумер
Эмин бутюн бу фикирлерни бир ерге джемлеп, бойле язгъан эди:

Иншалла,
Аякъ бастым ана-топракъкъа!
Ёкътыр кери ёл — ольсем де, къалсам да.
Ер къазарым, таш устуне таш къоярым,
Баба-деде юртумда эв къуарым.
Къаным тёкюльсе де, атеште янсам да.

Яваш-яваш ана-юртта тамыр атамыз. Сыкъ-сыкъ олмаса да, озъ-
бек достларымыз Къырымгъа тешриф буюралар, енъишлеримизге
бакъып къуваналар, бизлерге бахт, мувафакъиетлер тилейлер. Озъ-
бек шаири Эшкъобиль Шукур озъ устазы, Озбекистан халкъ шаири
Осман Азимнен Акъмесджитте булунгъанда, эвимизге мусафир-
ликке давет эткен эдик. Иште, о вакъыт Эшкъобиль бойле сатырлар
багъышлады:

Метанет улудыр, улудыр къайгъы,
Мердлер озь халкъыны миллет япарлар.
Къушлар юрткъа къайта, сизге козьайдын,
Ватан къутлу олсун, кырымтатарлар!

Бир къач йыл эвельси Ташкентте «Исмаил Гаспринский ве Туркистан» деген джыйынтыкъ чыкъты. Бу неширге корюмли озьбек алимлери Наим Каримов, Сираджиддин Ахмедов, Бегали Къасымов, Бахадыр Каримов, Шариф Юсупов, Улугъбек Далимов, Байбота Досткъараев, Абдукъадыр Хайитметов, Зайнабиддин Абдирашидов, Шерали Турдиевлернинъ Исмаил Гаспринский ве онынъ фаалиетине багъышлангъан салмакълы эсерлери, туркистанлы джадидлер М. Бехбудий, С. Азджий, А. Авланий, С. Айний, Хамза, Таваллонынъ улу мутефеккирге багъышлангъан шиир ве макъалелери кирген. 2011 сенеси Ташкентте филология илимлери докторы Зайнабиддин Абдирашидовнынъ «Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи — отношения — влияние» монографиясы ве Токиода «Аннотированная библиография Туркестанских материалов в газете «Тарджуман» (1883—1917)» китабы басылып чыкъты. Бу китапларнынъ биринджиси ичюн муэллиф Бекир Чобан-заде адына халкъара эдебий мукафатнен такъдирленди. Бундан бир къач кунъ эвельси исе бизим элимизге Зайнабиддин Абдирашидов тарафындан озьбек тилине терджиме этильген Гаспринскийнинъ «Фарагъат улькеси» («Дар-ур-рахат мусульманлары») китабы келип тюшти. Машалла, сагъ олсун.

Бойлеликнен, озьбек эдиплери, алимлеринен иджадий алякъаларымыз пекише, зайыфламай. Занымджа, илериде де шай олур.

Бу ерде бираз кериге къайтып, бир шей акъкъында да айтмакъ истейим. Совет къурумы девлетчилигимизни, тилимизни, медениетимизни тюбю-тамырындан ёкъ этмеге тырышты, лякин мустакъиль джумхуриети олгъан къардаш озьбек халкъы да бу укюметтен аз зарар корьмеди. Меселя, юзьлернен тюркий сёзлер озьбек тилинден чыкъарып атылды, олар ерине рус ибарелери къулланылды. 1980-нджи сенелернинъ экинджи ярысы эди. Ташкентте бутюн мааллий неширлернинъ муарририетлери ерлешкен бинанынъ биринджи къатындаки газета тюкянында сатыджыдан: сатылыкъ ичюн «Ленин байрагы»ндан къачар нусха аласынъыз?» — деп сорадым.

— Отуз дане, — деди.

— Сатыламы? — деген суалиме: «Э! Эписи кете!» — деген джевабыны эшиттим.

Къырымтатар язиджылары дженктен эвель Къырымгъа мусафир олып кельген озъбек язиджысы Гъулам Шады (ог сырада солдан экинжи) иле.

2005 сенеси Акъмесджитте отъкерильген дюнья тюркий халкълар шаирлерининъ фестивалинде иштирак эткен эдиплер.

Солдан: Шерьян Али, Аблязиз Велиев, журналист ве алим Бекир Мамутов, озъбекистанлы шаирлер Усман Азим ве Эшкъобил Шукур.

— Эгер сыр олмаса, кимлер алгъаныны айтсанъыз.

— Эсасен, озыбек журналистлери.

Мен тааджиплендим. Аджеба, озыбеклер кырымтатар газетасыны окъуйлармы? Шу арада янымызгъа белли озыбек яздыжысы Октам Хакимали келип, сатыджыдан бир къач газета, шу джумледен «Байракъ»ны да («Ленин байрагъы» газетасыны — А. В.) алды.

— Хакимали! «Байракъ»ны окъуйсынынъызмы? — деп сорадым.

— Э, Абдулазиз ака, окъуймыз, — деди.

— Онда сизни нелер меракъландыра? — сорадым субетдешимден.

— Билесинъизми, — деди о, — бир сыра сёзлер эвельден бизде де, сизлер язгъанынъыз киби, къулланылгъан. Кель заман, кет заман, оларнынъ чокъусыны русча язмагъа меджбур эттилер. Меселя, сизлер тамир, фильджан, талиль, муэллиф, деп язасынъыз. Бизлер оларны ремонт, чашка, анализ, автор шеклинде ишлетемиз. Бакъ-сакъ, газетанъызда биз эвель къуллангъанымыз киби язасынъыз. Сизлерге бакъып, эски сёзлеримизни тиклеймиз, — деди.

Меракъландым. Догърусы, эвельден бу шейге эмиет бермеген экеним. Эски озыбек эдиплерининъ яздыкъларыны козеттим. Бакъ-сам, Махмудходжа Бехбудий: «асносида, арабагъа, дафъа, мухараба, сана, — деп яза экен. Аджзий: «кокинде, метин, олан, вермиш, таъмир, вериб, дутмакъ, олуб, тамиз», — киби сёзлерни ишлеткен. Чолпанда: душунен, чалышыб, дёнсин, къартауб, — сёзлери раст-келе. Садриддин Айнийнинъ метинлеринде: завалы, чалышдыкъ, дёнмиш, сёзлеен, — киби сёзлер бар. Атта сонъ йылларда иджат эткен белли эдебиятшынас-алим, Озыбекистан Къараманы, алтмышындыжы сенелерде Ташкент университетинде манъа оджалыкъ япкъан Азат Шарафиддинов да белли озыбек шаири Абдулла Ариповнынъ «Сайлама эсерлер» китабына язгъан кириш сёзюнде: муаллиф, таъсиль, ичтимаият, инкишоф, сарбаст, мукъойитлик, уммат, сана, мажмуа, тижорат, талил, таджикъ, тамир, мужда, финжон, тадорик, — киби сёзлерни къуллангъан. Биз бутюн вакъыт къулланып кельген бу сёзлер 1985 сенесине къадар озыбек тилинде къулланылмай я да сийректен-сийрек къулланыла эди. Корюне ки, энди тиллеримиз де бири-бирине якъынлашып башлагъан. Иште бунъа: «Эдебий достлукъ — эбедий достлукъ», — дейлер.

2013 с.

БЕКІР ЧОБАН-ЗАДЕ АДЫНА МУКЯФАТНЫҢ ИПЪК АДЫМПАРЫ НАСЫП БАШПАНДЫ

(Куньделик дефтеримден)

2006 сенеси март 23

Бугунь саат 15-те Шакир Селим ве Риза Юсуфовнен Къарасув-базардан махсус биз ичюн ёлланылган машинанен анда кеттик. Саат 16-ны кечкенде Сарысувдаки кырымтатар миллий мектебине барып чыктыкъ. Бугунь бу ерде оджалар, талелелер ве ана-бабаларнынъ зиялыларымызнен корюшюви оладжакъ.

Мудиренинъ одасында отуруп, бирер къаве ичтик. Шу арада Акъ-месджиттен Риза Фазыл, Айдер Эмиров ве Васфи Абдураимов да келип чыктылар. Шу ерде корюшюв программасы тертип этильди.

Мектепнинъ меджлислер залы рыкъма-рыкъ толу. Биринджи олып Риза Фазылга сёз берильди, сонъра Шакир Селим ве мен чыкышта булундыкъ. Мен «Къырым» деген шиirimни окъудым, артындан бир къач лятифе айттым. Невбетнен Риза Юсуфов, Ресуль Велияев, Альберт Кангиев, Айдер Эмиров да санагъа котерильдилер. Эльзара Баталова бир къач йыр (биринджи оларакъ меним сёзлериме язылган «Гемилер»ни) иджра этти.

Корюшюв биткен сонъ «Сефа» къавесинде акъшам емеги икрам этильди. Иште, бу ерде Бекир Чобан-заде адына мукяфатнынъ ильк гъаеси догъды. Иджат, иджадий инсанлар акъкъында сёз чыкъкъанда, мен:

— Мына, ана-ватангъа кельгенимизге 15 йылдан зияде олды. Деерли бутюн яызджыларымыз бу ерде. Эбет, олар бир шейлер язалар, лякин: «Не япасынъ, не язасынъ, насыл ихтияджынъ бар?» — деген инсан ёкъ. Сонъ вакъытта баягъы ансамбллер, яш артистлер пейда олдылар. Олар ичюн чешит фестиваллер, конкурслар отъкериле, гъалиплер рагъбетлендирилелер. Бу, эбет, иджаткярларны рухландыра, амма яызджылар, шаирлер бутюн бу шейлерден четте къалалар, — дедим. — Меджлисимиздеки аркъадашларгъа: «Бугуньде бизим екяне тешкилятымыз — сизсинъиз. Шай экен, йыллыкъ конкурс илян этип, чешит номинациялар боюнджа иджаткярларымыз рагъбетлендирильсе, дипломлар, кокюске такъылган нишанлар, насылдыр мукяфатлар берильсе, олар рухланыр эдилер. Эбет, мен анълайым, меджлисининъ маддий фонду ёкъ, лякин меценатлар, иш адамлары бу ишке джелъп этилип, ич олмадым насылдыр символик мукяфатлар берильсе, бу, эдебиятчыларны рухландырыр,

гонъюллерини котерир эди», — деп бир къач кере айттым, лякин бу шейге шай да кимсе къулакъ асмады. Дейджегим, языджылар озъ ягъларына озълери къавурылалар.

Эр кес динъледи, базы аркъадашлар бу эснада озъ фикирлерини бильдирдилер. Шу вакъытта лафкъа Къарасувбазарда Бекир Чобанзаде фондуны мейдангъа кетирген иш адамы Ресуль бей Велияев къошулды:

— Акъикъатен де, тилимизни, эдебиятымызны джанландырмакъ керек, бунъа эр кес къошулмакъ борджлу. Бу ерде олгъан лафларны динълеген вакъыт, менде бир гъае догъды. Келинъиз, Бекир Чобанзаде адына мукъфат тешкиль этейик. О, айткъанынъыз киби, тилимизни, эдебиятымызны инкишаф эттирмеге хызмет этсин. Онынъ низамнамесини ишлеп чыкъмакъ керек, бу шейни сизлер яхшы билесинъиз, япынъыз. Догърусыны айтсам, меним о шейлернен огърашмагъа вакъыт да ёкъ. Маддий тарафыны мен озъ устюме алмагъа разым.

Бизлер: Шакир, Риза агъа, Айдер, мен — джанландыкъ. Мукъфат насыл олмакъ кереклиги акъкъында фикирлер айтылып башланды. Къыскъасы, гъае ортагъа ташланды, энди оны омюрге кечирмеси къалды.

Къарасувбазардан Акъмесджитке къайтыр экенмиз, ёлда да субетимиз девам этти. Аркъадашлар бу шейни насыл япмакъ кереклиги акъкъында озъ фикирлерини айттылар.

2006 сенеси майыс 4 (джумаакъшамы)

Бугунъ саат 12-де И. Гаспринский адына китапханенинъ мудири Айдер Эмировнынъ одасында Бекир Чобанзаде адына мукъфатнынъ низамнамесини бакъып чыкътыкъ, коррективка яптыкъ ве къабул эттик. Мукъфат акъкъында малюмат майыс 27 куню Къарасувбазарда, Чобанзаденинъ эйкели огюнде шиириет куню откерильгенде илян этиледжек.

Топлашувда Ресуль Велияев, Айдер Эмиров, Аблязиз Велиев, Шакир Селим, Риза Фазыл, Валерий Басыров ве Шевкет Юнусов иштирак эттилер.

2006 сенеси майыс 26 (джума)

Бугунъ саба машинанен И. Гаспринский китапханесине барып, Шерьян Алини алдым ве телестудиягъа кеттик. Андан телевизионджыларны алып, Къарасувбазаргъа ёнедик.

Зуяда ёлда Сейран Сулейман беклей эди. Оны да алып, ёлу-мызны девам эттирдик.

Саат 11-ни кечкенде Чобан-заденинъ эйкели огюнде шиириет куню башланды. Тедбирни алып бармакъ манъа авале олунгъан эди. Мерасимни ачкъанымдан сонъ сёз устасы Риза Юсуфов клас-сикнинъ «Бир изин берингиз» шиирини окъуды. Сонъра Риза Фазыл, шеэр шурасынынъ кятиби Ирина Вячеславовна, Шерьян Али, Сейран Сулейман чыкъышта булундылар. Бекир Чобан-заде фондунынъ тешкилятчысы Ресуль бей сёзге чыкъып, келеджек сенеден эдебият саасында энъ яхшы ишлер ичюн улу мутефеккиримиз, алим ве шаиримиз Бекир Чобан-заде мукафаты такъдим этиледжеги, даа якъында онынъ низамнамеси къабул олунгъаны акъкъында айтты. Бу янъылыкъны эр кес буюк мемнюниетликнен, зльчырп-маларнен къабул этти. Шундан сонъ мектеп талебелери мусафир-лерге гульдестелер багъышладылар. Манъа берильген чечеклерни Чобан-заденинъ эйкелине къойдым. Шундан сонъ тедбирнинъ бутюн иштиракчилерине тешекюр бильдирип, корюшювни екюнледим.

2007 сенеси январь 15 (базарэртеси)

Саат 12-де И. Гаспринский китапханесинде Бекир Чобан-заде мукафаты боюнджа топлашув олды. Мен, лауреат нишаныны азыр-лав боюнджа келип чыкъкъан проблемалар акъкъында айттым. Акъ-ярдан телефон этип, эгер нишан 200 дане япылса, эр бир данеси 42—45 гривня оладжагъыны хабер эттилер. Буны мен шу шейнен огърашкъанлардан бири — Басыровгъа да бильдирдим.

Комиссиянынъ топлашувында Ш. Селим, Р. Фазыл, А. Эмиров, В. Басыров ве мен иштирак эттик. Конкурскъа кельген материал-ларны бакъып чыкътыкъ. Кене нишан меселеси музакере олунды.

2007 сенеси февраль 6 (салы)

Бугунъ Шакирге Бекир Чобан-заде мукафатынынъ нишаны мени пек раатсызлагъаныны айттым. О: «Айдер Эмиров «Фиолент» заводы бойле нишанлар чыкъаргъаныны сорап бильген ве учъ дане нумюнесини де алып кельген. Анда барып бакъсакъ, сонъ метнлерни язып, эскизни азырламакъ ичюн рессамгъа берилир эди», — деди.

2007 сенеси февраль 12 (базарэртеси)

Бугунъ Айдер Эмиров телефон этип: «Ярын уйледен сонъ Ресуль Велиляев конкурс нишаныны музакере этмек ичюн келеджек. Саба кельсенгиз, нишаннынъ устуне языладжакъ метнлерни берабер

азырлар эдик», — деди. Сабасына китапханеге бардым. Отуруп бирер къаве ичтик ве нишангъа языладжакъ метнни азырладыкъ.

2007 сенеси февраль 20 (салы)

Бугунь Риза Фазыл келип, Шакир Селимнинъ «Къырымнаме» шиирлер китабыны Бекир Чобан-заде мукафатына такъдим этюв боюнджа мектюпни имзалатып кетти.

Айдер Эмиров телефон этип, Ресуль бей кельгенини, нишан-нынъ эскизинен таныш олгъаныны, фиаты боюнджа рессам Энвер Иззетовнен анълашкъанларыны, энди бу ишни экиси алып бараджагъыны айтты.

Ресуль бей, Шакир Селим озь эсерини мукафат ичюн конкурскъа такъдим эткенинден чокъ мемнюн олмагъаныны бильдирген.

2007 сенеси февраль 27 (салы)

Бугунь В. Басыров Даль мукафатынынъ нишаныны кетирди. Акъ-шам устю рессам Энвер Иззетов келип, оны алып кетти. Шу медальге бакъып, Бекир Чобан-заде мукафаты нишанынынъ эскизини янъыдан бакъып чыкъаджакъ.

2007 сенеси март 6

Бугунь саат 11-де И. Гаспринский китапханесинде Б. Чобан-заде адына мукафат юрисининъ топлашувы олды. Янъы юри эркъанына сайлангъанлар: реис — Айдер Эмиров, кятип — Риза Фазыл, азалар — Ресуль Велиляев, Аблязиз Велиев, Тимур Дагъджы, Риза Юсуфов, Нариман Сеитягъев, Валерий Басыров. Эсерлери конкурскъа теслим этильгени ичюн Шакир Селим ве Шевкет Юнусов юри эркъанындан чыкъарылдылар. Низамнаме шартлары боюнджа, конкурста иштирак эткенлер юри эркъанында оламазлар.

Сонъра конкурскъа кельген эсерлер бакъып чыкъылды. Джеми 15 эсер кельген. Докъузы сечип алынды.

2007 сенеси март 30 (джума)

Саат 15-те И. Гаспринский китапханесинде Айдер Эмировнынъ одасында Б. Чобан-заде мукафатына такъдим этильген эсерлерни бакъып чыкътыкъ. Рустем Муедин, Энвер Озенбашлы, Таир Киримов, Сейран Сулейман ве даа бир сыра муэллифлернинъ эсерлери конкурс талапларына джевап бермей, деп конкурс ишлери джедвельне кирсетильмеді.

Нишанның сонъки эскизи бакъып чыкъылды ве тасдикъланды. Керекли кейфiette чыкъараджакъ устахане Къырымда олмагъанындан, Ресуль бей оны азырламакъны Киевге сымарлайджагъыны айтты.

Шакир Селимнинъ риджасынен «Къарылгъачлар дуасы» адлы 2 джылтлы къырымтатар несиринаинъ антологиясы бакъылды, лякин музакере ичюн къабул олунмады. Жюри эркъаны: «Бу меселени Ресуль бей, жюри реиси А. Эмиров ве языджылар кенъешининъ реиси Ш. Селим озъара музакере этип чезсинлер», — деген къараргъа кельди.

2007 сенеси апрель 17 (салы)

Бугунъ акъшам Айдер Эмиров телефон этип: «Чобан-заде мукъафаты боюнджа комиссиянынъ невбеттеки топлашувыны апрель 20-де дегиль де, 24-нде, салы куню, саат 16-да кечирейик, чюнки 19, 20-синде китапханеде тедбирлер бар», — деди.

2007 сенеси апрель 24 (салы)

Бугунъ саат 16-да И. Гаспринский адына китапханеде Б. Чобан-заде мукъафатыны алув боюнджа конкурсгъа берильген ишлер бакъып чыкъылды. Музакереде жюри эркъанынынъ докъуз азасындан едиси иштирак этти.

Этрафлыджа музакерелерден сонъ сечип алынган ишлерге гизли рей берювнен къыймет кесильди. Бюллетеньлер кимсеге косъ-терильмеден, бир зарфкъа къойылып ве мууръленип, эпимизнинъ имзамызнен сейфке къоюлды. Зарф майыс 8-де, саат 11-де, матбуат хадимлери ве жюри азаларынынъ иштиракинде ачылып, гъалиплер шу ерде илян этиледжек. Майыс 25-те Къарасувбазарда гъалиплерге мукъафатлар тантаналы суретте такъдим олунаджакъ. О мерасимни алып бармакъ манъа авале этильди.

2007 сенеси майыс 8 (салы)

Бугунъ саат 12-де И. Гаспринский адына китапханеде Б. Чобан-заде адына мукъафат гъалиплери илян этильди. Еди номинациядан тек эки данеси такъдирленди.

Бир мукъафат назмиет боюнджа «Къырымнаме» ширий джыйынтыкъ ичюн шаир Шакир Селимге, экинджиси исе эдебиятшынаслыкъ боюнджа «Осман Акъчокъракълы. Эсерлер топламы» китабы ичюн филология илимлери докторы Исмаил Керимовгъа берильди. Такъдим мерасими майыс 25-те Къарасувбазар шеэринде отъкериледжек.

2007 сенеси майыс 14 (базарэртеси)

Бугунь И. Гаспринский китапханесинде майыс 25-те оладжакъ Б. Чобан-заде мукаяфатыны такъдим этюв тедбирининъ сценарий-сини азырладыкъ.

Ресуль бей бизге Киевде азырлангъан, конкурс гъалиплерине такъдим этиледжек нишанны (медаль) косътерди. Пек аджайип, дюльбер, салмакълы. Алтын сувнен сюслендирильген. Ресуль бейге машалла. Ондан Алла разы олсун.

2007 сенеси майыс 25 (джума)

Бугунь саба саат 11-де И. Гаспринский китапханесинде топлан-дыкъ ве йигирми еди ерлик автобуснен Къарасувбазаргъа ёнедик. Догъру Б. Чобан-заде адына Къарасувбазар шеэр китапханесине бардыкъ. Эр кес мында оладжакъ тедбирде иштирак этеджек. Биз о ерден Нариман оджа Сеитягъевнен экимиз саат 12.40-та шеэр джамисинде оладжакъ джума намазына кеттик. Джамии адамнен рыкъма-рыкъ толу. Вааздан сонъ намаз къылынды. Ерли имам дже-мааткъа мураджаат этип: «Сайгъылы мусульманлар! Бугунь шеэри-мизде буюк алим ве шаиримиз Бекир Чобан-заде адына мукаяфат такъдим этиледжек. Шу мунасебетнен Акъмесджиттен де чокъ муса-фирлер буюрдылар. Джума намазына кельген белли языджымыз, аджы Аблязиз Велиев де бу ерде бизнен берабер, оны джан-юректен селямлаймыз», — деди.

Джамиден чыкъкъанымызнен автобусымыз келип токътады. Онъа отурып шеэр Медениет эвине кеттик. Автобус анда къалды. Эпимиз джаяв Б. Чобан-заденинъ эйкелине таба ёл алдыкъ. Эйкельнинъ янында чокъ халкъ топлангъан.

Мен мерасимни ачып: «Бугунь эпимиз бу ерге Бекир Чобан-заде-нинъ 114 йыллыгъы арфесинде онынъ адыны ташыгъан мукаяфат-нынъ биринджи лауреатларыны шерефлемеге кельдик. Шимди улу устазымызнынъ эйкелине гуль ве чечеклер къоюладжакъ, бир къач адам Чобан-заденинъ шиирлеринден окъуйджакъ. Шундан сонъ эпимиз шеэр Медениет эвине бараджакъмыз. Къалгъан бутюн тед-бирлеримиз анда девам этеджек», — дедим.

Эйкельге чечеклер къоюлгъан сонъ микрофон огюне Къырым рус академик театрининъ актёры, Украина халкъ артисти Валерий Вик-торович Шитоваловны давет эттим. О, Бекир Чобан-заденинъ «Хай-тарма» шиирини (Сергей Дружининнинъ терджимесинде) окъуды. Риза Юсуфов классикнинъ бир манзумесини окъуды. Шундан сонъ

эр кес Медениет эвине таба ёл алды. Фойеде «Солхат» квартети чала, сол тарафта Чобан-заденинъ иджадына багъышлангъан серги нумайыш этильмекте.

Эр кес залгъа кирген сонъ, санагъа «Солхат» чалгъы такъымы чыкъты. Онынъ зиль тутувында Рустем Меметов Бекир Чобан-заденинъ сёзлерине язылган «Булутлар, булутлар!» йырыны иджра этти. Шитовалов шиир окъугъан сонъ мен санагъа чыкъып, тедбирде иштирак этеяткъан санаткярларны сейирджилерге такъдим эттим ве, бойлекликле, тантаналы мерасимни ачтым. Бугунъ не мунасебетнен топлангъанымызны халкъкъа илян этип, санагъа Бекир Чобан-заде фондунынъ реиси, белли иш адамы Ресуль Велиляевни эм де мукаяфатнен такъдирлев боюнджа комиссиянынъ реиси Айдер Эмировны давет эттим.

Шундан сонъ бирер-бирер мукаяфатлар такъдим олунды. Шакир Селим, аягъы пек агъыргъаны ичюн, санагъа котерилип оламады. Фонд реиси Ресуль Велиляев, ашагъыгъа тюшип, онъа залда мукаяфатны такъдим этти. Лауреат тешеккур сёзлери айтты. Сонъра мукаяфат Исмаил Керимовгъа берильди.

Къарасувбазарда Б. Чобан-заде куньлеринде.

Сагъдан: А. Велиев, рессам Р. Нетовкин, иш адамы, меценат Р. Велиляев, рессам-эйкельтыраш Али Билялов.

Сейирджилер огюнде «Къырым» фольклор ансамбли буюк концерт программасынен чыкышта булунды. Концерттен сонъ мусафирлер Медениет эвининъ экинджи къатына котерильдилер, ве о ерде зияфет берильди.

Бутюн бу тедбирни толусынен «Къырым» телевидениесининъ къырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясынынъ хадимлери: муаррир Эльмаз Велиева ве оператор Алим Велиев камерагъа язып алдылар.

* * *

Бу сене он йыллыгъы къайд этильмекте олгъан Бекир Чобан-заде адына мукафатны такъдим этюв ильк кере иште бойле олгъан эди. О тедбир сонъундан аныанеге чевирилип, даа да мундериджели ве ярашыкълы, тантаналы олды. Къырым, Украина, Русие, Америка, Тюркие, Азербайджан, Озбекистан, Полониядан лауреатлар чыктылар. Сонъ йылларда мерасимлер сырасына «Бекир Чобан-заденинъ алеми» деген халкъара конференция да къошулды. 3 йыл девамында гъает кениш, мундериджели отъкерильген бу форум дюньянынъ чешит мемлекетлеринден белли алимлерни, тиль, эдебият, медениет эрбапларыны Чобан-заденинъ тувгъан шеэринде топлады.

2016 с.

ТАТЛЫ СУБЕТПЕР БОПЮНМЕСЕЙДИ

Янъы девир къырымтатар эдебиятыны Шамиль Алядинсиз тасавур этмек мумкюн дегиль. Хусусан, несирде кимсе онынъ киби салмакълы ве семерели иджат этмеді. Онынъ эсерлери бизим ичюн бир дерслик, нумюне олды. Мен Шамиль агъанен бир девирде яшагъаным, чокъ керелер онынънен корюшмек, къонушмакъ имкянына малик олгъанымдан озюмни гъает бахтлы саям.

Корюмли озбек эдебиятшынасы ве тедкъикъатчысы, академик Матякъуб Къошджанов озюнинъ «Шамиль Алядин. Эдебий сурет» китабында шойле язгъан эди: «Шамиль Алядин иле бир де-бир хусуста субетлешкен олсанъыз: «Татлы субет болюнмесе экен», — дейсинъыз.

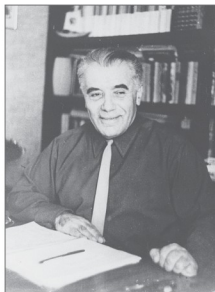
Халкъымыз арасында: «Ачыкъ черели адам», — деген ибаре Шамиль агъа киби инсанлар ичюн яратылгъан олмалы, деп тюшюнесинъ.

Акъикъатен де, яызджыларымыз арасында Шамиль агъа киби субетдеш аз эди. Эм онынъ икяелерини, хатырлавларыны тыныш алмай динълей эдинъ. О исе ашамакъ-ичмекни де унутып, токътамадан беш-алты саатлеп икяе эткен вакъытлары ола тургъан.

Шамиль Сеитович пек чокъ окъуй, пек чокъ кезине, илериде языладжакъ эсерине материал топлавгъа пек чокъ вакъыт сарф эте: оладжакъ эсер къараманларыны, оларнынъ психологиясыны, фаалиетини реаль омюрде козетмеге, аятны терен огренмеге тырыша эди.

1975 сенеси, майыс 5 куню. Алмания фашизми узеринден къазанылгъан Гъалебенинъ 30 йыллыгъы мунасебетинен Ташкент дживарында ерлешкен Дюрмендеки Озъбекистан яызджыларынынъ иджат эвине яызджылардан буюк бир группасы байрам мерасимине давет олунды. Оларнынъ арасында къырымтатар эдиплеринден Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Абдулла Дерменджи, Энвер Селямет ве мен бар эдик. Умумий отурушувдан сонъ Шамиль агъа бизлерни шу ердеки дачасына (о, белли озъбек яызджысы, академик Ямиль Яшиннен къомшу эди) давет этти. Дженк йыллары акъкъында хатырлавлар... Хусусан, Шамиль агъанынъ тариф эткенлери акълымда къалды. О, озюнинъ Дагъыстангъа, лезгин авулына барып, насыл оджалыкъ якъъаны, дагълы Кавказ халкъларынынъ урф-адетлери хусусында гъает меракълы левхалар икяе этти. Сонъундан биз бу вакъиаларны онынъ «Сиз окюнменьиз, Саният!» эсеринде де окъумакъ имкянына малик олдықъ.

1990 сенесининъ кузюнде аджеле язып битирмек керек олгъан ишлеримни сонъуна чыкъармакъ ичюн, иш еримден бир афтагъа изин сорап, литфонддан ёлланма аларакъ, чалышмакъ ичюн яызджыларнынъ Дюрмендеки иджат эвине кеттим. Озюме айырылгъан тена одада бутюн кунъ ве геджелейин кергин чалышам. Тек ашханеге ёмекке барам ве акъшам багъчада бир саат къадар кезинем. Ашханеде Шамиль агъаны бир къач кере корьсем де (о, озъ дачасында иджат эте, мында келип ашай эди), онынъ янына бармадым. Чюнки ишлерим гъает чокъ, вакъыт исе аз эди. Анда баргъа-

Шамиль Алядин.

нымнынъ дёртюнджими, бешинджими куню ашханеде акъшам емеги вакътында Шамиль агъа яныма кельди. О, эр вакъыт ашкъа башкъалардан эрте келе тургъан эди.

— Къач куньден берли корем, мындасынъ. Манъа нечюн кирмейсинъ? — деди.

— Афу этинъиз, Сизни раатсызламакъ истемедим, эм олгъаны оладжагъы бир афтагъа кельдим, аджеле ишлерим бар.

— Эр алда, къонушмагъа бир саат, ярым саат вакъыт айырмакъ мумкюндир беллейим, — деди о, маналы бакъышнен.

Мен къолайсызландым ве кене афу сорадым. Экинджи куню Шамиль агъа озъ дачасындан мен яшагъан бинанынъ экинджи къатында, янымдаки эки одалы даиреге келип ерлешкенини бильдим. Акъшам емегинден сонъ о, яныма келип:

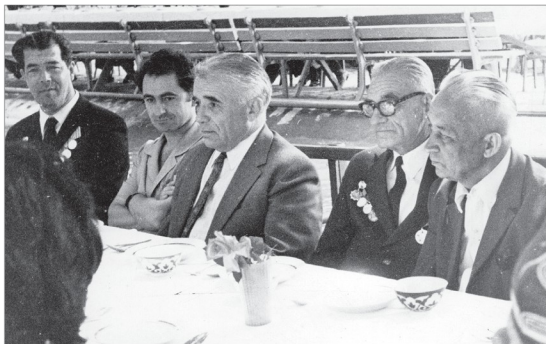
— Мен сеннен къомшум, аштан къайткъан сонъ бир фильджан къавеге буюр, чокъ вакътынъны алмам, — деди.

Шамиль агъанынъ давети муджиби акъшам онъа мусафирликке, озю айткъаны киби, бир фильджан къавеге кирдим. Табиий ки, къаве ичмесини умумен унуттыкъ, ве акъшам саат секиз-докъузларда башлагъан субет саба саат 4-ке къадар девам этти.

Шамиль агъа, юкъарыда къайд эткеним киби, пек уста субетдеш, икяеджи эди. О, бир мевзудан дигерине насыл кечкенини дуймай къаласынъ. Эбет, чокъ шей корьген, бильген адам. Кимерде юрегине яткъан инсан олса, онъа ичиндеки сырларыны, тюшюнджелерини, планларыны тёке тургъан.

Шу акъшам Шамиль агъа икяе этер экен, чокътан-чокъ лакъырдылардан биринде токъталмакъ истейим.

— Чокътан берли бир тарихий эсер узеринде чалышам, — деди Шамиль агъа. — Бу, белли къомутанымыз (яни сераскер — **А. В.**) Тугъай-бей ве Запорожье гетманы Богдан Хмельницкий акъкъындадыр. Лякин сонъки вакъытта апансыздан къолума меракълы бир шей тюшти ки, о, ишиме баягъы ярдым этеджекке ошай. Бундан бир къач ай эвель Полониядан бир тюрколог ханым — Ирена Татаржинска эвимизге сюрип кельди. О, мени баягъы эвель сораштыргъан, лякин хастаханеде экенимни айткъанлар ве о, андан къайтмамны беклеген. Оны къырымтатар тили, эдебияты, онынъ вазияти, языджыларымызнынъ фаалиети меракъландыра экен. Мен ондан Варшавада нешир этильген Сенаи, деген къырымтатар муэллифининъ «Къырым ханы Ислям-Герай III тарихы» китабыны тапмакънынъ имкяны олмазмы, деп сорадым. Чюнки Хмельницкийнинъ фаалети о девирге догъру келе ве, эшиткениме коре, бу хусуста о китапта

Ташкент дживарында ерлешкен Дюрмен къасабасындаки
Озбекистан яызджыларынынъ иджат эвинде. *Солдан сагъгъа:*
Энвер Селямет, Аблязиз Велиев, Шамиль Алядин, Абдулла Дерменджи
ве Юсуф Болат. 1975 с., майыс 10.

базы бир меракълы шейлер бар. О ханым юртуна къайткъанынен, меним риджамны ерине кетирмеге тырышаджагъы акъкъында сѣз берген эди, эм айткъаныны япты. Китап шимди меним къолумда. О, поляк тилинде. Энди поляк тилини бильген адамны тапып, терджиме эттирмек керек... Мектюбинде де: «Тугъай-бей акъкъында язмагъа истедигинъиз эсерни сабырсызлыкънен беклейим», — деп язгъан.

* * *

1994 сенеси июль 25 куню яызджылар, журналистлер, медениети-мизнинъ векиллери Акъмесджит ава лиманында Шамиль Алядинни ве онынъ къорантасыны къаршылап алдыкъ. О, эбедий оларакъ тувгъан, асретли юртуна къайтып кельди.

Къырымтатар медениет вакъуфында бир фильджан къавеге буюр эткен сонъ, Шамиль агъаны шеэр меркезинде онъа айырылгъан квартирагъа алып кетип ерлештирдик. Бойлеликнен, омрюнинъ сонъуна къадар эдибимиз анда яшады, ихтияр яшына бакъмадан, гъает семерели иджат этти.

Шамиль Алядиннинъ къалеми астындан аджайип эсерлер чыкъты. Онынъ иджадына, эльбет де, озь вакътында юксек къыймет кесильди. «Рузгярдан саллангъан фенерлер» романы ичюн языджы Озбекистан Девлет мукафаты, «Чорачыкълар» китабы ичюн Айбек адына мукафатнен такъдирленди. Эдебияттаки чокъ йыллыкъ семейли фаалиети эсапкъа алынып, сайгъылы эдибимизге «Озбекистанда нам къазангъан санат эрбабы» унваны берильди.

1999 сенеси Акъмесджитте къырымтатар ве рус тиллеринде басылгъан «Сайлама эсерлер» джыйынтыгъына эдипнинъ сонъки йылларда язгъан «Махульдюрге бардым, агълап къайттым», «Къырым — бизим топрагъымыз», «Кремль къурбанлары», «Къадимий татар тарихындан», «Шерефли, дюльбер тилимиз», «Итираф», «Тугъай-бей» киби ве бир сыра дигер гъает къыйметли бедий ве публицистик эсерлери кирдилер.

Шамиль Алядин сонъки нефесине къадар халкъынынъ дердинен яшады. О, бундан он йыл эвельси: «Къырымтатарларгъа урулгъан эр бир резина сопа — меним аркъама да урула. Бунъа сусмакъ, даянмакъ мумкюн дегиль», — деп язгъан эди. Эм языджы сусмады. Акъсызлыкъкъа, адалетсизликке къаршы буюк джесюрликнен курешти.

2002—2003 сс.

ЭДИПНИНЪ ИДЖАДИЙ ДЮНЬЯСЫ

(Языджы Юсуф Болатнынъ 100 йыллыгъы мунасебетинен)

Белли къырымтатар драматургы, несирджи, эдебиятшынас, терджиман ве журналист Юсуф Мемет огълу Болатнынъ догъгъанына 100 йыл толды.

Юсуф Болат 1909 сенеси март 16 куню Алуштада фукъаре койлю Сеит Мемет Болатнынъ къорантасында догъды. Юсуф агъанынъ манъа икяе эткенине коре, бабасы азачыкъ топрагъында юзюм, тютюн асрай, къышта исе арабасы иле дагъдан одун ташып, базарда сата экен.

Огълан башта иптидаий мектепте, 1924 сенесинден исе Ялта педагогика техникумында окъугъан. 1930 сенеси Акъмесджит пединститутынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине окъумагъа кирген. Оны битирген сонъ тасилини аспирантурада девам эттирген.

Юсуф Болатнынъ «Чанълар къакъылгъанда» адлы биринджи икяеси 1929 сенеси язылгъан.

— Биринджи басылгъан матери- алым 1927 сенеси Ялта рабфагы- нынъ дивар газетасында чыкъкъан кучюк икяем олды, — деп айткъан эди Юсуф агъа. — Мен шу куню къуванчымдан дели-диване олып юрьдим, лякин диваргъа асувлы газетанынъ янына бармагъа дже- саретим етмеди, даа догърусы, чекиндим. Геджеси исе, талебелер юкьюгъа далгъан сонъ, тёшегим- ден ымпыс-тымпыс туруп, экинджи къаттан залгъа тюштим. Икяечикни текрар-текрар окъудым. Озюм де кульмектен къатып-къатып къалдым. Чюнки бу — шакъа тарзда язылгъан бир парча эди. Арадан бир йыл кечти. Мен учъ левхалы бир пьеса яздым. Ады пек узун эди: «Бинъ докъуз юз он дёрт сенеси- нинъ джиан муаребеси ве онынъ къурбанлары». Пьесаны талебелер бегендилер ве саналаштырып, этрафтаки койлернинъ клубларында иджра эттилер. Бизлерни пек яхшы къаршылай эдилер. Бу мени гъает рухландырды. Нетиджеде, башлагъан ишимни девам эттирмек къарарына кельдим...

Юсуф Болат.

Бойлеликнен, Юсуф Болат фааль иджадий яратыджылыкънен огърашып башлай. О, «Той девам эте» (1936), «Арзы кыыз» (Ибраим Бахшышнен бераберликте, 1936), «Сонъки гедже» (1937), «Ишле- ген — тишлер» (1938), «Алим» (1939), «Денъиз далгъасыз олмаз» (1940), «Дубара» (1956), «Зораки келин» (1965), «Дубаралы той» (1974) ве дигер пьесаларны яратты. Олар къырымтатар драматур- гиясында муим вакъиа олдылар.

Тек «Арзы кыыз» пьесасы (музыкасыны Яя Шерфединовнен Ильяс Бахшыш язгъан эдилер) дженктен звель эки йыл девамында Девлет театрининъ санасында 500 кереден зияде ойналгъан. 1938 сенеси, бу спектакль беш юзюнджи кере ойналгъанда, театр коллек- тиви «Арзы кыыз» музыкалы драмасы» деген махсус ресимли аль- бом азырлап, муэллифлер Юсуф Болат ве Ибраим Бахшышкъа эм де спектакль музыкасынынъ муэллифлерине бирер дане эдие эткен.

Сюрюнликтен сонъ театримиз гъайрыдан тикленгенде де, сана-гъа къоюлгъан биринджи эсер кене де «Арзы къыз» олды ве о алябугуну мувафакъиетнен ойнала.

Драматургымызнынъ «Дубаралы той» пьесасы да (музыкасыны бестекяр Эдем Налбандов язды) Озьбекистаннынъ Наманган, Джизакъ, Сурхандарья виляет театрлеринде, Ташкент театр ве ресамлыкъ институтында окъув спектакли оларакъ (озьбек тилине Айдер Осман терджиме эткен эди) саналаштырылып, дефаларджа ойналды. Ниает, 1998 сенеси бу спектакль Къырымтатар музыкалы-драма театринде режиссёр Ринат Бекташев тарафындан земаневий рухта кене саналаштырылды. Мен о спектакльни дёрт-беш театр иджрасында сейир эттим. Занымджа, Бекташевнинъ саналаштырувы энъ мувафакъиетли чыкъты. Сонъундан Бекташев пьеса къараманларынынъ омюрини узайтып, «Дубаралы той — 2» пьесасыны язды. Мен бу эсерни ана тилимизге терджиме эткен эдим. Шимди бу спектаклдернинъ экиси де театр санасында ойналмакъта.

Юсуф Болат озюнинъ несир эсерлеринен де эдебиятымызга салмакълы иссе къошты. Дженктен эвель яzydжы «Алим» адлы тарихий романынынъ биринджи къысмыны язып бастыргъан эди. Арадан тамам къырк йыл кечкен сонъ эсернинъ экинджи къысмы да язып битирилди ве 1982 сенеси экиси бир джылт астында айры китап оларакъ дюнья юзю корьди. Бундан да гъайры «Саф юреклер», «Анифе», «Садакъат» романлары муэллифинъ къалемии астындан чыкъты. Юсуф Болатнынъ «Саф юреклер» романы онынъ вефатындан сонъ Москвада «Советский писатель» нешрияты тарафындан рус тилинде чыкъарылгъан эди. Эбет, яzydжынынъ романлары айрыджа талильге лайыкълар.

Юсуф агъа аджайип икяелер яза эди. «Къойсыз чобан», «Туфанда къалгъан къой сюрюси», «Чечек байрамы», «Балта» икяелери бунъа мисаль ола билелер. Олар эдебият хрестоматияларындан мунасип ер алдылар. Яzydжы хусусан юмористик икяелер устасы оларакъ да нам къазанды. Эдипнинъ сексенге якъын бойле эсери бар. «Анда, мында ве о тарафта», «Къылыкъсыз», «Терс мезеп адам», «Къорайнен Борай кене тапыштылар», «Амет Джангъырдайский», «Ернинъ де къулагъы бар», «Къара тавукъ къакъ-къакъ эте», «Незакетли Нефисе» киби онларнен икяелери — сатирик эсерлер нумюнесидир. Оларны окъугъан сайын окъуйджагъын келе, куле-куле раатлана-сынъ.

Дженктен эвель ве сонъки девирлерде Юсуф Болат къырымтатар тили ве эдебияты боюнджа онгъа якъын дерслик азырлады, къы-

Юсуф Болат кырымтатар языджылары арасында. Солдан сагъгъа: Ибраим Паши, Джевдет Аметов, Билял Мамбет, Сафтер Нагаев, Рустем Али, Юсуф Болат, Черкез-Али, Урие Эдемова, Риза Фазыл.

рымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы боюнджа бир чокъ джыйын-тыкълар тертип этип, ишлеп нешир эттирди, базыларына салмакълы мукъаддемелер язды.

Юсуф агъа публицист, терджиман ве муаррир оларакъ да белли-дир. 1934—1941 сенелери о, «Совет эдебияты» междмуасына муар-рирлик япты, «Къызыл Къырым» газетасында баш муаррир муавини вазифесинде чалышты, дженк йылларында Москвада Бютюнитти-факъ радиосында кырымтатар тилинде берильген эшиттирювлер-нинъ месуль муаррири эди. Айны вакъытта о йыллары партизан-ларгъа, дженкчилерге, оккупацияда къалгъан ватандашларымызгъа мураджаатнамелер, веракъалар, чагъырувлар язып, халкъны душ-мангъа къаршы курешке чагъырды, джесюр кырымтатар арбий-лерининъ къараманлыкълары акъкъында бютюн мемлекетке биль-дирди.

Юсуф Болат корюмли джемаат эрбабы ве кырымтатар миллий арекетининъ фааллеринден бирисидир. Муаребеден сонъ миллий арекетимиз мейдангъа кетирильген сонъ эдип биринджилер сыра-сында адалет огърунда куреш алып баргъанларнынъ сафларына къошулды, бир группа ватандашларымызнен берабер Москвагъа барып, халкъымызнынъ акъ-укъукълары тикленмесини талап этти.

1957 сенеси Ташкентте ана тилимизде газета, китаплар чыкъып башлагъанынен, языджы кене иджадий ишке берильди. Юсуф Болат Озбекистан языджылар бирлигинде меслеатчылыкъ япты, эдебий фондда чалышты. 1961 сенеси «Ленин байрагъы» газетасына ишке келип, йигирми йыл девамында эдебият болюгининъ мудирин, месуль кятип, баш муаррир муавини вазифелеринде хызмет этти.

Юсуф ағъя куньделик кергин газетаджылыкь ишлерине бакъмадан, иджатнен огърашмағъя вакъыт тапа эм семерели чалыша эди. Шу девирде язджынынъ дёрт романы, бир къач пьесасы, онларнен икяе ве бедийй очерклери, публицистик макъалелери яратылдылар.

Манъа 15 йылғъя якъын Юсуф Болатнен ян-янаша чалышмакъ кыйсмет олды. 1968 сенеси эдип баш муаррир муавини этип тайинленген сонъ, мени онынъ ерине месуль кятип вазифесине тайинледилер. Биз, яшлар, Юсуф ағъанынъ ишкирлигине, махсулдар чалышув къабилиетине шаша ве сукълана эдик. О, ич бир вакъыт сағлыгына шикяет этмейип, беден тербиесинен огърашкъаны, яз-къыш сувукъ душ тюбюнде ювунгъаны, къышта биле иш одасынынъ пенджересини артына къадар ачып, «Казбек»ини тютетип, чалышкъаны хатырымда. Газетада куньде бир бучукъ-эки бинъ сатыр материалны редактирлевнен бирликте 800—1000 сатыр аджеле ве муим материалларны да ана тилимизге чевирмеге етиштире тургъан. Муарриетте секиз болюк олса, дёрт болюкнинъ материалларыны Юсуф ағъя, дигер дёрт болюкнинъ материалларыны исе мен редактирлей эдик. Оджамыз макъалелерни редактирлевге, бу, 15—20 сатырлы хаберчик олса биле, пек джиддий янашкъаныны хатырлайым. Адети узьре, бакъып чыкъкъан материалларны о, манъа, яни секретариаткъа, бере эди. Даа озюне пек эмин олмагъан базы аркъадашлар яваштан яныма келип: «Юсуф ағъя меним язгъанымны окъуп бердими?» — дейтургъанлар. Онынъ, метнде насыл тюзетювлер япкъаныны дикъкъатнен бакъып чыкъа ве илериде ойле хаталаргъа ёл бермемеге тырыша эдилер. Япкъан къайдлары ичюн оджамызгъа кимсе итираз бильдирмей, аксине, кимерде озь янълышларыны корип, тап къызаргъанлары акълымда.

Юсуф Болат пек чокъ яш иджатярларгъа устазлыкь япты. Биз эпимиз онынъ мектебини кечтик. Бильмегенлеримизни Юсуф ағъадан сорап огрене, фикрини бильмек ичюн, эр бир язгъан эсеримизни онъа окъумагъа бере эдик.

Биз, яшлар, Юсуф ағъамызгъа ынтылгъанымызнынъ даа бир себеби — онынъ пек шень, адден тыш саде бир инсан олгъандыр. Айны вакъытта о, гъает окъумышлы адам эди, онъа урьметнен: «Бизим энциклопедиямыз», — дей эдилер.

Бугуньде белли эдибимиз Юсуф Болатнынъ 100 йыллыгыны нишанлар экенмиз, шуны эминликнен айтмакъ керек ки, о, къырымтатар эдебиятына буюк иссе къошты ве бу саада онынъ айрыджа, озьгюн ери бар. Кечкен асырнынъ 30—40-нджы сенелери ве сюрюнлик деврини алсакъ, эдебиятымызны назмиетте Эшреф

Шемьи-задесиз, несирде Шамиль Алядинсиз, драматургияда Юсуф Болатсыз тасавур этмек мумкюн дегиль.

Мен Къырым муэндислик-педагогика университетининъ филология факультетинде алынып барылмакъта олгъан ильмий ишлернен меракъландым. Тек бу йыл 17 (!) студент Юсуф Болатнынъ аяты ве иджады боюнджа курс, бакалавр, магистр, диплом ишлери узеринде чалыша экен. Популярлыгъы джеэтинден дигер классик я да земане языджыларымыз бу сайыгъа якъын кельмесе керек. Бунунъ озю Юсуф Болатнынъ эсерлери, иджады яш мутехассысларымызны не дереджеде меракъландыргъаныны косътере.

Биз Юсуф Болатнынъ иджадий мирасыны даа кереги киби огрен-медик. Эр шей огде. Шай экен, истидат огюнде баш эгмелимиз.

2009 с.

ЭШРЕФ ШЕМЬИ-ЗАДЕ ВЕ ОЗЪБЕК ЭДЕБИЯТЫ

Бугунде 100 йыллыгъы къайд этильмекте олгъан Эшреф Шемьи-заде XX асыр къырымтатар эдебиятында бир феномен эди.

25 яшында ады Буюк совет энциклопедиясына кирсетильген иджаткяр кечкен юз йыллыкънынъ отузынджы сенелеринде тувгъан эдебиятымызнынъ энъ популяр шаирлеринден биридир. 1930-нджы сенелери къырымтатар назмиети учъ саджаякъ устюнде тура эди: Эшреф Шемьи-заде, Зиядин Джавтобели ве Керим Джаманакълы. Яш истидатны тек Къырымда дегиль де, Советлер Бирлигининъ бир чокъ ерлеринде ве атта чет улькелерде де яхшы билъгенлер. Шу девирде о, бир чокъ озъбек эдиплеринен ве олар аркъалы озъбек эдебиятынен таныш олып башлагъан. Хусусан, Москвада кинематография институтында окъугъанда, о ерде тасиль алгъан, илериде белли кино-режиссёр ве языджы олып етишкен Камиль Ярматов, Усман Насыр, Тимур Фаттах киби истидатларнен, о девирнинъ мешур озъбек эди-

Шаир Эшреф Шемьи-заде.

плери Абдурауф Фитрат эм де Абдулхамид Чолпаннен, Къырымны зиярет эткен шаир Гъулам Шадынен таныш олгъан.

1943 сенеси такъдир Эшреф агъаны Озбекистангъа алып барып ташлай. О, эки йыл девамында Ферганада чыкъкъан «Коммуна» виляет газетасында месуль кяттип эм де виляет язджылары тешкилятынынъ кятиби оларакъ чалыша. Амма Сталиннинъ репрессия машинасы оны бу ерде де келип тапа.

Эшреф агъа озбек тили, эдебиятыны, бу улькенинъ тарихыны яхшы биле эди. Сталиннинъ вефатындан сонъ бастырыкътан азат этильген шаиримиз кене Озбекистангъа барып чыкъа.

— Ашраф ака бизим эски эдебиятымызны бизден яхшы биле эди. Шу себептен, биз онынъ меслеатларына мухтадж эдик. Сыкъ-сыкъ онъа мураджаат этетургъанмыз. Хусусан, классик шаиримиз Алишер Навоийнинъ эсерлери узеринде чалышкъанымызда онен чокъ меслеатлаштыкъ, — деп хатырлагъан эди субетлеримизден биринде белли навоийшынас-алим, филология илимлери докторы Абдукъадыр Хайитметов.

Эшреф Шемъи-заде кечкен асырнынъ 50—70-нджи сенелери Озбекистан девлет нешриятында эм де эдебият ве санат нешриятынынъ шаркъ эдебияты, музыка ве санат болюклеринде меслеатчы, муаррир, болюк мудири олып чалышыркен, озбек тилинде азырлангъан юзлернен китапларгъа, къолязмаларгъа такъризлер, мукъаддемелер, фикирлер, тевсиенамелер язды ве бунынънен къардаш эдебиятнынъ инкишафына салмакълы иссе къошты. Айны вакъытта мерхум эдибимиз озбек эдиплерининъ эсерлерини рус ве къырымтатар тиллерине терджиме этти. Меселя, 1972 сенеси истидатлы шаире, Джавахарлал Неру, «Нилюфер» ве Хамза адына мукъафатларнынъ лауреаты, эсерлери арап, урду, бенгаль, пушту, къытай, инглиз, франсыз, алман ве дигер тиллерде дюнья юзюни коръген Зульфиянынъ «Бутюн йырларым сизге» адлы назм китабыны ана тилимизге чевирди. Айны вакъытта Шемъи-заде къырымтатарджадан озбек тилине де терджиме этебиле эди. 1976 сенеси Ташкентеки Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты «Гуллер вадиси» адынен къырымтатар шириети антологиясыны озбек тилинде чыкъарды. О китапкъа Шемъи-заденинъ «Койге мектюп» манзумеси истидатлы шаир Юсуф Шомансурнынъ терджимесинде берильген олса, бир къач дёртлюги Эшреф агъанынъ озь терджимесинде басылды. Шемъи-заде чевирген дёртлюклер озбек тилинде бойле янъгырайлар:

Эшреф Шемьи-заде ве Шамиль Алядин.

— Хаёт, хаёт! — демокъ ила хаёт осон билинмас,
Бу дунёнинъ онкъыр — чонкъыр кучасига тушмасанъ.
Ёзаётган асаринънинъ тоты — тузи сезильмас,
Сиёхинъга андаккина озъ къонинъдан къошмасанъ.

* * *

Ай-Петрдан кун чыккышын куриб къотыб къолганда
Хайратдан лол къувонмасак, кимга керак бу козьлар?
Рафаэльнинъ «Сикстинли мадонна»си олдида
Агар бизлар тиз чукмасак, кимга керак бу тизлар?

Эшреф Шемьи-заде кырымтатар эдебиятыны тедкыкъ этювге салмакълы иссе къошкъан эдебиятшынас ве тенкъитчидир. Онынъ кене бир арзусы — озыбек ве кырымтатар эдебий алякъаларыны тедкыкъ этюв эди. Тезссюф ки, мерхум шаир бу ишни толусынен омюрге кечирип этиштиралмады. Бунъа бакъмадан, Эшреф Шемьи-задени озыбек эдебияты ве медениетининъ инкишафына энъ салмакълы иссе къошкъан кырымтатар эдиби, деп айтмагъа толусынен акълымыз.

ФЕДАИЙПИК

*(Языджы Абдулла Дерменджининъ
100 йыллыгы мунасебетинен)*

Кечкен асырнынъ 60—70-нджи сенелери эдебиятка, журналистикага адым аткан кырымтатар иджаткярлары ичюн Абдулла Дерменджиден де «кьоркьунчлы» оджа олмаган олса керек. Абдулла ага гьает талапчан, яхшыны да, яманны да «шап» этип юзюнге кьаршы айткан адам эди. Эм бу тек яшларга нисбетен дегиль де, бутюн иджаткярларга аиттир.

Эдебий аятта баягы теджрибеси олган, китаплары да чыккан языджыларнынъ газетага бастырмак ичюн ёллаган икяе ве очерклери редактирленген сонъ, имза кьюладжакъ ерде Абдулла агьанынъ: «Кечмей», «Джевап язылсын», «Зайыф», — деген язылары кьюла эди. Бу — онынъ бедий эсерге олган талапчанлыгыдыр. «Абдулла Дерменджи. Эдебий сурет» серлевалы китапнынъ муэллифи, языджы Джемиль Сейдамет эдипнинъ бу хусусиетини шойле тасвирлеген:

— Куньлернинъ биринде А. Дерменджи манъа шойле деди: «Билесинъми, Джемиль, сагълыгъым ярамай, бу алымда бизим языджылар секциямызда, онынъ топлашувларында чыккыш япмак керек ола. Месея, китап шекилинде азырланган шиирлернинъ, икяелернинъ эксикликлерини косьтерип, джан-гонъюльден шу эсерлерни даа зияде гузеллештирмек истейим. Базылары буны анъламайлар, джанлары агъырганлар да ола. Не япаджакъсынъ, эксиклик корьсем, айтып тюзетмек истейим. Табиятым ойле».

Абдулла Дерменджи XX юзйыллыкнынъ йигирминджи сенелери шекилленип башлаган янъы девир кырымтатар эдебиятынынъ векиллеринден сайыла. О, 1921—1926 сенелери Ялта оджалар окъув юртунда, Акъмесджит педагогика институтунда, Москвада кий журналистлер азырлав институты янындаки махсус курсларда тасиль алган сонъ, матбуатта чалышып башлады. «Яш кьувет», «Къызыл Къырым» газеталарында, Къырым радиокомитетинде эдебий хадим вазифесинден баш муаррирлик дереджесинедже коте-рильди, Багъчасарай район газетасына муаррирлик япты, бир сыра меджмуаларнынъ ёлбашчысы олды. Бу йылларда яш къалемнинъ эсерлери виляет газеталарында сыкъ-сыкъ корюнип башлайлар.

Иджаткяр айны вакытта бедий эсерлер язып, тенкьитчиликнен огърашкан. Бу мевзуда Абдулла Дерменджининъ бир сыра сал-

*Солдан сагъгъа: белли кырымтатар эдиплери
Э. Шемьи-заде, Черкез-Али, А. Алтанълы ве А. Дерменджи.*

макълы макъалелери дюнъя юзю корьгенлер. Олар эдебиятымызнынъ ёнелиши, о замандаки тилимизнинъ вазиети ве насыл ёлнен инкишаф этмек кереклиги меселелерине багъышлангъан.

Абдулла Дерменджи озь деврининъ векилидир. О, коммунистик идеалларгъа садыкъ, бир чокъ шейлерге пролетар рухунда янашкъан адам эди. Шу себептен Абдулла агъанынъ деерлик бутюн тенкъидий макъалелери бойле гъаелернен ашлангъандыр. Атта аятынынъ сонъки йыллары, 1973 сенеси, чыкъкъан «Аят ёлунен» эдебий-тенкъидий макъалелер джыйынтыгъы иште шойле ольчюнен азырлангъаны сезиле. Лякин бу китапны, девирнинъ идеологик тесирини четке ташлап, дикъкъатнен окъугъанда, муэллифнинъ профессиональ къалеми, файдалы фикирлери ачыкъ-айдын корюне.

Улу Ватан дженки башлангъанда, сакъат олгъанындан себеп ордугъа алмагъанларына бакъмадан, Абдулла Дерменджи исарлыкънен оны муаребеге ёлламаларыны талап этти ве ахыр-сонъу ниетине иришти. Эки йылдан зияде дженк мейданларында урушып, сонъки вакъытларда 61-нджи дивизиянынъ «Знамя Победы» газетасында чалышты. Эдип эки кере яраланды. Сонъки сефер сакъатлангъан сонъ, агъыр алда госпитальге тюшип, бир йылдан зияде тедавийленди.

Мерхум языджынынъ йылнамеджиси — Джемиль Сейдамет — «Абдулла Дерменджи. Эдебий сурет» китабында иджаткярнынъ дженкявер омрю акъкъында пек чокъ яза. Мен ондаки тек бир левханы мисаль кетирмек истейим:

— 114-нджи юксекликни къараманджа мудафаа эткен бизим аскерлеримизнинъ арасында Дерменджи де бар эди. Душман 30 танкнен ве оларнынъ артындан джаяв аскерлеринен кене де уджюмге кече: «Бу сатырларны язгъанда, менден 20—25 метр авлакъта снаряд патлады. Бираздан 8—10 метр авлакъта эки снаряд даа патлады. Парчалары эндек устюнден вызылдап кечелер. Энди къаранлыкъ-лашмагъа башлады. Фриц, адети узьре, гедже атмай». Дерменджи бу вакъиалардан алты кунъ кечкен сонъ, арбий дефтеринде яза: «Ватан ичюн, федакяр хызметим ичюн мени «Къызыл Йылдыз» орденинен муяфатлавгъа такъдим эттилер». Онынъ бу муяфаткъа пек къувангъаны ве бахытлы олгъаны дуюла. Шу кунълери о, языджы Юсуф Болаттан сыджакъ ве достча язылгъан мектюп ала...

Бу арада Дерменджи учъ мектюп ала: бири Шамиль Алядинден, экинджиси Исмаил Ирсамбеттен, учюнджиси Брюковдан. Ондан да гъайры о заманлар Сочиде булунгъан Къырым партия обкомындан да Дерменджининъ арбий болюк командирине телеграмма келе. Мектюплерде ве телеграммада Дерменджининъ, джебэ аркъасында чалышмакъ ичюн, Сочи шеэринде ёлланмасыны риджа этелер. Анда душман тарафындан яраланмакъ ве ольдюрильмек телюкеси ёкъ. Бунъа бакъмадан, Дерменджи джебэден арткъа кетмек истемей. Арбий дефтеринде шу юксек исперини, фикирлерини къайд эте: «Чаресиз чагъырув. Бойле месуль дакъкъада меним ерим джебэде. Сочиде олмакъ мени ич де къанаатлендирмей. Биз шимди душманны бир тамам ёкъ этмек вазифесинен мешгъульмиз. Бундан да фахрий хызмет олурмы?»

Партиягъа, уюметке бу къадар садыкъ инсан ахыр-сонъу экинджи группа дженк сакъаты олып эвине къайтты. Абдулла Дерменджи Къырымгъа кельди, лякин мында кимсе ёкъ. Бутюн кырымтатарларны, шу джумледен онынъ аилесини де, мындан сюрگون эткенлер. Къорантасыны араштырып, о, Озбекистангъа ёл алды ве догъмушларыны Янъыёл шеэрининъ дживарындан тапты, омюр аркъадашы Сельме ве севимли къызы Ленъярагъа къавушты.

Абдулла Дерменджи он учъ йыл колхозда чалышты. 1957 сенеси ана тилимизде «Ленин байрагъы» газетасы чыкъып башлагъан сонъ, оны Ташкентке, муарририетке ишке давет эттилер. Теджрибели эдип месуль кятуп, муаррир ярдымджысы вазифесинде чалышып

башлады. Та дженктен эвель дюнья юзю корьген «Пролетар эдебияты ичюн куреш» (1930), «Авушув девиринде» (1930), «Поэзия акъкында фикирлер» (1934), «Чайырлар» (1934) китапларындан сонъ, аман-аман кыркъ йылдан сонъ Дерменджининъ «Аят дестаны» (1970), «Замандашлар» (1971), «Аят ёлунен» (1973), «Сайлама эсерлер» (1975) джыйынтыкълары басылып чыкъты. «Аят ёлунен» — эдебий-тенкъидий макъалелер китабы олса, къалгъанлары дженк ве дженктен сонъки яшайыш мевзуларына багъышлангъан повесть, икяе ве очерклерден тертип этильгендир.

1971 сенеси Абдулла Дерменджи Абдулла Балич ве Джафер Бекировнен бераберликте «Эдебият хрестоматиясы» серлевалы салмакълы дерслик азырлап бастырдылар. Эдипнинъ вефатындан беш йыл кечкен сонъ, 1981 сенеси, яызджы Джемиль Сейдамет «Абдулла Дерменджи. Эдебий сурет» китабыны чыкъарды. Онда яызджы, журналист ве тенкъидчининъ омюр ёлу эм де иджадий яратыджылыгъыны тафсилатлы икяе этти.

1934 сенеси Москвада СССР яызджыларынынъ биринджи съезди отъкериьди. Онда кырымтатар яызджыларындан Умер Ипчи, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заднен бир сырада Абдулла Дерменджи де иштирак эткен. 1974 сенеси Москвада биринджи съезднинъ 40 йыллыгъы мунасебетинен СССР яызджылар кенъешининъ юбилей пленумы отъкериьди. Онъа биринджи съезднинъ делегатлары, шу джумледен Абдулла агъа да, давет олунды.

Биз Абдулла Дерменджинен белли бир вакъыт «Ленин байрагъы» редакциясында берабер чалыштыкъ. Биз, яшлар, кырымтатар эдебияты, онынъ тарихындан даа чокъ шейлерни бильмей эдик. Шу себептен Абдулла агъамызгъа сыкъ-сыкъ мураджаат этетургъанмыз. О, бильмегенлеримизни агъыр-сабырнен анълата тургъан. Етмишинджи сенелернинъ башында озъбек меджмуаларындан бириси манъа «Къырымтатар назмиетине бир назар» мевзусында бир макъале язмакъны теклиф эткенде, мен акъыл танышмакъ, меслеат алмакъ ичюн башта бир Абдулла агъанынъ эвине бардым. Эльбет де, бу иште о ярдым этти.

Бу куньлерде Абдулла Дерменджининъ 100 йыллыгъы къайд олунмакъта. Эдибимизнинъ къабири узакъ Ташкентте къалды. Онынъ омюр аркъадашы Сельме апте исе Къырымгъа келип вефат этти, Акъмесджит шеэрининъ дживарындаки Донское коюнинъ къабристанында дефн этильди. Къызлары Ленъяра, Гульнар ве Гульзар исе сагъ-селямет Къырымда яшайлар ве баба зенаатыны девам эттирелер.

ЙЫПДЫРЫМ МААПЕСИНДЕН ЧЫКЪКЪАН ЯЗЫДЖЫ

Къарасув шеэри эвель-эзельден Къырымнынъ медений меркезлеринден бири олгъан. Ондан чыккъан чокътан-чокъ зиялылар — языджылар, алимлер, артистлер, рессамлар — къырымтатар эдебияты, медениети, санатынынъ ифтихары олдылар. Бугунъ биз иште олардан бири — белли артист ве режиссёр, драматург Гъани Мурад акъкъында икяе этмек истеймиз. Гъани агъа озюнинъ балалыкъ деври акъкъында шойле яза:

— Мен, Къарасувбазар шеэрининъ энъ метинли «Йылдырым» мааллесининъ отузынджы эвинде догъдым... Бабам о ерлерде нам чыкъаргъан мутебер мутехассыс багъчеван Мурад, анам исе алты баланынъ анасы — Гульнар, акъыкий къырымтатар къадыны эди.

Анам тикиш тиккенде я да башкъа эв ишлеринен огърашкъанда, йырласа пек бегене эдик. Бугуныки киби акълымда: онынъ пек севген йырларындан бири «Ускуодардан» эди:

Ускуодардан энер эдим,
Тутты бир ягъмур.
Кятибемнинъ козьлери маъмур,
Этеги чамур...

Онынъ гъает хош аэнкли — мецосопрано сеси аля даа къулакъларымда чынълай. Анам 1945 сенеси Урал дагъында тифтен вефат этти.

Та яшлыкъта, яз татили вакъытларында, Къарасувбазар дживарындаки багъчаларда чалышып, бабама ярдым этмеге тырыша эдим. Бойлеликле, 1921 сенесине къадар аилемизде аят кечирдим.

1921 сенесининъ къара сазагъанны анъдыргъан дешетли ачлыгъы озюнинъ эджель кетирген панджаларынен Къырым ярымадасынынъ богъазыны къатты сыкъты. Бу дешет Къарасувбазар ве онынъ этрафында зияде укюм сюръди. Иште бойле бир вазиятте, анам догъмуш аптеси Ава тизанама Акъмесджитке бир мектюп ёллады, — дей Гъани агъа, — о мектюпте: «Бир эв баланы энди башаралмаймыз — имдат!» — денильген эди.

Арадан бир афта кечер-кечмез Акъмесджиттен Ава енгенинъ буюк огълу — Амди Абдуллатиф (о мешур шаир Амди Герайбай оларакъ беллидир) келип:

Гъани Мурат ве Озьбекистан эм де Украина халкъ артисти
Февзи Билялов.

— Мурад энъиште, эгер къаршы олмасанъыз, балалардан бирини анам бизге ёлламаныъызны риджа этти, — дей. Бойлеликле, 1921 сенеси мен Акъмесджитли олдым. Яш, гъает истидатлы шаир Амди Абдуллатиф огълу (Герайбай) мени озъ тербиесине алды. Олар аилесинен (дёрт огълан ве бир къыз, ана исе — Ава тизанам) Кладбищенская сокъагъындаки 27 номерли эвде яшай эдилер. Ёлнынъ дигер тарафында, сонъундан М. Субхи адына кинотеатр олгъан ерде, Сай-дехани деген къадыннынъ къаралтысы бар эди. О, бир десятинадан зияде топрагъы олгъан, юксек диварнен къоралангъан азбарынынъ тёрюнде джельтирменнен сув чыкъарып, ерлерини сувара ве ондан яхшы берекет ала эди. Иште бу ханымнынъ эвинде яры хызмет-къарлыкъ укъукъы иле кунъ кечирген, сонъундан белли артист олып етишкен Айше ханым Тайганская яшай эди.

Къомшу эвлерде яшагъанлары ве табиатларынынъ уйгъаны ичюн бу учъ атик къадын пек дост олып, бири-биринден айрылмаз эдилер. Айше ханым Ава тизанама кунъара келип, чешит хаберлер айта эди. Олардан бири пек акълымда къалгъан. Айше ханым:

— Ава къакъай (о Ава тизанамны бойле деп чагъыра эди), дюнь рушдиели муаллимлернен зиялыларымызынынъ темашасыны сейир эттим, куле-куле бир олдым, пьесанынъ ады «Аджы эфенди эвлене-ята» экен...

Ава: — Утанмазлар, энди аджыларны мыскыллап башладылармы...

Айше: — О аджылыккыа барып кельген бир ярамаз экен, зенгин, джанбаз бир къарт акъкъында. Артист спектакльни ойле меракылы икые этти ки, агъызым ачылгъанмы я да шакъа ичюнми, манъа хитабен: «Яп агъызынъны, балкъурт кирмесин...», — деп бизни кулдириди... Ибраим ве Анафи деген эки артистнен таныштым, севдасы олып юрген — оладжакъ театримизге чагъырдым, сёзюмни къайтармай разы олдылар, лякин муамелелеринден сезем ки, бойле бир укумет театри мейдангъа келеджегине инанмагъан киби корюнелер... Зарары ёкъ, куню келир, инандырырмыз...

Ава: — Айше ханым, эсли-башлы къадын гамардия ойнамагъа утанмайсынъмы?

Айше: — Ава къакъай, эгер шу «Айше хани» деген сёзюнъни кене текрарласанъ, мен де санъа «Ава тотай» дерим, чюнки сенинъ раметли хоразынъ да молла эди...

Ава: — Айше, тилинъе шейтан тюкюрген, санъа сёз къатып джевабыны алмамакъ мумкюнми?..

Иште бойле пек чокъ корюшювлернинъ истер-истемез шааты ола эдим... О вакъытта Амди агъам Халкъ маарифи комиссарлыгъында чалыша эди. Бир кунъ иштен кельген сонъ:

— Акъмесджитте Къая баштаки сабыкъ бай биналарында, ачлыкътан ана-бабалары вефат этип, етим къалгъан балалар ичюн «Етим балалар эви» ачыладжакъкъа ошай. О ерде бу балалар ичюн орта мектеп де тешкиль этиледжек. Гъанийимизни де о ерге ерлештирсек насыл олур экен? — деп анасындан меслеат сорагъан эди ве къатты тазир эшитти де, манъа бакъып:

— Къыскъасы, бу меселени озюнъе къалдырам, мектеп тешкиль олгъан сонъ барып бакъарсынъ, бегенсенъ кирерсинъ, — деди.

Арадан кене учъ ай вакъыт кечти. Эр кунъ саат учъ-дёрт къарарларында о девирдеки яш ве мешур языджыларымыз эм де эдебият мухлиси олгъан базы артистлеримиз ширкет къавесине топлана, озъара фикир алышып-берише, субетлеше эдилер, мен де бу саатлерде эт, отъмек ве башкъа керек шейлерни алып кельмек ичюн Амди агъама бара ве саатлернен отурып, эр шейни унутаракъ, иджат адамларынынъ сёзлерине эсир ола эдим...

Эр алда Гъани «Етим балалар эви» мектебине къатнап башлагъан. Къырым укумети Амди Абдуллатифни Истанбулгъа окъумагъа ёллагъан сонъ, Гъани де Акъмесджитни терк этип, кене Къарасув-базаргъа къайтты. 1925 сенеси анда еди йыллыкъ татар мектеби

ачылды. Гъанини шу мектепнинъ бешинджи сыныфына алдылар, чюнки о, Акъмесджитте янъы Авропа усул докъуз йыллыкъ мектепнинъ дёртюджи сыныфына къадар окъугъан эди. Къарасувда еди йыллыкъ татар мектебини битирген сонъ, докъуз йыллыкъ рус мектебинде окъуп, оны да битирди.

1928 сенеси газеталарда Акъмесджитте театр студиясы ачыладжагъы акъкъында хаберни окъугъан сонъ, та балалыкътан севдасы олгъан театр Гъанини кене Акъмесджитке кетмеге къозгъады. Бу вакъытта о, орта мектепни битирген эди. Акъмесджитте оны кене Амди Абдуллатиф къаршылап алды. Энди олар Къадыаскер сокъагъындаки йигирми бешинджи эвде яшай эдилер. Гъани кене Аватизанасынынъ эвинде яшап башлады.

— Экинджи куню Амди агъам мени Управление зрелищ предприятия (УЗП) деген идареге алып бараракъ, онынъ ёлбашчыларындан бири Умер Ипчи ве Абдулла Ляtif-задeнeн таныш этти, — деп хатырлай Гъани агъа. — Бир вакъианы ич унутмайым. Акъмесджитте олгъан ильки кунълеримнинъ биринде кок гудюрдеп ягъгъан буюк ягъмурдан аягъымдаки язлыкъ чаблалар джибип, чарыкъ киби олгъаныны корьген Ипчи, фукъарелигимни сезген олса керек, Пушкин сокъагъынынъ кошесиндеки аякъкъап тюкянына алып бараракъ, бир чифт сары потик алып берген эди...

Бир ай девам эткен азырлыкътан сонъ, имтианлардан мувафакъиетле кечип, студиягъа талебе ве айны вакъытта, театрге артистликке къабул олундым... Умер агъа эр акъшам студиянынъ ятакъханесине келип, талeбeлeрнинъ яшайышларыны тешкере, мухтажларгъа ярдым эте эди. Кунълeрнинъ биринде о, бир дефтер кетирип, бутюн талeбeлeргe бирер табакъ берип чыкъты ве сербест мевзуда инша язмамызны теклиф этип, эки кунъ муддет берди. О девирде имля арап язысында эди. Эки кунъден сонъ Умер агъанынъ балдызы — студиянынъ талeбeси Алиме Мукаддесова — иншаларны джыйыштырып алып кетти. Шу куню акъшам Алиме ятакъханеге келип, мени ве Маинур Ишниязованы эвине мусафирликке чагъыргъаныны айтты. Бардыкъ, софрагъа сарма къоюлды, Умер агъа «буюрынъыз» деди де, лаф арасы бизге мерамыны анълата башлады. О, шу девирде очерк, повесть, пьеса, шиирлер язувдан гъайры, Серафимович, Демьян Бедный, Шолохов ве насылдыр дигер языджыларнынъ буюк-буюк эсерлерини къырымтатар тилине терджиме этеяткъаныны ве бу иште озъ эли темизге чекювде къыскъалыкъ этеяткъаны, озъ имлясынынъ гъает чиркин олып, Насреддин оджанынъ мектюбини анъдыргъаныны айтып, бизни кульдирди

ве: «Риджа этем, манъа терджимелеримни темизге чекювде ярдым этинъиз», — деди. О девирде арапча арифлернен язылгъаны себебинден, машинкада басылмай эди. Маинур маначыкъ тапып, бирден ред этти. Мен ред этмеге утандым. «Демир ташкъыны» романынынъ азыр терджимесини алып кеттим. Гедже-кунъдюз отурып, еди кунъде темизге чекип битирдим ве алып барып бердим.

— Бутюн гедже отурып окъудым, пек дюльбер имлянь бар экен, — деди Умер агъа. Бойлеликле, та студиянынъ учюнджи курсына къадар мен Ипчиге ярдым этип турдым. О, театрден кеткен сонъ да, бир къач буюк эсерлерини темизге чекмекни манъа авале эткен эди...

Театр студиясында дерслер кет-кете муреккепешти, талаплар эп артты. Мында студиянынъ ребери Умер Ипчи, РСФСРде нам къазангъан режиссёр Борис Александрович Бертельс, Петр Александрович Полевой, Умер Галимович Девишевнен бир сырада, мешур тарихчылар, эдебиятчылар, санат усталары — Осман Акъчокрыакълы, академик Никон Николаевич Болдырев, Усеин Боданинский, академик Самокиш, композиторлардан — профессор И. И. Чернов, Асан Рефатов, эдебиятчы Умер Аджиасан, Абдулла Лятиф-заде, доцент Алим Фетислямов, Эюп Дерменджи, Зиядин Джавтобели ве башкъалары студия телебелерине санат ве эдебият сырларыны ашлай эдилер. Бутюн булар яшларгъа театр санатыны: актёрлыкъ меаретини, тиль усталыгъыны менимсевде гъает буюк ярдым этти.

Студиянынъ дигер телебелери киби Гъани де 1930 сенеси окъувны битирип, Къырым девлет татар театринде артист оларакъ чалышты. Сонъундан исе, айны вакъытта труппа башы да олды. Аджайип оджа ве устазлардан темелли бильги алгъан истидат саиби Гъ. Мурад тез арада театрининъ етекчи актёрлары сырасындан мунасиб ер алды. 1929 сенесининъ театр мевсиминде ильк саналаштырылгъан С. Левитинанынъ «Укюм» пьесасында беш яш артист сырасында биринджи кере санагъа чыкъкъан яш актёр Гъани Мурад бир къач йыл ичинде Вильям Шекспирнинъ «Гамлет» эсеринде Горацио ве Гильденштерни, «Отелло»да Кассио, Жан Батист Мольернинъ «Задекянынъ дворянлыгъы» эсеринде фельсEFE оджасы ролюни, Фирдаусининъ «Шахнаме»синде Гургин, А. Ширванзаде-нинъ «Намус» эсеринде Джихангир, Карло Гоццининъ «Хан кызы Турандот» эсеринде Тарталья, Вс. Вишневскийнинъ «Оптимистик фаджиа»сында крейсер капитаны, Фурмановнынъ «Чапаев»инде Петя, Умер Ипчининъ «Душман» пьесасында муэндис Кёнинг, Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» эсеринде ревком реиси, партизан командири Ибраим, Юсуф Болатнынъ «Той девам эте» пьесасында Мурад,

«Сонъки гедже»синде Ротмистер, Раим Тынчеровнынъ «Алтайскийлер»инде Костя, Ф. Шиллернинъ «Айдултар»ында Шуфтерлер, Георги Мдиванининъ «Альказар» эсеринде испан шаири Гарсия Лорка, Таджи Гиззатнынъ «Бешбулак» эсеринде Ахтериттин Ахтериттинович, Николай Погодиннинъ «Аристократлар»ында генерал ве Берет роллерини, азербайджан драматургы Джафар Джаббарлынынъ «Яшар» эсеринде Нусрет образы о яраткъан чокътан-чокъ образлары галереясынынъ кучюк бир къысмыдыр...

Эльбетте, эр бир роль артисттен усталыкъ, иджадий араштырувлар талап эте. Биз Гъани агъанынъ отузунджы сенелердеки театр омюри хатырлавларына далгъанымызда, мен онъа:

— Гъани агъа, артистлерде рольге кирюв, деген лаф бар. Бойле аллар сизде де чокъ керелер олгъандыр. Шу мунасебетнен бир де-бир левханы хатырлап олмасынъызмы? — дедим.

— Анъладым, — деди кулип субетдешим ве шойле бир вакъианы икяе этти:

— Ильяс Тарханнынъ «Уджюм» эсериндеки ревком реиси Ибраим ролюни меним энъ якъын достума бердилер. Ойле олды ки, бу эсерде мен рольсиз къалдым. Бу рольни яраткъан артист, оны адий кой ревкомынынъ реиси сыфатында — костюм, чызма, къаракуль къалпакълы эсир алынган партизан командири, эсирликте тили кесильген, оны санагъа котерип алып чыкъкъан офицерлернен тартышып, юмрукълашып, шаматалы вазиятте арекет этсе де, темаша залына ич бир тюрюл тесир эталмай эди. «Уджюм»ни саналаштыргъан режиссёр Умер Ипчи, шу спектакль ойналган куньлерде меним мазон вазиятте актёрлар ложасында тамшанып отургъанымны корьген экен, бир кунь мени озь одасына чагъырды да, спектакльден юрегиме яткъан бир рольни сайлап алмамны теклиф этти. Мен чокъ тюшюнип отурмадан, «тили кесильген Ибраимни» сайладым. Эки спектакльни дикъкъатле бакъаракъ, шу рольни озюм азырладым. Ибраимнинъ ички ве тышкъы образыны бутюнлей денъиштирдим. Биринджиден, онынъ тышкъы образы — устюндеки бем-бөяз кольмекнинъ кокреги ве енълери парча-кесек олып, ал къангъа боялган, ешил галифесини къан тамгъалары былаштыргъан, энъ муими исе, агъзындан, узун къанлы тили саркъып тура, сачлары чыбалган, кенъ ачылган козьлери парылдай. Бу вазияттеки инсан эки кийик офицерге къаршылыкъ косьтерип олурмы? Бойледже, ички образ да денъише, яни ынъранув-окюрювден башкъа не япа биле?! Иште бу трактовка нетиджесинде роль меркезий образлардан бирине чевирильди. Бу персонажнынъ санагъа чыкъувы эр сефер темаша

залыны мудхиш бир вазиятке кетире, артист исе танылмаз дереджеде денъишти...

1934 сенеси театримиз Ташкент гастролине кельгенде, белли озьбек шаири Гъафур Гъулам «Къызыл Озьбекистан» газетасынынъ июль 8 номеринде «Уджум» спектаклине язган рецензиясында шойле деген эди:

«Инкъиляпчылардан Ибрахим (артист Гъани Мурадов) — кой ревкомынынъ реиси — безларнен урушып, оларнынъ элине эсир тюшкенде, достларыны акъикый большевик достлугъынен ве эзильгенлер менфаатыны юректен мудафаа этюв нумюнелерини косътере. Иштиракчилер арасында артист Мурадов аркъадашны ве Джелилованы айрыджа къайд этмек керек...»

О девирлерде Гъани Мурад — Ибадулла Грабов, Халил Гурджи, Ибраим Халилев, Эмир-Амет Париков, Сервер Джетере, Билял Париков, Асан Джелялов, Решид Асанов, Али Теминдар, Эмине Фейзуллаева, Сара Байкина, Исмаил Абдураимов, Маинур Ишниязова, Ава Клычева, Нурие Джетере, Зоре Билялова, Мурад Измаилов, Айше Пармакъсызова ве даа бир чокъ аджайип, озьгюн, текрарланмайджакъ буюк сана усталарынен берабер къырымтатар санатыны буюк юксекликке котергенлерден бири олды. Гъани агъа о девирде театрде чалышувнен бир вакъытта джумхуриет радиосынынъ эдебий-драматик эшиттирювлер болюгинде режиссёрлыкъ япты ве бу вазифеде он йыл семерели чалышты. Чокътан-чокъ ерли драматург ве эдиплернинъ, рус эм де къардаш джумхуриет язиджыларынынъ эсерлеринден онларнен радиоспектакллер азырлады. Айны вакъытта озь театри ичюн «Намус» (А. Ширванзаде), «Альказар» (Г. Мдивани), «Сокур кеманеджи» (Ш. Дадияни), «Айболит эким» (Корней Чуковский), киби пьесаларны къырымтатар тилине терджиме этти. Бу эсерлер санада буюк мувафакъиетнен ойналдылар.

1939 сенеси фин дженки башлагъанда, Акъмесджиттеки рус ве татар театрлеринден бир къач адам ордугъа алынган. Оларнынъ арасында Гъани Мурад да бар эди. О, Къараденъиз флотунынъ 36-нджы авиабазасына — Сарабуз шеэринге ёлланма алып, анда аджеле азырлыкъ кечкен сонъ, кене Къырымгъа къайта. Гъани Мурад ордуда хызмет эткенде, къардашы — шаир Решид Мурад онъа язган янъы шиирини ёллай:

Мен бу гедже пост бекледим,
Хатырыма кельди ярем,
Сени азмы эркеледим,
Комсомолкам, шайлы Сарем.

Бу шиирге композиторымыз Яя Шерфединов музыка язып, о йылларда бу йыр пек мот олгъан. Гъани Мурад Финляндиядан къайтып, кене озь севимли ишинен огърашып башлагъанынынъ экинджи йылы кене дженк башланды. Бу энди чокъкъа созулгъан амансыз-фаджиалы дженк олды.

1941 сенеси театрнынъ бутюн эркеклери ордугъа алындылар. О кунълерни Гъани Мурад бойле хатырлай:

— Мен Акъмесджитте мейдангъа кетирильген экинджи моторлаштырылгъан окъчылар полкына тюштим. Полкнынъ штаб башы шимди Ферганада сагъ-селямет олгъан Халилов аркъадаш эди. Бу ерде он кунъ къадар девам эткен тешкилятий ишлерден сонъ бизлерни Ор къапу тарафкъа ёлладылар. Бир куню бросок илян этильгенде, шималий Къырым тарафкъа джаяв-джалпы кеттик. Полкымызнынъ ярысында исе тюфек биле ёкъ эди. Ниает, отуз километр ёл алгъан сонъ, чёль ичиндеки Аджыатман деген бир койде ял алмакъны илян эттилер. Бу койнинъ дживарында сары къабурчакъ таш чыкъкъан шахталар бар экен. О шахталардан айдаланып, шу къобалар ичинде сила амбарлары арсеналлары тешкилятландырылгъан. Бир къач адамнынъ сырасында мени де о ердеки взводгъа тайин эттилер. Бу девирде мен взвод командирининъ ярдымджысы эдим. Бойлеликнен, мен мында хызмет этип башладым. Эр кунъ бир чокъ юк машиналары мындан джебэге къуршун, снаряд, мина ве башкъа шейлер алып кете эдилер. Бир кунъ шу машиналарнынъ биринде шофёр олгъан Ресуль деген бир ногъай яшы къуршун алмагъа кельгенде, машинасындан тюшкенинен: «Мурадов!» — деп багъырды, мен сеслендим. Кокрек джебинден бир къагъытчыкъ чыкъарып манъа туттырды да: «Ог ёлакъта сени сагъынгъанлар», — деп кульди. Къагъытчыкъта: «С получением сего немедленно явитесь в штаб. Промком полка Приходько», — деп язылгъан эди. Мен деръаль шинелим ве эшья торбамны алып, Ресульнинъ машинасынынъ кабинасына кирдим. Тайин этильген ерге барып, Приходьконы къыдырып таптым. О, мени шу ердеки бир къатлы звининъ кучюк бир одачыгъына алып кирди де, чантасындан бир табакъ къагъыт чыкъарып:

— Ма, окъу да, ёлгъа азырлан, — деди. О къагъытта джумхуриет партия комитетининъ экинджи кятиби, Меншиков деген адамнынъ Акъмесджит арбий комиссарлыгъына язгъан къагъытнынъ бир кошесине арбий комиссариат башынынъ резолюциясынен шулар язылгъан эди: «Джебэде медений ярыкъландырув ишлери алып бармакъ ичюн Акъмесджит офицерлер эви янында мейдангъа кетирилеят-

къан иджадий зиялылар командасына къошмакъ ичюн, Акъмесджит офицерлер эвининъ башы майор Мухиддиновнынъ узурьна ёллансын. Менщиков».

Мухиддиновнынъ узурьна кельгенде: «Не ичюн бойле кеч йибердилер, о команданынъ Днепропетровскке ёлланганына докъуз кунъ олды, — сиз театринъизге бар да бакъынъыз, бельки о ерге де керек тирсинъиз», — деди.

Бойлеликле, мен Акъмесджитке къайтып кельдим. Арадан дёртбеш кунъ кечмеден, кене шу Менщиков ве санат ишлери боюнджа баш идаренинъ башы Амет Камилов ве бир къач адам даа Акъмесджиттеки бутюн артистлер, чалгъыджылар, къыскъасы, бутюн иджадий адамларны «Дом крестьян» ады берильген мусафирханенинъ буюк залына топлап, шойле дедилер:

— Урьметли достлар! Бизлер мувакъкят оларакъ, Акъмесджитни ташлап кетемиз, тез кунлерде кене къайтып келирмиз!..

Фашистлер кельген сонъ, беш кунъ кечер-кечмез, рус ве татар театрлерининъ артистлерини «ёкъладылар». Режиссёрлар идаресининъ башы Станислав Адамович Томский ярдымынен бутюн артистлер, чалгъыджылар ве дигер зиялыларны топлап, ким де чалышмай саботаж япса, гъает агъыр гестапо джезасына огъратыладжакъларыны илян эттилер, эки театрни де чалыштыра башладылар. Арадан бираз вакъыт кечкен сонъ жандармериянынъ полислери, мотоциклетлернен зв-эвден юрип, артистлерни ве дигер мутехассисларны джыйыштырып, театринъ азбарына къападылар, оларны автобусларгъа юклеп, эр бир автобус къапысынынъ ич тарафындан бирер автоматчы ерлештиререк, Къырымдан Румыниягъа алып кеттилер. Театрининъ бир чокъ артистлери яры ёлда къачып етиштирдилер. Совет ордусы Констанца шеэрини ишгъаль эткенинен, бутюн труппамыз репатриантлар сыфатында комендантнынъ ярдымы иле Ватангъа къайтарылды.

Гъани агъа шу ерде икяесини кесип, весикъалары сакълангъан папкадан 1945 сенеси январь 21-де Украинанынъ Измаил виляетине бакъкъан ЛКСМ Болгород район комитетининъ кятиби Калашников аркъадашнынъ имзасы ве мууринен тасдикълангъан къолнен язылы «отзыв»ны алып, манъа узатты. Онда шойле денильген:

«Немселер тарафындан СССРден тышкъа кочюрильген къырымтатар театрининъ даркъап кеткен труппасыны тиклемек ичюн гъает буюк тешеббюс ве гъайрет талап олуна эди. Театр СССР-ге къайтарылгъан сонъ, Болгород шеэринде ансамбльнинъ ёлбашчылары тарафындан тикленди. Къыскъа муддет ичинде — эки айда,

олар толу программалы 14 концерт бердилер. Бунынъ ичюн ЛКСМ район комитети мезкур йыр ве оюн ансамблининъ ёлбашчыларына тешеккур бильдире».

Шундан сонъ Гъани Мурад бутюн ансамбльнен Таджикистаннынъ Ленинабад шеэринге келип тюше. Мында да Ленинабад, Иписар ве Чкалов шеэрлери черчивесинде Гъани Мурад реберлигинде концертлер берелер. Айны вакъытта Гъани агъа бу тарафларгъа сюрюн олунган догъмушларыны араштырып башлай. Ниает, оларнынъ Озбекистанда олганларыны бильген сонъ, комендатурадан рухсет алып, 1946 сенеси Янъыйёл шеэринге кельди. Анда Усман Юсупов адына Ташкент виляет музыкалы-драма ве комедия театринде режиссёр вазифесинде чалышып башлады. Режиссёр Акъмесджиттен таныш бир группа артистлеримизни: Аким Джемилев, Эдие Топчы, Шерифе Ислямова, Алиме Акимова, Шевкет Мамутов, Рустем Муединов, Эюп Эминов ве дигерлерини топлап, — шу театрининъ репертуарыны — Узеир Гаджибековнынъ «Аршин мал алан» пьесасыны саналаштырды. Сонъра Гъани Мурад озбек драматургы Ахмад Бабаджановнынъ «Армугъан» музыкалы драмасыны режиссёр Джурра Къолдашев иле бирликте саналаштырды ве айны вакъытта озю де уйкен лейтенант ролуни иджра этти. Спектакльни сейир эткен ве бегенген Ташкент виляети санат ишлери идаресининъ башы Н. Ф. Семин санатчыны виляет реперткомы вазифесине ишке давет этти, лякин арадан чокъ кечмеден Гъани Мурадны Ташкенттеки Мукъимий адына джумхуриет музыкалы-драма ве комедия театринде режиссёрлар идаресининъ башы вазифесине тайинледилер. Янъы ерде о, биринджи оларакъ туркмен языджысы Хусайни Мухтарнынъ «Аиле намусы» эсерини саналаштырды. Бу театрде эки йыл чалышыр-чалышмаз, Гъани Мурад Навоий адына академик опера ве балет театри режиссёрлар идаресининъ башы вазифесине тайинленди. Истидатлы санатчыны та 1934 сенесинден, Гъани агъа Ташкентке гастроллернен кельген вакъыттан яхшы бильген, Хамза адына Озбек девлет академик-драма театрининъ етекчи режиссёрлары Етим Бабаджанов ве Маннон Уйгъур онынъ ери Хамза театринде олганыны айтып, анда ишке авушмагъа къандыралар. Бойлеликле, Гъани Мурад 1951 сенесинден башлап, отуз учъ йыл девамында шу театрде чалышты.

1961—1962 сенелери Озбекистан медениет назирлиги «Къайтарма» ансамблине ярдым этмек ичюн, Гъани Мурадны анда ишке ёллады. Режиссёр бу коллективде Юсуф Болат ве Ибраим Бахшышнынъ «Арзы кыз» пьесасыны, Маджит Шамхаловнынъ «Къайнана»

комедиясыны, Илья Финкинъ «Яланджыгъа бир илядж» памфлети, Юсуф Болатнынъ «Зораки келин» комедиясыны саналаштырды, пьесаларда роллер иджра этти ве конференсьелик япты. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Гъани Мурад озюни драматург ве яызджы оларакъ да косътерди. Кечкен йыллар девамында «Ленин байрагы» газетасынынъ саифелеринде онынъ онларнен пьесалары, икяелери, очерклери басылды. Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятында китаплары чыкъты ве чыкъмакъта. Сонъки вакъытта Гъани агъа кене бир пек муим иш япты: мешур драма артистлеримизнинъ иджадий портретлерини яратты. Олар «Ленин байрагы» газетасынынъ саифелеринде мунтазам басылды ве окъуйджылар тарафындан пек буюк сыджакълыкъ ве миннетдарлыкънен къаршыланып алынды.

Гъани агъа чокъ йыллар девамында Хамза театрининъ 70 йылыкъ тарихыны топланнен огърашты ве дёрт залдан ибарет олгъан зенгин музейини тешкиль этти. О, театрининъ ифтихары сайыла.

Хамза адына Озъбек девлет академик-драма театрининъ коллективи Гъани Мурадны буюк урьметнен акълы раатлыкъкъа озгъарды. Истидатлы драматург, актёр, режиссёр «Эмек ветераны» медалинен мукафатланды. Онынъ ишлерини алий бильгиси олгъан торуны Гульнара Муратова девам эттирди. Ат изинден тай басар, деп нафиле айтмагъанлар.

Мен Гъани агъагъа сукълана, онынъ тазе афызасына, гъайретине, чалышкъырлыгъына шашып къала ве бинъ бир кере эвалла айта эдим.

1989 с.

КЪУППУКЪКЪА МАХКЮМ ЭТИПЪГЕН ШАИР

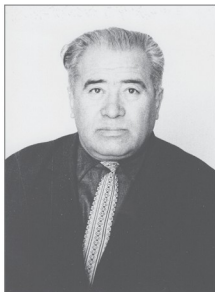
Амет Мустафа огълу Мефаев (Амет Мефаев) 1917 сенеси декабрь 12 куню Ор къапы шеэринде дюньягъа кельди. Пек зайыф олып догъгъан бала учъ-дёрт яшына къадар юралмагъан, 11 яшына къадар яхшы лаф эталмагъан. Балалыкъ чагъында Амет эмджесининъ китапханесиндеки белли яызджыларнынъ эсерлерини окъуй экен. Мектепте огълан эм къырымтатар, эм украин тиллеринде окъугъан. 1935 сенеси Амет Мефаев мектепни аля ишаретлернен екюнлеп, Къырым педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине окъумагъа кирген. Алий окъув юртуны къызыл дипломнен битирген йигит аспирантурагъа кирген.

Амет Мефаев институтта Усеин Куркчи, Асан Ислямов, Алим Фетислямов, Абдулла Лятиф-заде, Яя Байрашевский, Батыр Мырзаев киби истидатлы оджаларнынъ къолунда окъугъан. Аметнен бир курста окъугъан аркъадашлары арасында белли эдиплер Юнус Темиркъая, Джеваире Меджитова, Фатиме Селимова, Шефикъа Умерова ве башкъалары бар эдилер.

Амет Мефаев 1940 сенеси институтнынъ джогърафия факультетининъ экинджи курсыны битирген Анифе Умеровагъа эвлене. Шу йылы Мефаевни яш истидатлы языджи олгъаны ичюн Москвагъа шаир ве тенкъитчилер курсына ёллайлар. Арадан чокъ кечмеден дженк башлана. Бу, яш истидатнынъ, яш къорантанынъ бутюн планларыны аст-устъ эте. Келинъиз, яхшысы, бу хусуста шаирнинъ омю аркъадашы Анифе ханым Мефаеванынъ икяесини динълейик:

— 1941 сенеси мен Акъмесджит педагогика институтынынъ 4-нджи курсына кечкен эдим. Сентябрь 1-де янъы окъув йылы башланды. Джогърафия факультетинде окъугъанлар 3-нджи курсны битирген сонъ, йылнынъ сонъунда Кавказгъа амелий экскурсиягъа кетмек керек эдилер. Кефе, Новороссийск, Орджоникидзе шеэрлеринден кечип, Кавказ дагъларыны Казбекке къадар джаяв юрип, Тбилисигеде юк машинасынен кеттик. Бу — арбий-гурджи ёлу эди. Тбилиси шеэри бойлап кезинген сонъ, Ленин музейине бардыкъ. Андан чыкъкъанда мейданда адамлар топлангъаныны коръдик. Эр кес эеджанлы алда бири-биринен сёйлене. О вакъытта шеэрлерде радиуропорлар аркъалы даима сонъ хаберлерни динълей эдилер. Биз де меракъланып, топлангъанларнынъ янына бардыкъ. Радиода Молотовнынъ беянаты окъулды. Алмания, илян этмеден, Советлер Бирлигине къаршы дженк башлагъаны айтылды. Шу ерде эпимиз телашландыкъ. Къырымгъа насыл къайтармыз, деп тошюндик. Экскурсия даа Батумгъа бармакъ керек эди. Реберлеримиз бизлерни тынчландырдылар. Джогърафия факультетининъ деканы Манин ве Абдулла Мамин бизни тынчландырдылар.

Чокъ зорлукълардан сонъ бизлер поезднен Темрюкке келип чыкътыкъ. Поездлерде ярыкъ ёкъ. Дженк вакъытында пенджерелерге

Шаир Амет Мефаев.

Анифе Мефаева ве Аблязиз Велиев.
2003 сенеси.

къалын перделер асыла эди. Къыйынлыкъларнен Акъмесджит вокзалына келип чыкътыкъ. Эр кес теляшланып, вагонлар янына келе. Оларнынъ арасында меним аркъадашым Амет де бар эди. Корюшкенимизге севиндик.

Шу сааттен сонъ татиль битти. Студентлерни чешит тюрлю ишлерге йибере эдилер. Бизлерни Сарабуз этрафында танкларгъа къаршы эндеклер къазмагъа ёлладылар. Сарабуз этрафында, Къырымдан кочюрильген немселернинъ эвлерине ерлештирдилер.

Биринджи сентябрьде дерслер башланды. Курсымыздан чыкъкан эки немсе студентини Сибирьге сюрюн эткенлер. Биз берабер окъугъанда, къырымтатары, немсе, рус, еудий, деп кимсени айырмай эдик.

1—3-нджи курс студентлерини Краснодаргъа эвакуация япмагъа азырладылар. Дёртюнджи курстаки йигитлерни арбий хызметке, къызларны мектеплерге чалышмагъа ёллай эдилер.

Амет Мефаев аспирантуранынъ экинджи курсыны битирген эди, онъа бронь бердилер. Наркомпрос бизлерни Багъчасарай районнынъ Къувуш коюне: Аметни — директор, мени адий оджа оларакъ ёллады. Чокъкъа бармадан Къувуш коюни немселер запт эттилер. Биз Багъчасарайгъа кеттик. Кузьде чёльге сачылгъан шейлер дженк

себебинден джыйылмай къалды. Немселер эр кунь Багъчасарайны бомбалай эдилер. Биз Аметнен о, догъгъан Оргъа, яни Армянскке, кетмеге къарар бердик. Вазият пек агъырлашты. Немселер аса-кесе эдилер. Багъчасарайдан Акъмесджитке джаяв кельдик. Аметнен ишлеген аркъадашлары эписи гестапогъа тюшкенлер. Достунынъ звине барсакъ, анасы: «Амет, сен бир якъларгъа кет, мында сени де гестапогъа алырлар», — деди. Амет институтта комсомол комитетининъ экинджи кятиби олып чалыша, партия мектебинде дерс бере, эм де партиягъа кирмеге рекомендациясы бар эди.

Экинджи куню биз Асан ве Эмине, деген танышларымызны коръдик. Олар да бизлернен джаяв Оргъа ёл алдылар. Эки-учъ куньден сонъ танышларымыз бизден айрылып, башкъа тарафкъа кеттилер. Армянскке барып чыкъсакъ, Аметлернинъ эвлери тахта поллы, яхшыджа олгъаны ичюн, немсе офицерлери, секиз джан айлени бир одагъа авуштырып, балабан эвде озълери яшай эдилер.

Ерли халкъ, общиналаргъа топланып, ер айдап, экин эке эди. Бираз вакъыттан сонъ адамлар арасында: «Аметнинъ аилеси Багъчасарай коммунистлеринден», — деген лафлар даркъалды. Бизлерни комендатурагъа чагъыра башладылар. Сонъки кере анда баргъанда, бромзаводнынъ янында тургъан мал ташыгъан вагонгъа кирсеттилер. Поезд къайда кеткенини биле айтмадылар. Ойле-ликкен, къара кунълер геджеден де къара олып башлады. Вагонда бала-чагъа, яшлар. Анълагъанымызгъа коре, бизлерни Алманиягъа ёллай экенлер. Вагоннынъ ортасында даима тюфекли немселер алмашып турдылар.

Ниает, поезд Польшанынъ Перемышль шеэринге барып еткенде, адамларны дезинфекциягъа алып кирдилер. Бир къач адам хасталанды. Оларгъа не аш, не сув берильди — ёлгъа ташлап кеттилер. Чокъкъа бармай, бизнен кеткен бир къызчыкъ, юкъусырап, вагондан йыкъылгъан. Онынъ аркъадашлары вагондаки озгъарыджы аскерге поездни токътатмасыны ялварсалар да, «мен онынъ ичюн эшелонны токътатмам», — деген.

Эшелон Лимбург шеэринге кельген сонъ, вагонларны бошаттылар. Бизни эсирлер лагерининъ конвойы къабул этип алды. Эрлерни айры бараккъа, къадынларны айры бараккъа къойдылар. Емек ич де бермей эдилер. Ашымыз — агъач талашындан ве чавдар унундан пиширилъген бирер тилим «отъмек» ве темизленмеген чюкюндирили ярымшар литр ювундыкъ. Бу лагерге якъын франсыз эсирлерининъ лагери де бар эди. Буюк къыйынлыкълар, агълав-сызлавлардан сонъ бизлерни Гессен шеэринге кетирдилер. Анда бизни джыныс

айванларнынъ сергиси откерилетургъан бир залгъа ерлештирди-лер. Сонъра криминал полистен бир адам келип, бизге Алманиядаки акъларымыз ве озюмизни насыл алып барув низамынен таныш этти. Чалышкъан ерлерден чыкъмагъа, джемаат топлангъан ерге барма-гъа олмай, немсе къадынларынен мунасебетте олмакъ ясакъ, акъ-шамдан сонъ сокъакъкъа чыкъмагъа олмай, эвден ялынъыз ишнен чыкъмакъ мумкюн ве иляхре.

Экинджи куню кокюслеримизге номерлер ве «OST» бельгилерини такътылар, сонъра Грюнберг шеэрини ёлландыкъ. Айны шу куню бизни Грос Айзер коюне кетирдилер. Бизлерни мында айванлар киби къаршылап алдылар. Эр кес бизге бакъа: «Коресинъизми, тири большеви-клер келе. Бакъсанъыз, олар да инсан-гъа бенъзей экенлер», — деп бизлерни айры-айры шорбаджыларгъа ыргъат этип бердилер.

Амет Мефаев Алманияда
махбюсликте экенде
кокюсине такъып юрьмеге
меджбур олгъан «OST»
бельгили фото-ресим.

Усть-башымыз ярамай, сыгъыр бакъмакъ, тюблерини темизлемек, сагъмакъ, домуз бакъмакъ, дёрт-беш сыгъырны бири-бирине багълап отлат-макъ, арабагъа екмек, пичен чалып арабанен кетирмек киби ишлернен огъраша эдик. Бойле вазиеат 3 йылгъа якъын девам этти. Айван бакъмакътан гъайры ер сюрмек, чюкюндир, къартоп ве башкъа себзелер отуртмакъ ве чапа-ламакъ, берекетни джыймакъ, чавдар темизлемек, эв йыгъыштырмакъ, пол ювмакъ... 24 саатнинъ алты-еди саати юкъламагъа къала эди. Аметнен баш-къа-башкъа шорбаджыларда чалышып, бири-биримизни афталарнен коръмей

эдик. Пек сийрек алларда, шорбаджы разы олса, бири-биримизге мусафирликке баратургъанмыз.

Ниает, биз яшагъан ерлерге аскерлер келе башладылар. Анъ-лагъанымызгъа коре, оларнынъ арасында къара тенлилер де бар эдилер. Чокъкъа бармай, дженк битти. Бизлер, «OSTарбайтерлер», Ватангъа къайтмакъ ичюн, фильтрация лагерьлерине ерлештирилъ-дик. Чокъ ерлерде олдыкъ. Ниает, бизлерни — 240 адамны — Кринц деген ердеки невбеттеки арбий лагерьге алып кельдилер. Бу ерде

1945 сенеси июль 25 куню огълум догъды. Бунъа къадар тобанлар устюнде, нарларда яткъан сонъ, мында бизлер бош эвлерге ерлештирильдик. Эки адамгъа бир кроваттан башкъа бир шей ёкъ. Бизлерге отъмек, къаве бере эдилер. Мен хасталандым. Отъмек ве къавени, кой-койден юрип, эски коляскагъа денъиштирдик, бала урбалары да такъыштырдыкъ. Шу коляска меним баламны къуртарды. Бири ястыкъ, бири тёшек, бири ёргъан берди. Бу лагерьде бутюн лагерьлерден топланып фильтрация кечкен къырымтатар аилелери бар эдилер. Айше деген 45—50 яшларындаки бир къадыннынъ он баласы ольген. 16—17 яшларындаки он биринджи бала сыны немселер Алманиягъа ёллагъанда, озю де огълунен кельген...

Огълум он кунълук олгъанда, совет аскерлери келип, акъайым Аметни алып кеттилер. Кровать устюнде бала бир озю ята эди. Меннен сагълыкълашмагъа биле разылыкъ бермегенлер. Азбаргъа чапып чыкъсам, вагонда Аметни коръдим. Къайда кеткенини бильмей къалдым. Мен къолумдаки яш баланен лагерьде къалдым.

Ахыр-сонъу бизлерни айван ташыгъан вагонларгъа юклеп, 10—15 кунь орман ичинде туттылар. Ойле къыйынлыкънен декабрь айында Ташкентке келип чыктыкъ. Агъам ордудан менден бираз звельдже къайткъан. Ташкент комендатурасынынъ диварына ады ве сойадыны язып къалдыргъан, озю исе Фергъанагъа кеткен. Мен коменданткъа: «Мени Фергъанагъа ёлланъыз», — дедим. Айше деген къадын Намангангъа кетти. О, манъа: «Меннен бирге ол, огълунъ Айярны бакъарым, сизлер чалышырсынъыз», — деди. О вакъытлары эр станцияда адамлар сой-сопларыны араштырып, вагон-вагондан юре эдилер. Вагонымыз янында бир къадындан сораштырып, догъмушларым ве анам Бекабадда экенлерини аныладым ве сонъра оларны таптым. Вагондан тюшип, аптем ишлеген идареге бардым. Аптем даа ишке кельмеген экен. Онынъ стол устюндеки языларыны корип, пек къуwandым. Огълумны къундакълап, аптемни бекледим. Корюштик, агълаштыкъ. Бу — 1941 сенесинден сонъ биринджи корюшювимиз эди. Сонъ аптем мени яшагъан ерлерине алып барды. Алты адам ичюн учь кровать сыгъгъан эвге алып кирди. Яхшы ки, къардашларым сменанен чалыша, невбетнен ята экенлер. Беш-алты куньден сонъ Фергъанагъа, агъама кеттим, чюнки ёлланмам о шеэрге эди.

Агъам бир кичкене ашханеде яшай экен, ишке кирген. Мен де баламнен агъамнынъ янында яшадым. Кровать биле ёкъ эди. Спецкомендатурагъа бардым. Къыйын яшайышкъа бакъмадан, сютюм етерлик олгъанындан, бала сагълам ве тенджорист, толучыкъ эди. Комендант баланы кушетка устюне яткъызды. «Мы знаем, эти дети

откуда», — деди балагъа бакъып. О, мен немсе баласы кетирдим, белледи. Педиатрны чагъырды. О къадын: «Как только такого ребёнка оформлять в ясли?» — деди. Мени, ЗАГСкъа метрика алмагъа йибердилер. Балама бабасынынъ адыны яздырмадылар. Ниает, 1946 сенеси июль айында Амет трудармиядан къуртулып кельди. Бир шейимиз ёкъ. Ферганадан Къара-Сувгъа ёлланма алып, мектепте чалыша башладыкъ. Эр ай имзагъа къатнадыкъ. Бу, 1956 сенесинедже девам этти.

Шуны къайд этмек истейим ки, къырымтатарлардан башкъа, Алманиягъа айдалгъанларнынъ эписи озь эвлерине къайтып кельдилер. Амма бизни Озбекистангъа ёнеттилер. Ватангъа кельмек ясакъ эди. Бизлерге мектепте де къыйын олды, чюнки койнинъ халкъы акъ-укъукъсыз олгъанымызны биле эди. Амма бизлер яхшы ишледик.

1949 сенеси къырымтатарлар олгъанымыз ичюн бизлерни районо боюнджа иштен бошаттылар. Бундан сонъ чешит ерлерде чалышмакъ сырасы кельди. Ялынъыз 1956 сенеси узакъ койге кетип чалышмагъа рухсет бердилер. Ондан сонъ кене Ферганагъа якъын бир ерде ишлей башладыкъ. Языкъ ки, институтны битирген оджалар тюрю ерлерде чалыштылар. О вакъытта Озбекистанда алий малюматлы оджалар пек аз эди. Шу йыллардан сонъ ерли залиден гъыябий окъугъанлар чокълаша башлады.

1960-нджы йылгъа къадар Амет эм оджа, эм де районода усулджы олып чалышты. Шу йылы о, Ташкентке «Ленин байрагъы» редакциясына ишке къабул олунды. Яшлыгъындан эдебияткъа авес эди, аспирантураны, эдебият факультетининъ 2 курсыны битирген, эсерлер язгъан адам, языкъ ки, чокъ китаплары чыкъкъанына бакъмадан, Язиджылар бирлигине аза къабул олунмады. Бу меселе бизим аилеге пек тесир этти. Аметнинъ янында ишлеген базы аркъадашлар, къабилиетли олгъаныны биле турып, онъа эр джеэттен аякъ чалгъанлар. Омюр аркъадашым, озюнинъ наразылыгъыны айталмай, ялынъыз озюне зарарлы шейлернен мешгульди. Адамлар онынъ зайыфлыгъындан, хасталыгъындан айдалана эдилер.

Мен Аметнинъ насыл къабилиетли олгъаныны билип, онъа ким дост олгъаныны ве олмагъаныны чокъ вакъытлар анълатмагъа тырыштым. О, адамларгъа ич бир вакъыт яманлыкъ истемеген, къолундан кельгени къадар яшларгъа ярдым эткен инсан эди. Теэссюф ки, чокъусы Амет озюне дост билген адамлар онъа даима хиянетлик яптылар. Атта 1961 сенеси Ташкентке кочъкенине биле окюне эдим. Амет бахытсыз олгъанына яшагъан деври ве озь имкъанла-

рыны амельге кечиралмагъаны себеп эди. Шунынъ ичюн мен мектепте чокъча нагрузка алып чалышмагъа тырыштым.

1942 сенесинден та 1976 сенесине къадар укъукътан марум олгъан адам эр шейге чыдап оламай экен. 1941—1945 сенелери язгъан ве «Къара куньлер» деп адландырылгъан шиирлери, икяелери, дестанлары — эписи Ватангъа асретликни акс эттире.

Ыргъатлыкъ йиллары

Урьян-пурьян етим киби
Ят инсанлар къапысында,
Агъыр аят серт мектеби
Басты меним омузымдан...

Мени мында ким быракъты,
Кимлер мени къуртараджакъ?
Юрегимни кимлер якъты,
Гонъюлимни ким аладжакъ?

Гъарип гонъюль тасалана
Адашкъан бир ёлджу киби.
Яш юрегим чапалана
Къафестеки къушчыкъ киби.

Агълай-агълай яшамакътан
Куле-куле ольсем гузель.
Ачылып да тапталмакътан
Ачылмайып солсам гузель...

Амет Мефаев бу шиирлерни иш вакътында яза, лякин олар пек паалыгъа тюше экенлер.

«Язгъанымны шорбаджы корьдими, аман сёгмеге, базан исе дёгмеге башлай эди. Я да раатлыкъ куню чалыштыра, ич олмагъанда жандармгъа айтып, джореме алдырта, яхут бир къач суткагъа арест эттире тургъан. Язмакъ пек кучь, лякин язмагъа истек даа арткъач эди. Бу шиирлерни мен башымдан да зияде къорчаладым», — деген Амет агъа.

Ашагъыда биз Амет Мефаевнинъ Алманияда къуллукъ девринде язгъан бир къач шиирини дердж этемиз.

Илле Ватан, илле Ватан

Ёкълукъ олсун, хорлукъ олсун —
Илле Ватан, Ватан олсун.
Халкъым олсун, анам олсун —

Илле Ватан, Ватан олсун.
Йыкъыкъ олсун, бозукъ олсун —
Илле Ватан, Ватан олсун.

*Алмания, Гросс Анхен,
29.03.1945 с.*

* * *

Сенелер тюрлендирди мени,
Сачларым чаларды.
Гъурбетлик чекиштирди мени,
Юзь-сымам сарарды.

Лякин юрткъа севгимни
Сёндюрмез йыллар.
Илле Ватаныма дёнерим мен,
Тапып догъру ёллар.

*Гросс Анхен,
26.04.1945 с.*

Асретлик

Къыр артында быракъылгъан,
Янъгъыз къалгъан бир эв бар.
Ёлдан кечип мында къонгъан
Ёлджу гъарип бир бекяр.
Бу ким экен, чалманыны
Аркъасына байлагъан?..
Бу ким экен, озь ёлуны
Куньтувушкъа сайлагъан?..
Акъшам ята, саба тура,
Девам эте ёлуны...
Тек кунештен ёлун сорай,

Бакъмай сагъы, солуна...
 Кокюсинде ишарети,
 «Кунь тувуштыр» манасы.
 Урбалары бешаретли
 Солукъ эм юзь сымасы.
 Онынъ сёнюк козьлеринде
 Бугунъ янъы къуванч бар,
 О, къуртулгъан эсирликтен,
 Арткъа къайта — махрадж бар.

1945 с.

Юрек насыл агълай

Къушларны кунълейим мен,	Ич бахытлы оламам мен,
Сербестликке сукъланам шай.	Озь юртума дёнмейиндже.
Бир макъсатны излейим мен,	Ич бурада къаламам мен,
Адашкъан гъарип ёлджудай.	Эджель келип ольмейиндже.

22.04.1945 с.

7 Илле Ватане, илле Ватан 7 I
 Иккелюк олсун, Хергерюк олсун —
 Илле Ватане, Ватане олсун.
 Уолехёк олсун, аман олсун —
 Илле Ватане, Ватане олсун.
 Иккелюк олсун, бодуток олсун —
 Илле Ватане, Ватане олсун

Германис 24.3.1945 Йрек Ракен.

Сенелер тюркюйдюрдимиз,
 Сачларни сапарда.
 Тюркюйдюрдимиз кимини тюркюйдимиз
 юзь саклап сарарди...
 Идким кертюк севимиз
 Сёзюрдюрдимиз кимини
 Идким Ватанни джарниш
 Татни джарниш ёллар.

Йрек Ракен 24.4.45 с.

Амет Мефаев 1960 сенесинден сонъ Ташкентте «Ленин байрагы» газетасынынъ эдебият болюгинде, сонъра Озбекистан радиосы янындаки кырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясынынъ мудири вазифесинде, сонъ йылларда кене де «Ленин байрагы»нда чалышты.

Истидатлы эдип, аджайип инсан Амет Мефаев 1976 сенеси февраль 6 куню Ташкентте вефат этти. Ондан бизге «Мавы саиллер» (1966, коллектив джыйынтыкъ), «Сёнмеген севги» (1970), «Гульнара» (1972), «Саарь еллери» (1975), «Танълар» (1984), киби назм китаплары хатыра олып къалды. Лякин дюнья юзю корьмеген эсерлери де чокъ. Оларны топлап, айрыджа бир китап этип чыкъармакъ — бизим боюн-боджумыздыр.

2003 с.

О, КИМ ЭДИ?

(Шаир Сеитумер Эминнинъ 85 йыллыгъы мунасебетинен)

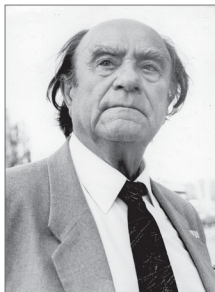
Кунъ келир, олерим...
Эбедий дегилим.
Сагълыкъта бир вакъыт унутмам Сени!
Шимди мен тиз чёкем, алдыньда эгилем...
Сениньнен берабер козъайдын беклерим!
Яша Сен, яша Сен, тувгъан Миллетим!

Бу сатырлар къаны, джанынен кырымтатар халкъынынъ шаири олгъан, миллетимизнинъ улу огълу Сеитумер Эминнинъ къалемине менсюптир.

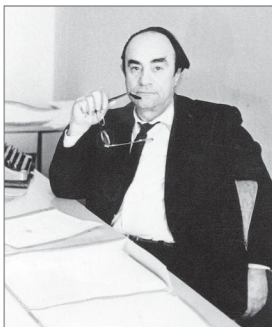
Халкъымызынынъ векиллери 1987 сенесининъ язында Москвада, Кызыл мейданда кырымтатар миллий меселеси чезильмесини талап этип, акърансыз нумайыш отъкерген эди. О нумайышта Сеитумер агъа да иштирак этип, Москвадан къайтыркен, «Яша, Сен, миллетим!» деген шиирини язды. Шаир о эсерини, иште, юкъарыдаки сатырларнен екюнледди.

Озюнинъ бутюн анълы омрюни миллий курешке багъышлагъан Сеитумер Эминнинъ шиирлери де шу рухта эдилер. Онынъ анги бир эсерини алып бакъманъыз — Ватанына, халкъына севги, душмангъа, адалетсизликке нефрет эсас ерни туткъаныны корерсинъыз.

Бундан он йыл эвельси, Сеитумер Эмин 75 яшыны толдураджакъта, мен онынъ акъкъында газетамызгъа макъ-алеязмакъ истедим ве: «Сеитумерагъа, мумкюн олса терджимейялынынъызы кыыскъадан язып берсенъиз», — деп риджа эттим. Чюнки о вакъыткъа къадар терджимейялы ич бир ерде толу басылмагъан эди. Яшайышындаки бир чокъ деталлер манъа белли дегиль эди. О, разы олды ве арадан 15—20 кунъ кечкен сонъ, элиме машинкада басылгъан он беш саифели «Мен кимим?...» деген эссени туттырды. Мен севинип, онъа тешеккюримни бильдирдим ве шу дакъкъасы отуруп, окъумагъа тутундым. Эм меракънен окъудым. Лякин шаир акъкъында макъ-але язмакъ ниетимден вазгечтим. Чюнки Сеитумер агъанынъ озю балалыгъы, генчлиги, аилеси, алевли дженк йылларындаки фаалиети, сюрдюнюк йыллары, миллий арекеттеки иштираги, язгъан эсерлери, чыкъкъан китаплары — эписини ойле тафсилятлы, меракълы

Шаир Сеитумер Эмин.

Шаир Сеитумер Эмин
иджат одасында.

икъе эткен ки, мен ондан яхшы язып оламайджагъыма эмин олып, эйиси шаирнинъ язысыны олгъаны киби газетамызда дердж эттирмек истедим. Редакциядаки аркъадашлар да меним фикримнен разылаштылар. Мен о вакъытта муарриетимизнинъ эдебият болюгине мудирлик япкъан Шевкет Асановгъа Сеитумер агъанынъ макъалесине бир кириш сёзю язып, неширге азырламасыны риджа эттим. О, шай да япты. Эсер шаирнинъ 75 йыллыгъына багъышланып, газетанынъ июнь 21-де чыкъкъан санында аман-аман эки саифе олып дердж этильди.

Къырымтатар эдиплери. Солдан сагъгъа: А. Дерменджи,
З. Джавтобели, Ш. Алядин, С. Эмин.

Бугуньде биз Сеитумер Эминнинъ 85 йыллыгыны къайд этемиз. Текрар-текрар онынъ «Мен кимим?» деген суалине мураджаат эте ве джевап бермеге тырышамыз. Къаны-джанынен Ватаныны, халкъыны, къорантасыны, эдебиятны севген, онъа элял хызмет эткен Сеитумер агъа мына энди эки йыл ки, арамызда ёкъ. «Мен кимим?» деген суалине шаирнинъ озюнден яхшы кимсе джевап берип оламаз:

Мен мавы танъларда догъдым Анамдан,
Онынъчюн сачларда сабалар чыкъы бар.
Чокъракъ сувлары ичтим мен Аландан,
Онынъчюн сесимде гурюльдер чокъракълар.
Денъизлер бойладым, дженклерде тёкип къан.
Онынъчюн юрегим далгъалы бир денъиз.
Сюргюнлик айырды татамдан, анамдан...
Оларчюн агъларым мен гедже ве кунъдюз.
Афатлы йылларда Халкъымнен эдим мен.
Ольсем де, къалсам да, ислерим онынънен!

О, АКЪИКЪЙЙ ИНСАН ЭДИ

(Джевдет Аметовнынъ 90 йыллыгы мунасебетинен)

Белли языджымыз Джевдет Аметовнынъ 90-нджы йылдёнюми.. Затен, биз оны тек бойле куньлерде дегиль де, даима анъамыз. Кимерде бири-биримизге сёз кьаткъанда, Джевдет агъанынъ афоризмге чевирильген ибарелеринден файдаланамыз.

Джевдет агъа алчакъгонъюлли, шакъий, мераметли, истидатлы бир инсан эди. Бойле бакъкъанда, санки дерсинъ гъамсыз, кедер не экенини бильмеген адам олып корюне тургъан. Лякин аятта онынъ башына келип кечкенлерни хатырласанъ, ирадесине, рухуна шашар эдинъ. Эдипнинъ омрюнде къуванч ве кедер, бахт ве бахытсызлыкъ бутюн вакъыт ян-янаша кетти, демек мумкюн. Бу исе эр вакъыт адамны тюшюмге, вакъиаларны аят чельтеринден кечирмеге, кереги киби хуляса чыкъармагъа меджбур этетургъан. Джевдет агъа да бундан истисна дегиль.

Джевдет Аметов 1917 сенеси апрель 14 куню Ялта дживарындаки Лимена коюнде догъды. «Мен даа учъ яшыны толдурмаздан, улькемизде олгъан агъырлыкълар нетиджесинде бабамдан, агъамдан артта къалдым», — деп сонъундан хатырлагъан Джевдет агъа, Ялтадаки еди йыллыкъ татар мектебини битирди. О вакъытта энди эдебиятка гонъюль берген яшкъа оджалары: Умер Дерменджи ве Эдие Дагъджи ильки ярдымны бердилер. Бу исе сонъундан яшны Къырым пединститутынынъ къырымтатар тили ве эдебияты факультетине алып кельди.

— Бизлерге бильги ашлагъан урьметли оджаларымызнынъ хатырасы бир вакъыт юреклеримизден силинмейджек, — дей эди Джевдет агъа. — Филология илимлери намзети, доцент Асан Ислямов бизге ана тилинден дерс берди. Озь фенини темелинден бильген бу алимден биз ялынъыз тилимизнинъ къаиделерини огренмекнен къанаатленмей, онынъ киби лаф этмеге, зенгин эдебий асабалыгъымыздан файдаланмагъа тырыштыкъ. Студентлик йылларымда, хусусан, Чехов, Горький, Достоевскийнинъ эсерлерине, Тургеневнинъ зенгин эм де дюльбер тилине ургъун эдим. Озь эдиплеримизден Умер Ипчининъ яратыджылыгъы, онынъ эсерлериндеки бедийлик, миллий адетлеримизнинъ буюк усталыкънен акс олунувы, аджайип тили мени айретте къалдыра эди...

Иште, бойле романтик яшлыкъ бир кереден дешетли дженкнен юзьлеше. Студентлер институтны битирген куню тынч аяткъа дегиль

де, джебэге ёл алалар. Къыскъа муддетли арбий окъув, сонъра душманнен юзъ-юзъге келип чарпышувлар, олюм-къалым дюнъясы. Яраланув, контузия, эвлерине огуллары Джевдет вефат эткени акъкъында ёлланылгъан къара хабер, къорантада агълав-сызлав, яс тутув, дуалар япув...

«Къыркъ йыл къыргъынлыкъ олса да, эджели еткен оле», — дейлер. Джевдетке де бахт кулип бакъты. Кучлю патлавдан контузия олып, комюлип къалгъан аскерни топракъ астындан эссиз алда къазып чыкъаралар. Джевдет Аметов Ленинград, Самаркъанд госпиталлеринде айларнен тедавийлене — ве кене дженкке. Гъалевени о, Алманиянынъ Хемниц шеэринде къаршылай. Дженктен тири къайта. Эвде шаша, шашмалайлар. Кене агълав, сызлав, дуалар...

Джевдет Аметов Андижанда оджалыкъ япып башлай, лякин оны кене бир фаджиа беклей эди. Шеэр багъчасындаки Сталиннинъ эйкелине бакъып: «Бизни бойле алгъа къойгъан — мына бу имансыз олды», — деген лафыны янындаки адамлардан бири, акъызмай-тамызмай, барып керекли ерге етиштирген. Джевдет Аметовны 58-нджи мадде боюнджа бастырыкъкъа быракъалар. Тек Сталиннинъ олюми онынъ тюрьмеден бошатылмасына имкъан догъургъан, ве эдип, къабаатсыз, деп акълангъан.

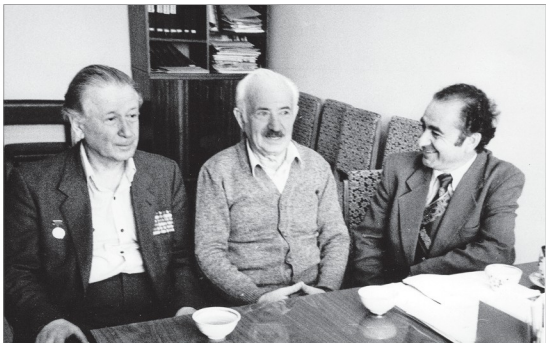
1957 сенеси ана тилимизде «Ленин байрагъы» чыккып башлагъанынен, Джевдет Аметов газета саифелеринде озъ шиирлери, макъалелери, очерк ве икяелерини дердж эттирген. 1968 сенеси оны Озбекистан радиосы янындаки къырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясына чалышмагъа давет этелер. Эдипнинъ шундан сонъки бутюн фаалиети, иште, радионен багълы.

Джевдет Аметов эп иджатнен огърашты. Онынъ эсерлерининъ эсас мевзусы — дженк эди. Эдипнинъ «Эрылгъанлар ачкъанда», «Анамнен бааръ беклей эдик», «Джедвельге къоюлмагъан дерс», «Сербест динълейиджи», «Эфтаде ала», киби икяелери къырымтатар несирджилигинде айрыджа ер тутмакъталар. Онынъ «Атеш башында» (1972), «Топлар сускъан сонъ» (1976), «Эрылгъанлар ачкъанда» (1980), «Абдул Тейфукъ» (1983), «Къуршуннен токъатылгъан йыр» (1987) адлы китапларына кирген эсерлер яызджы акъкъатен де озъгон истидат саиби экенини косътерелер.

Джевдет Аметов, сийрек олса да, назмиет жанрында да къалем тепретти. Онынъ шиирлерине белли бестекярларымыз Ильяс Бахшыш, Къабул Сеитвелиев, Мемет Арсланов, Февзи Алиев музыка яздылар. Нетиджеде, «Гонъюль дестаны», «Тейфукъ батыр», «Сен йырласанъ», «Сени севген яр олмаз», «Турналар» киби аджайип

Озбекистан радиосы янындаки кырымтатар тилинде эшиттиривлер редакциясынын коллективи. Ог сырада Джевдет Аметов.

Солдан сагъгъа: Риза Халид, Джевдет Амет ве Аблязиз Велиев.
Ташкент, 1988 с., сентябрь 22.

йырлар догъды. Джевет агъа музыканы пек севген инсан эди. Пианино, мандолинада яхшы иджра эткен урьметли языджымызга базада: «Джевет агъа, бир де-бир нагъме чалып берсенъиз», — деп риджа эткенимизни хатырлайым.

Джевет Аметовгъа чокъ йыллыкъ асретликтен сонъ тувгъан юрту — Къырымгъа къайтмакъ къысмет олды. Биз онынънен Ташкентте де, Акъмесджитте де къомшу яшап, къатнаштыкъ ве къонуштыкъ. Лякин Ватан къуванчы чокъкъа сюръмеди. 1995 сенеси урьметли языджи вефат этти. Онынъ омюр аркъадашы Гульнар апте, екаяне огълу Мансур, севимли торуны Асанны коръгенимде, даима козь огюмде акъикый инсан? Джевет агъа, онынъ кулип тургъан сымасы джанлана.

2007 с.

ЭШИТМЕДИМ, ДЕМЕНЪИЗ...

(«Къытыкълы далгъа»нынъ шорбаджысы Ирфан Аметовнынъ 70 йыллыгъы мунасебетинен къыскъа бир шикъет ерине)

Энди юкъарыда окъугъанынъыз киби, лаф ким акъкъында кетеджегини билесинъиз. Архивде сакъланмагъан, бабасы Къуран азмышаннынъ четинде язып къалдыргъан, агъасы аз-бучукъ хатырлагъан ве документлеринде къайд этильгенине коре, Ирфан Аметов 1989 сенеси 70 яшыны толдурмакъ макъсадынен, 1919 сенеси эрте де дегиль, кеч де дегиль — апрель 16-да Ялта районынынъ Лимена коюнде догъгъан.

— Не ичюн Сиз Судакъта дегиль, Сакъта дегиль, Кефеде ве атта Багъчасарайда дегиль де, махсус Лименада догъдынъыз? — деген суалимизге гражданин И. Аметов: «Чюнки ана-бабам о койде яшагъанлар», — деген лафтан гъайры эсаслы бир тюрлю себеп косьтерип оламады.

— Я Сиз не ичюн къорантада энъ сонъки, докъузынджы эвлят олып догъдынъыз, буны ненен анълатып олурсынъыз, я да кеч догъгъан бала акъыллы ола, деген лафкъа инандынъызмы? — деп берген суалимизге бойле бир доландырыджы джевап алдыкъ:

— Билесинъизми, «9» ракъамыны мен, умумен, бегенем. Бакъынъыз: 1919 сенеси, акъыкъатен де, аиледе докъузынджы олып догъгъаным. Бельки догъгъан саатим де сабамы, акъшаммы, докъуздадыр, лякин элимде буны исбат этебиледжек весикъам ёкъ. 1939

сенеси Ордугъа кеттим, 1979 сенеси пенсиягъа чыкътым. Къыскъасы, «9» мен ичюн тылсымлы ракъам...

— Сиз «9»нен бизни алда-таджакъ олманъыз, кечкен йыллар ичинде нenen огъ-рашкъанынъызны айтынъыз, — дедик.

— Олар кимге керек? — деди Ирфан Рамазанович, соргъуджынынъ огюнде отурган джинаетчи киби, озюни къолайсыз ис этип. — Мектепте, ФЗОда, план-икъ-тисадиат техникумында окъуғаным, Москвадаки план институтынынъ экинджи курсында гъыябий тасиль алгъанда Ордугъа алынғаным, дженк йылларында япон самурайларына къаршы дженклешкеним — бутюн булар кимге керек? — деди.

— Керек, керек, девам этинъиз! — дедик.

— Яхшы! — деди. — Эгер бундан бир шей денъишеджек олса, айтайым. 1946 сенеси Ордудан къайттым. Поездге билетни Андижангъадаже бердилер. «Андижан Лименадан узакъча, ич олмадым Акъмесджитке къадар беринъиз», — десем: «Колымагъа истемейсинъизми, о, Лименагъа даа якъын», — дедилер. Не япайым, о ерде ич олмадым сой-акърабанен корюширим деп, Андижангъа ёнедим. Аз дегиль, чокъ дегиль — 30 йыл анда яшадым...

— Андижанда аякъкъап фабрикасында, артельде икътисадиатчы олып чалышкъанынъызны да, чокъ йыллар шеэр иджра комитети реисининъ муавини олып ишлегенинъизни де билемиз, лякин Сиз эсас меселени анълатынъыз, не ичюн бойле олып чыкъты, — дедик.

— 1976 сенеси Ташкентке «Узколхозстрой»гъа ишке авушкъанымынъ козьде тутасынъызмы? — деди шашмалап Аметов.

— Ёкъ, — дедик кестирип. — Лаф не акъкъында кеткенини сиз пек яхшы билесинъиз, онынъ ичюн эписини олгъаны киби икяе этинъиз.

Ирфан Аметов ве Аблязиз Велиев.

— Валлаи, лаф не хусуста экенини бильмейим, — деп И. Аметов джеваптан къачынды. Лякин бизге эр шей белли, ве оны бугунь олгъаны киби бутюн джемааткъа бильдиреджекмиз.

Демек, Ирфан Рамазанович Аметов, озь бойнуна алгъаны киби, бутюн шу кечкен девирде злял чалышувнен берабер, геджелери, бала-чагъа юкълагъан сонъ, оны-буны яза экен. Башта буны эвдекилерден гъайры ич кимсе бильмеген. Лякин онынъ къокъусы «Андижанская правда» газетасында чыкъып башлагъан. Бир кунь бакъасынъ — макъалеси, бир кунь бакъасынъ — икяеси дердж олуна. Энди онъа Андижан тарашлыкъ этип башлай ве язгъан шейлерини та Ташкентке, озю де къайда — «Ленин байрагъы» газетасына ёллай. Анда озюне насыл этип ёл ачкъаны, эбет, шимди бизге къаранлыкъ, лякин тааджипли ери шунда ки, о газетада да афта сайын, ай сайын Аметовнынъ адынен уфакълы, буюкли: чешит макъалелер, очерклер, икяелер чыкъып тура.

1982 сенеси март айында «Ленин байрагъы» газетасынынъ редакциясында олып кечкен вакъиа эр кесни текмиль шашырды. Иште шу Ирфан Аметов, дедигимиз адам дос-догъру болюкке кирип: «Акъай-

«Ленин байрагъы» редакциясында Къырымдан Ташкентке кельген

Ахтем Типпанен (ресимде ог сырада ортада) корюшюв.

Ог сырада солдан биринджи Ирфан Аметов. Арт сырада (солдан):

Аблязиз Велиев, Февзи Алиев, Черке-Али, Айдер Османов,

Шевкет Асанов.

лар, мен адамларны кытыкълайджакъ олам, манъа бунынъ ичюн шараит догъурынъыз», — деп меселени конделен кыйды.

— Бу да не демек олсун? — сорадыкъ биз, — насыл кытыкълав, кимни, не ичюн? Сонъ кытыкълъа даянган да бар, даянмаган да. Даянган кулер кечер, даянмаганлар чешит идарелерге шикъетлер язып башласалар, нешлермиз?

— Анълагъан анълар, анъламагъаннынъ йип богъазына, лякин кытыкъламакъ керек, буквально къолларым къашына, чюнки этрафта о къадар акъсызлыкълар, о къадар халтура, о къадар чешит айын-оюннен яшагъанларны корем ки, тильнен тарифлемек кыйын. Оларны тек язаджакъ, язаджакъ ве кене де язаджакъсынъ, — деди.

— Бакъайыкъ, бу мерафетнинъ сонъу ненен битер, — деп, къоркъа-пыса разы олдыкъ. Къоркъа-пыса дегенимизнинъ де себеби бар. «Ольген кый борюден къоркъмай, мен ич бир шейден къоркъмайым, чюнки нидже къарсанбалы дженк дешетлерини коръген, котекнинъ не экенини озъ башымдан кечирген адамым», — деди. Бакътыкъ, акъикъатен де айткъаны керчекке ошай. Кокюсинде бир Ватан дженки ордени, он бир медаль. Башындан «Кейфиет нишаны» алган «Нива» комбайны кечкен, гъалиба: бир вакъытлар гурь оськен перчемининъ ог тарафыны тер-темиз этип орып кеткен. Озю де джесюр къартал бакъышлы.

— Не олса олур, — деп разылыкъ бильдирдик. Бойлеликнен, 1982 сенеси апрель 1-де «Ленин байрагъы» газетасында «Кытыкълы далгъада» деген рубрика астында материаллар пейда олды. Иште ондан берли И. Аметов яз, кыш демей, адамларны кытыкълай. Ойле аллар да олды ки, Аметов озъ компаниясына бизни де джелъп эткенини дуймай къалдыкъ. Бойлеликнен, кимерде бирликте, кимерде невбетнен адамларны кытыкъладыкъ. Лякин шуны да айтмакъ керек ки, Ирфан агъа кытыкълтан пек къоркъкъан адамларгъа тийип кечкенде, базыда озюне де дарбе энген вакъытлар олды. Таякълнынъ эки уджу бар, деп нафиле айтмагъанлар. Лякин озю ант-емин эткени киби, ич бир шей оны сечип алган ёлундан къайтарып оламады.

— Я Сиз озюнъиз насыл бакъасынъыз, язгъанларымны бегенсинъизми, — деп сорады бир кунъ Ирфан агъа джиддий бакъыш иле.

— Бегенемиз, кытыкълай беринъиз! — дедим.

— Бегенсенъиз, айса меселе бойле. Мен пенсиягъа чыкълтым, редакциягъа ишке алынъыз, — деди.

Алмайджакълмыз, десенъ: «Бюрократлар кытыкълтан къоркъкъанлар, мен сизге дюньянынъ къач буджакъ экенини косътери-

рим», — деп яйгара кьопараджакъ. Алайыкъ десек, я ярын озюмизни де кьытыкълап башласа, нешлейджекмиз? Чюнки озюмизде де кьытыкътан кьоркъкъан адамлар ёкъ дегиль.

«Тилинъ тайгъан сонъ нешлейджексинъ? Яхшы дедим, тутулдым», — дегенлери киби, «Ленин байрагъы» редакциясына ишке алмагъа меджбур олдыкъ. Мына энди экинджи йыл ки, о да газетаджылыкъ мойсасыны бизнен берабер сйореклей.

Эгер весикъаларында язылгъаны догъру олса, ярын Ирфан агъа 70 яшкъа тола. Оны бу мунасебетнен хайырлаяракъ, сагълыкъ-селяметлик, иджадий ишлеринде мувафакъиетлер тилеймиз.

И. Аметов кечкен йылларда биревлерни кьытыкълап, джаныны кьарардан зияде агъырткъан олса, олар да озь шикъетлерини редакциягъа язып ёллай билелер. Биз оларнынъ бутюнени топлап, «тынчлыкъны бозуджы»нынъ «Дело»сына тикер ве оны даа юкъары вазифеге котермелерини риджа этип, аит тешкилятларгъа шикъет язармыз.

БАПАПАРНЫНЪ БУЮК ДОСТУ

(Шаир ве несирджи Нузет Умеровнынъ 75 йыллыгъына)

Шаир ве несирджи, терджиман ве журналист Нузет Умеров бу куньлерде озюнинъ 75 йыллыгъыны къайд эте. Мектеплерде, китапханелерде, коллективлерде ве муэссиселерде онынънен корюшювлер отькериле. Акъмесджиттеки Орлов адына балалар китапханесинде бир афта девамында онынъ, окъуйыджыларнен корюшювлери кечирильди, анда эдипнинъ аяты ве иджадына багъышлангъан буюк стенд тешкиятландырылды.

Нузет Абибулла огълу там манада бала шаири. Онынъ йигирмиден зияде китабынынъ серлеваларына эмиет беринъиз: «Подарок малышам» (1964), «Хочу быть героем», «Сказка о белом золоте», «Звонкое детство» (1981), «Лунная дорожка» (1990), «Чему вас учили,

Нузет Умеров.

ребята?» (1968), «В день совершеннолетия» (1982), «Масаллар ве эфсанелер» (2002), «Аптын урлукъ» (2000), «Амет ве кирамет» (2004) ве иляхре. Бундан да бильмек мумкюн ки, сайып кечильген джыйынтыкъларнынъ эписи кенджелерге ве яш окъуйджыларгъа багъышлангъан.

Эдип балаларнынъ табиятыны, психологиясыны о дереджеде терен биле ки, кенджелер опонде чыккышта булунгъанда, эсли-башлы адам экенини унутып, оларнынъ энъ якъын субетдешине чевириле. Адети узьре, балалар топлангъан ерде олсанъыз, о муит къуш базарыны анъдыра. Олар чивильдеше, тынч отурып, чыккышта булунгъан адамны динълеп оламайлар. Лякин Нузет Умеров лаф этип башласа, санки дерсинъ этрафтакилерни гипноз юкъусына далдыра: эр кес, тыныш алмай, агъызыны ачып оны динълей. Дейджегим, о шу къадар меракълы икяе эте.

Эдипнинъ эр бир шииринде, икяесинде, повестинде бала образы, психологиясы, бекленильмеген экспрессия бар. Меселя, «Къаза» деген янъы бир шиирине эмиет беринъиз:

Анам агълай,
Бадам агълай.
Агълайым мен озюм.
Сыджакъ козьашларны
Тёкип,
Агълай эки козюм.

Агълай агъам,
Къыз къардашым.
Агълай Энвер —
Сыныфдашым.
Тизем агълай,
Дайым агълай,
Агълай къомшу —
Ахмет ахай.

Догъмушымыз вефат эттими?
Ёкъ.
Машинамыз янып кеттими?
Ёкъ.
Я даа насыл къаза олгъан?
Битам догърай адджы согъан!

Нузет Умеров озь эсерлеринде тек яш балаларнынъ дегиль, ось-мюрлернинъ аят тарзыны да буюк усталыкънен тасвирлей. Буны онынъ «Тайна старой штольни», «Чему вас учили, ребята?», «В день совершеннолетия» повестьлеринде корьмек мумкюн.

Эдипни масалджы шаир демек мумкюн. О, эр бир эсерини балаларгъа масал айткъан киби икяе эте, яза. Шунынъ ичюн де бу эсерлерни яш окъуйджылар, динълейиджилер бегенип окъуйлар, эзберлейлер.

Эбет, Нузет Умеров тек бала языджысы дегиль. Онынъ аджайип лирик шиирлери, йырлары, несир ве драматик эсерлери де бар. «Долина ахангаров» романы, «Миллионер оладжакъ олсанъ» пьесасы, «Янъы дюнья»да газета варианты басылгъан «Бейбарс» тарихий повести шулар джумлесиндендир. Эдип шимди «Бейбарс» эсери узеринде джиддий чалыша ве, умят этем ки, якъын йылларда биз бу аджайип тарихий сыма акъкъындаки романны да окъумагъа наиль олурмыз.

Нузет Умеровнынъ китаплары буюк тиражларнен (200.000, 100.000 нускада), джеми 1,5 миллион нускада басылды. О, эсасен рус тилинде яза. Сонъки черик асыр девамында ана тилини кереги киби

Ташкент. «Ленин байрагъы» редакциясында.
Солдан сагъгъа: Нузет Умеров, Эрвин Умеров,
Аблязиз Велиев, Шевкет Рамазанов.

менимсемекнен бир сырада о, тувган тилинде де чокъ оригиналь шиирлер, масаллар язды ве аля-бугунь яза. Юбилей куньлеринде ана тилимизде латин ве кирилл арифлеринен онынъ пек дюльбер ве ярашыкълы «Алтын урлукъ» шиирий джыйынтыгъы дюнья юзю корьди. Муэллиф къырымтатар мектеплерине бермек ичюн Тасиль назирлигине 200, миллий китапханемизге исе 40 китап багъышлады.

Языджы 1931 сенеси ноябрь 13 куню Акъмесджит шеэринде догъды. 1944 сенеси бутюн къорантасынен Озьбекистангъа сюрюн олунды. Бу вакъытта бабасы дженкте эди. О, къорантасыны Озьбекистанда араштырып тапты.

Нузет мектепте окъуды, сонъра торнаджы, чиленгир, шахтёр олып чалышты, айны вакъытта эдебиятнен меракъланып башлады. Бу исе оны Москвадаки Горький адына эдебият институтына алып кельди. Анда яш къалем семинарларда сонъундан белли эдиплер олып етишкен Евгений Евтушенко, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина, Юнна Мориц киби шаирлернен берабер тасиль алды. 1963 сенеси, институтны битирген сонъ, Алма-Ата шеэринде ёлланылды ве матбуат боюнджа Къзахистан Девлет комитетинде баш муаррир олып чалышты. Эдебиятчы Анвар Алимджанов, Олжас Сулейменов киби белли къазах языджыларынен бирликте «Жазушы» («Языджы») неширлятында бедий терджимелер муарририетини тешкиль этти. Бу ерде оны СССР языджылар бирлигине аза къабул эттилер.

1970 сенеси Нузет Умеров ана-бабасы, догъмушлары яшагъан Ташкент шеэринде кочип кельди. Бу ерде о, Озьбекистан языджылар бирлигинде, Алишер Навоий адына озьбек академик опера ве балет театринде баш режиссёрнынъ муавини олып чалышты.

1984 сенеси Н. Умеров «Ленин байрагъы» (1991 сенесинден — «Янъы дюнья») газетасына баш муаррир этип тайинленди, йигирми эки йыл девамында шу неширге ёлбашчылыкъ япты. Бу йыллар девамында о, чокъ вакъиаларны башындан кечирди, лякин эр сефер агъыр вазиятлернинъ астындан усталыкънен чыкъабильди. 1991 сенесининъ сонъунда муарририетимиз Къырымгъа авушты. Бу да къолайлыкънен олмады. Газета хадимлерине участка алмакъ ве оларны ресмийлештирмек, Русиеге барып хадимлер ичюн джыйма звлер тапып, оларны эшелон такъымынен Акъмесджитке кетирип тюшюрмек ве сонъра джыймакъ, «Янъы дюнья» газетасы ве «Йылдыз» меджмуасынынъ коллективи яшагъан Журналистлер къасаба-сына электрик, газ, сув кечирмек ве даа бир чокъ дигер тешкилий ишлернинъ агъырлыгъы Нузет агъанынъ омузларына тюшти. Ёрул-

макъны бильмеген бу инсан агъланмадан, чапып-чапкъалап, бутюн бу шейлерни япты ве, айны вакъытта, эсас вазифеси олгъан газета чыкъарувны да беджерди. Беш-алты йыл девамында газета бинасыз чалышты. Журналистлеримиз арбий казармада, ятакъханелерде, мусафирханелерде, сонъундан исе ярыгъы, собасы олмагъан озъ эвлеринде яшап, кроватьлары башында отуруп, газетагъа материаллар азырладылар. Шу кечкен он дёрт йыл девамында бир кере биле муарририетнинъ къабаатынен газетанынъ чыкъмагъан вакъты олмады.

«Янъы дюнъя» газетасынынъ хадимлери якъында Нузет агъаны миннетдарлыкъ ве буюк урьметнен акълы раатлыкъкъа озгърдылар, лякин эпимиз яхшы билемиз: о, раатланмакъ ичюн дегиль де, чалышмакъ ичюн кетти. Язаджакъ шейлери пек чокъ, планлары буюк. Умют этемиз ки, бу «раатлыкъ»нынъ махсулыны биз ардысыра корип башлармыз.

Корюмли эдип, аджайип инсан, Украина миллий яызджылар ве журналистлер бирликлерининъ азасы, Къырым эдебиат академиясынынъ академиги, Украинада нам къазангъан журналист Нузет Умеровны 75 йыллыкъ юбилейинен джан-юректен хайырлап, онъа сагълыкъ-селяметлик, иджадий ишлеринде буюктен-буюк енъишлер тилеймиз.

2006 с.

P.S. Нузет Умеров эп яза. Сонъки йыллар ичинде онынъ «Ведмідь-гора» (2010), «Балаларгъа ве бабаларгъа» (2014) ширий джыйынтыкълары, «Бейбарс — султан Египта» (2015) романы басылып чыкъты.

ФЕЙЗИ РАХМАН ЮРТЕР: «ХАПКЪЫМНЫ ВЕ ВАТАНЫМНЫ СЕВМЕКНИ БАБА-ДЕДЕПЕРИМДЕН ОГРЕНДИМ»

Иджреттеки эдибимиз Фейзи Рахман Юртер аятынынъ беште бир пайыны Ватанында, къалгъаныны Тюркие ве Алманияда кечирди.

Фейзи агъаны джанлы энциклопедия, демек мумкюн. Хусусан, халкъымызнынъ Тюркиедеки яшайышыны, Авропа кампларында кечирген деврини онынъ киби бильген ве, энъ муими, язгъан адам ёкъ.

1998 сенеси Тюркиеде эдипнинъ «Йигирминджи юз йылда Къырым» деген 400 саифели китабы дюнья юзю корьди. О китапка кирген материалларнынъ бир чокълары эвельден айры макъалелер шеклинде «Янъы дюнья» газетасында, «Йылдыз» меджмуасында басылгъан эди. Окъуйджылар онынъ «Дженк битеркен...», «Джафер агъанынъ мектюплери», «Ватан асрети», «Кедай ве халкъ шаири Исмаил Салет», «Халкъымызнынъ битмеген мешакъатлары», «Догъмуш коюм», «Истанбулгъа уютннен», «Кеткен кельгенни ара-

Керчь шеэринде яызджы Фейзи Рахман Юртернен *(ортада)*
корюшюв. 2002 с., июль.

тыр», «Учюнджи Къырым сеяаты» киби салмакълы, тарихий джезт-тен эмиетли маъгалелерини хатырласалар керек.

Фейзи агъа озюнинъ «Истанбулгъа умютнен» маъгалесинде шойле яза: «Мен батыда яшагъан Къырым догъумлы олып, яызджыларымызны ве элине къалем туткъан аркъадашларымызнынъ эписини бир дереджеде билем. Базыларыны шахсен танийым, оларнен мектюплештим. Аля бир чокъ ватандашларымызнен мектюплешем. Эписининъ айры-айры дюньябакъышлары бар, эксериетининъ истикъбалге умютнен бакъкъаныны сезип, пек мемнюн олдым». Эдип бойле демене толукъ акълы. О, юртумыздан тышта яшап, омрюнинъ эсас къысмыны Ватан эшкъына багъышлагъан Джафер Сейдамет Къырымер, Мустеджип Улькюсал, Эдиге Къырымал, Шевкъий Бекторе, Мемет Севдияр, Джынгъыз Дагъджи киби сымаларнен дефаларджа корюшкен, атта базы вакъытларда миллий арекетте оларнен берабер чалышкъан. Халкъ векиллерини бир ерге топламакъ, бирлештирмек, базы давалы алларда барыштырмакъ ишлеринде иштиракчи, вастаджы олгъан Фейзи агъанынъ хатырлавларынен буюк меракънен таныш оласынъ ве окъугъан сайын биз ичюн белли олмагъан андаки вазиятти, яшайышны, вакъиаларны якъын-джа биледжегинъ келе.

Иджретте яшагъан зиялыларымызнынъ омюри ве фаалиети акъкъында кимсе Фейзи Юртер къадар язмады ве бельки язылмаз да. Онынъ «Йигирминджи юз йылда Къырым» китабында бу куньгедже бизге белли олмагъан о къадар чокъ тарихий, ильмий, джогърафик, фольклор материаллар бар ки, о кимсени бифаркъ къалдырмай.

Муэллифнинъ шиирлери, тенкъидий маъгалелери, бир чокъ яызджы ве шаирлеримизнинъ дженктен эвельки иджады акъкъында язгъанлары онынъ эдебий бильги даиреси не дереджеде кениш ве терен олгъаныны косътере.

Коммунист режими йыкъылып, Ватангъа ёллар ачылгъан сонъ, Фейзи Рахман Юртер дёрт кере ярымадамызгъа келип кетти. Докъсанынджы сенелери халкъымызгъа ярдым топлап, буюк юк машиналарынен Алманиядан Къырымгъа насыл къыйынлыкъларнен кетиргенини детектив эсер киби эеджаннен окъуйсынъ.

Бугунъде 75 йыллыгъыны къайд эттигимиз Фейзи агъа иште бойле ватанпервер, халкъпервер, федаий бир инсандыр. О, 1927 сенеси майыс 1 куню Судакъ районынынъ Айсеред коюнде Абдулла оджанынъ аилесинде догъгъан. Башлангъыч ве орта тасильни Айсередде ве Сеитлер районында алгъан. 1944 сенеси 17 яшындаки йигит немселер тарафындан якъаланып, башта Кезлевге, андан

Одессагъа, сонъра Романия ве Маджаристандан кечип Алманиягъа алып кетилген. Анда бир бучукъ йылгъа якъын лагерлерде остарбайтер олып чалышкъан. Фейзи Рахман Юртер Авропанынъ чешит мемлекетлеринде ве ерлеринде эсирлер лагерьлеринде агъыр ишлерде ишлеген. 1948 сенесининъ сонъларында о, Тюркиеге барып лицейде, сонъра Анкъара университетининъ тиль, тарих ве джогърафия факультетинде тасиль алгъан. Окъувыны битириркен, Фейзи Юртер Алманиягъа кочкъен, зираатчылыкъ машиналарыны чалыштырувнен огърашкъан, университетлерде бу мемлекетнинъ кой ходжалыгъы ве ичтимаий къурумы боюнджа эки семестр окъугъан. Алман техникий ярдымыны омюрге кечирюв боюнджа фаалиетинден сонъ, 1975 сенеси Эмек назирлигининъ тышкъы векили вазифесинде чалышув укъукъыны къазанып, Франкфурт-на-Майне шеэринде Тюркие баш консуллыгъындаки эльчининъ ичтимаий ишлер боюнджа ярдымджысы этип тайинленген. Сонъра Фейзи агъа кене Тюркиеге къайтып, Эмек назирлигинде механизмлештирюв ишлери мудирининъ ярдымджысы вазифесинде чалышкъан. 1965—1975 сенелери арасында, бир къач йыл девамында Анкъарада къырымтатар медениети ве ярдымлашма джемиетине ёлбашчылыкъ япкъан. 1980—1990 сенелери арасында Фейзи Юртер Алманиянынъ Гамбург шеэриндеки адлиеханесинде ичтимаий ишлер боюнджа меслеатчылыкъ япты ве анда яшагъан тюрк ишчилерининъ акъларыны къорувнен огърашты. 1980—1983 сенелери Гамбург университетинде эки семестр девамында немсе тили ве бир семестр де криминологиядан бильги алды. 1990 сенеси Фейзи агъа акълы раатлыккъа чыккып, Гамбург шеэринде яшады.

1950 сенеси эдип Сафие Темелли, деген къырымтатар къызына эвленген эди. Оларнынъ эки огъул ве бир къызлары бар. Алман, тюрк, рус, къырымтатар тиллеринде сербест окъуп, яза. Фейзи агъанынъ къардашы — Фикрет Юртер — Нью-Йоркта яшамакъта. О да яызджы, шаир, публицист, миллий арекетимизнинъ фааль курешчисидир. Эки агъа-къардаш эр джеэттен бири-бирине меслекдеш олдылар.

Фейзи агъа сонъки кере юртумызда 2001 сенеси омюр аркъадашынен булунды. О вакъыт Къырымнынъ бутюн кошелерини доланып, къальбине якъын адамларнен, сой-акърабаларынен корюшкен ве къонушкъан, «Абдал» къабристанына барып, мерхум яызджыларымыз ве белли эрбапларымызнынъ къабирлерини зиярет эткен эди.

Фейзи Рахман Юртер Ватанындан алякъасыны узьмеди, бутюн янъылыкълардан хабердар олып турды. Эдебиятчы миллий газета ве меджмуаларымызны дикъкъатнен козетип барды, эмиетли эсерлер ве маълалелерни козьден къачырмай окъуды.

2002 с.

P.S. Шу сене майыс 25-те Акъмесджиттеки Исмаил Гаспринский адына китапханеде эдипнинъ 75 йыллыгъы тантаналы суретте къайд этильди. Арадан чокъ кечмей, Фейзи агъа даимий яшамакъ ичюн Тюркиеге кочти. 2003 сенеси эдипнинъ «Къырым диаспорасы» ве 2007 сенеси «Къырым» деген учюнджи эсери басылып чыкъты.

Фейзи агъанынъ планлары буюк, язаджакъ шейлер и чокъ эди. Лякин тезэссюф ки, амансыз олюм оны арамыздан алып кетти.

БАТАН СЕВГИСИНЕН ЯШАГЪАН ИНСАН

(Фикрет Юртер — 75 яшында)

Халкъымызнынъ аджайип эвляды — Фикрет Юртер — бу кунълерде озюнинъ 75 йыллыгъыны къайд эте. Миллий арекетимизнинъ фааль иштиракчиси, яызджы, публицист, нашир, белли джемаат эрбабы оларакъ бутюн анълы омюрини миллий давамызгъа багъышлады. О, бутюн вакъыт халкъымызнынъ къайгысынен, онынъ проблемлеринен яшай.

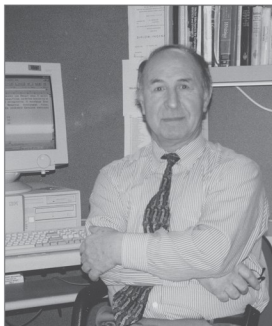
Къырымтатар миллий арекет и Фикрет агъаны озюнинъ Америка Къошма Штатларындаки етекчилеринден бири оларакъ биле. Эдип 1932 сенеси октябрь 23-те Судакъ районынынъ Айсерез коюнде оджа аилесинде догъды. Дженк йылларында фашистлер тарафындан аилесинен Алманиягъа айдап алып кетильди. Шу девирде Фикрет агъа дигер ватандашларымызнен Алмания ве Австриянынъ чешит кампларында къул олып чалышкъан. Онынъ балалыкъ йыллары бойле фаджиалы кечкен.

Дженктен сонъ Юртерлернинъ аилеси Тюркиеге барып чыкъты. Фикрет Коньяда лицейде окъуды, сонъра фабрикада чалышты. 1955 сенесинден йигит Алманиянынъ Ахен дарульфунунындаки механика факультетинде тасиль алып, сонъра муэндис олып чалышты. 1965 сенеси Тюркиеге къайтып, ордуда хызмет эткен Фикрет Юртер электрик лейхалары меркезинде чалышты. Алтмышынды сенеелернинъ сонъунда Озьбекистанда халкъымызгъа къаршы «Ташкент про-

цесси» башлагъанда, о, Анкарада, Истанбулда, Бурсада ватандашларымызга ярдым кампаниясыны башлады.

1970 сенеси Фикрет Юртер Америка Къошма Штатларына кочип, Къырымтатар ассоциациясына етекчи оларак сайланды. Мемет Севдияр, Мубейин Алтаннен бирликте Нью-Йоркта ве башкъа ерлерде яшагъан къырымтатар диаспорасыны бирлештирди. Бой-леликнен, 1976 сенеси анда миллий меркезимиз фаалиет косьтерип башлады. Меркезининъ эсас макъсады — сюрюнликке огъратылгъан къырымтатарлар, оларнынъ Къырымга къайтувы, акъ-укъукъларыны тиклев огърундаки куреши боюнджа малюматлар топламакъ ве оларны даркъятмакъ эди.

Фикрет агъа Америкада яшар экен, анда йыллар девамында митинглер, нумайышлар, наразылыкъ акциялары кечирюв, мемлекетнинъ Конгрессине, Девлет департаментине мектюплер язув, АКъШ президентлери Рональд Рейган, Джордж Бушнен, халкъара тешкиятларнынъ векиллеринен корюшюв, оларны къырымтатарларнынъ вазияти, проблемлеринен таныш этюв ве халкъымызнынъ акъ-укъукълары тикленмесине ярдым этмелерини сорав киби ишлерни исрарлыкънен алып барды ве аля бугунъ алып бармакъта. Фикрет Юртер ве онынъ меслекдешлери М. Джемилевни къурта-рув, П. Григоренкога эр тарафлама къолтутув ве онынъ аилесине ярдым этюв ишлеринен де огъраштылар. Миллий арекетимиз акъкъында басма хаберлерни даркъятмакъ макъсадында ватандашымыз «Къырым» фондуны тешиль этти ве мына энди 30 йылдан берли онъа ёлбашчылыкъ япмакъта. Америкадаки къырымтатар миллий меркезининъ «Бирлик» деп адландырылгъан меджмуасы да 1999 сенеси Фикрет Юртернинъ тешеббюсинен мейданга кетирилди ве аля бугунъ о тарафындан нешир этильмекте. Дергиде пек чокъ муим сиясий, тарихий, весикъалы, бедий, публицистик материаллар

Фикрет Юртер иш башында.
25.02.1998 с.

инглиз, кырымтатар, рус, тюрк тиллеринде дердж олуна ве бутюн дюньягъа даркъатыла.

Иште, бутюн буларны сайгылы, урьметли Фикрет агъа япа. О, пек чокъ ватандашларымызнен багъ тутуп, керек олгъанда оларгъа, халкъымызгъа эм маневий, эм де маддий къолтутмагъа тырыша. Биз аман-аман он йыл онынънен бераберликте дженк йылларында Алманиягъа, Австриягъа къуллукъкъа айдап алып кетильген ватандашларымызгъа ярдым этювнен огъраштыкъ, ве бу саада чокъ семерели ишлер япылды. 2004 сенеси дюнья юзю корьген «Фашизм махбюслери» китабым бунинъ нетиджесидир. Бу лейха Фикрет агъанынъ буюк ярдымынен омюрге кечирильди.

Фикрет Юртер айны вакъытта языджы, шаир оларакъ да беллидир. Онынъ бир чокъ назм эсерлери меджмуа ве газеталарымызда, китапларда басылды ве басылмакъта. Бу манзумелер, эсасен, миллий давамыз, халкъымыз, Ватанымыз акъкъында юректен къайнап чыкъкъан сатырлардыр.

Мен татар баласым,
Къырымда догъдым,
Орада кечти балалыкъ чагъым.
Анда айтылгъан шаркъыларны
Даа дюньки киби хатырларым,

— деп яза эдип озюнинъ «Битмеген дестан» адлы эсеринде.

Фикрет Юртер, такъдир бутюн дюньягъа тары киби сачкъан халкъымызны ана-Ватанда екъане айле киби корьмек истей, о арзунен яшай ве элинден кельгени къадар да бу гъаега хызмет эте:

Иште, меним миллетим де асырларджа хорланды,
Бир кунь корьмей, месут олмай, асретликте ойланды.
Мына шимди кельди сыра Ватанына къайтмагъа,
Къачырмайыкъ бу фурсатны, талий бизге айланды.

Бу — шаирнинъ истеги, озь ватандашларына огюти ве мураджаатыдыр.

Биз бу миллетсевер, ватанпервер, федаий инсанны 75 йыллыгынен джан-юректен хайырлап, онъа узун, бахытлы омюр, ишлеринде мувафакъиетлер тилеймиз. Хайырлы яшлар олсун, Фикрет агъа!

ЭНИШПИ-ЁКЪУШПЫ, ТИКЕНПИ-ЧЕЧЕКПИ ИДЖАТ ЁПУ

*(Языджи Риза Фазылнынъ 2002 сенеси чыкъкъан
«Ирмакълар» китабына язылгъан кириш сёзю)*

Омюрде шойле аллар да ола. Къайдадыр окъуйсынъ, окъувны битирип я да битирмеден, чалышып башлайсынъ. Эм зарарсыз чалышасынъ. Япкъан ишинъе кимсе итираз бильдирмей. Бу — сенинъ япаджакъ ишинъ дегиль, озюнье башкъа ерден отъмек къыдыр, демеилер. Амма юректен ойле ис эте-синъ ки, бу иш сен ичюн дегиль. Юрек ненидир истей, арз эте, лякин буны анълатып оламай. Ве ойле бир вакъыт келе ки, гонълюнъ чокътан арз эткен, амма анълатып оламагъан шейге раст келесинъ. Онъа юректен уруласынъ ве шуны пек яхшы анълайсынъ ки, энди-ден сонъ шу шейсиз яшап оламай-джакъсынъ. О, сенинъ омюр ёлунъа чевриле. Амма о ёл насыл оладжакъ? Буны кимсе анълатып оламай. Оны девир косътере.

Риза Фазыл ичюн де эдебият ёлу тыпкъы шай олды. О, иджат ёлуна кеч адым атты. Биринджи шири энди 35 яшына киргенде басылып чыкъты. Иджат оны чокъ йыллар исрарлыкънен

окъуп менимсеген икътисадиятчы зенаатындан вазгечмеге меджбур этти. Бу тесадюфий эдими? Занымджа, тесадюфий дегиль, аксине, къануний, амма кеч расткетирген арзу ёлудыр.

Риза Фазыл 1928 сенеси майыс 30-да Къырымнынъ Багъчасарайдан сонъ экинджи медений ве маариф меркези сайылгъан эм де халкъымызгъа Решид Медиев, Бекир Чобан-заде, Амди Герайбай, Абдуреим Шейх-заде, Джемиль Сейдамет, халкъ къараманы Алим Азамат огълу киби аджайип шахсларны берген айтувлы Къарасувбазар янындаки Барын коюнде, Эмир-Усеин оджанынъ къорантасында догъды.

Мектепке эрте баргъан Риза зеккийлиги саесинде экинджи сыныфны атлап, учюнджи сыныфкъа кече. Он яшында дёртюнджи

Риза Фазыл.

сыныфны битирип, бешинджи сыныфны Кефедеки интернат-мектепте тамамлай. Койде оджа олып чалышкъан бабасы йылына Ризаны Кефеде алтынджы сыныфны битирген аптеси Сыдыкъанен берабер Ислям Терек районьндаки Цюрихталь (Золотое поле) деген немсе коюндеки рус орта мектебине ерлештирди. Лякин, пек яш деп, огъланьны алтынджы сыныфкъа алмайлар. Шуньны ичюн о, бешинджи сыныфны экинджи кере русча битирди.

Бу девирде *Риза* буюк авесликнен пек чокъ рус язиджыларынь эсерлерини, бабасы мудир олгъан мектепнинъ китапханесиндеки китапларньны аман-аман эписини окъуп чыкъа. Булар онъа рус тилини яхшы менимсемеге ярдым эте. Бойлеликнен, дженк башлангъан йылы огълан единджи сыныфта окъуп башлагъан.

1944 сенеси кырымтатар халкъы юртундан сюръгюн этильгенде, Риза Фазыл къорантасынен Кострома виляетининъ дагъларына тюшип, бу фаджианы озъ башьндан кечирди. Яш олса да, сплавда, дагъ ишлеринде чалышты. Сонъра акъшамлыкъ ишчи яшлар мектебининъ единджи сыныфыны битирип, Кострома шеэриндеки тиджарет техникумына окъумагъа кирди. 1955 сенеси техникумны

Сагъдан солгъа: Риза Фазыл, Шерьян Али, Аблязиз Велиев, Сейран Сулейман, Валерий Басыров ве Ольга Голубева.

имтиязлы дипломнен битирген яш Самаркъанд тиджарет институтынын ыкътисадият факультетине имтиансыз къабул олунды ве 1959 сенеси оны битирип, элине бухгалтер-ыкътисадиятчы дипломыны алды.

1957 сенеси майыс 1-де Ташкентте ана тилимизде «Ленин байрагы» газетасы чыкып башлагъаны Риза Фазылнын аятына буюк бир бурулыш кирсетти. О, газетаны тек окъумакъ дегиль, айны вакъытта онынъ эдебий тилини кереги киби анъламагъа, огренмеге, меним-семеге тутунды. Риза озю ичюн махсус къырымтатарджа-русча ве русча-къырымтатарджа лугъатлар тизип барды, аталар сёзлери ве халкъ агъыз ыратыджылыгъынынъ нумюнелерини топлап башлады. Буларнынъ онъа эдебий тильни менимсемеге насыл ярдым эткенини мерхум шаиримиз Абдураим Шейх-заденинъ бир меджлисте мисаль кетирип айткъан сёзлери яхшы тасдыкълайлар:

— Девирлер ойле олды ки, Риза торунымнен мен ильки кере 1955 сенеси Самаркъандда корюштим. О, меннен корюшип, селямлашкъан сонъ: «Извините, я с вами по-русски буду говорить», — деген эди. Мына шимди о эдебий тильни менимсеп, энди озю редакцияда чалыша, — деп сукълангъан эди къарт шаиримиз.

Риза, институтны битирип, беш йыл къадар Къыргъызыстаннынъ Ош шеэринде тиджарет саасында чалышкъан сонъ, 1965 сенеси Ташкентке кочип кельди ве эвленип, Эшреф Шемьи-заденинъ къорантасынен сой олды.

«Ленин байрагы»на чешит хаберлер, макъалелер язып башлагъан ве 1964 сенеси биринджи шиирлерини бастыргъан Риза Фазыл джебинде тиджарет боюнджа эки дипломы олгъанына бакъмадан, газетанынъ колеми буюклешкени мунасебетинен мында чалышмагъа давет этильгенде, айлыгъы чокъ олгъан келирли зенаатыны ташлап, буюк истекнен редакциягъа терджиман оларакъ ишке кельди.

«Арамтамакъ», «Отъмек», «Койдешиме» киби шиирлеринен эдебияткъа ильки адым аткъан Ризанынъ «Ленин байрагы»на келюви онынъ озь аятыны бутюнлей эдебият алеминен багъламакъ ичюн экинджи басамакъ олды. О, матбуат ишини тез менимседи, газета саифелеринде янъы-янъы шиирлеринен, терджиме, макъале ве очерклеринен чыккышта булунды. Чокъкъа бармай, эдебият ве санат болюгининъ мудири олды, айны вакъытта муарририетнинъ джемаат ишлеринде фааль иштирак этти. Ташкентте яызджылар алемине къошулгъан сонъ, къырымтатар эдебияты секциясынынъ ишлеринде гъайрет косътерип, чокъ йыллар девамында кятиплик вазифесини алып барды. 1965 сенеси Риза Фазыл СССР Журна-

листлер бирлигине, 1975 сенеси исе СССР Языджылары бирлигине аза къабул олунды.

«Ленин байрагы»нынъ эдебиат болюги о йылларда аит органдар тарафындан пек джиддий незарет этилип, окъуйджыгъа Ватан, Кырым, тувган ер, денъиз, сербестлик, адалетсизлик, мусавийсизлик акъкъында дююль-дююлмаз бир шейлер айтыладжакъ киби олса, о шейлерге ёл берген хадимге къаршы пек къатты чаре корюле турган. Иште, бойле алларгъа азмы-чокъмы ёл бергени ичюн Риза Фазыл аз «сиясий тепме» ашамады. Иса Абдураманнынъ «Къафестеки арслан» адлы шиирини басмагъа азырлап бергени ичюн, онынъ джаныны якъкъан эдилер.

Цензура гъает къатты олган етмишинджи сенелери озюмиз язган шейлер чыкъмайджагъыны бильген сонъ, башкъа миллетлернинъ эдилери Ватан, ватанперверлик, баскъындыларгъа нефрет бильдирип язган эсерлерини ана тилимизге терджиме этип, газетамызда бастырмагъа ве озь дердимизни бойле ёлнен беян этмеге тырыштыкъ. Эр вакъыт олмаса да, кимерде бойле эсерлер дюнья юзю коретурган. Лякин ачыкъкозь муаррирлер, цензорлар базы шейлерни токътата турганлар. Бир кере Риза Фазылнынъ да бойле ынтылувына сед чекильгени акълымда. О, Алевбер Зиятай деген муэллифининъ «Арапнынъ айткъанлары» деген шиирини ана тилимизге терджиме этти. Онда бойле сатырлар бар эди:

Араптыр адым меним.
Арапларнынъ юртудыр догъма юртум-мескеним.
Мени озь ниметинден
Ве озь табиатындан
Яратмыштыр бу топракъ.
Бу топракътыр, анам, бакъ,
Эр кеске озь дияры, манъа да бу ер хоштыр.
Меним бабам-дедем де
Бу топракънынъ озюнден, сувундан ёгърулмыштыр.
Къаным, дуйгум, тюсюнджем от-алев алган ондан.
Эшкъым арадет алган онынъ къайнакъ къумундан.
Сен де, сен де озь Ватанынънынъ эвлядысынъдыр.
Эй, Гъарптан кельген «къонакъ»!
Сени де ана киби къадирдир беслемеге,
Догъма еринь — о топракъ.
Лякин сенинъ нефисхор, ач козьлеринъ тоймады,
Келип мени къул эттинъ, топрагъыма къоймадынъ.
Сулюкдайын япыштынъ онынъ вуджудына сен,
Сорып, сорып къаныны...

Эбет, козъачыкъ цензор деръал бу шейни токътатып, газета саифесинден алып ташлатты. Иш бунынънен битмеди: Риза Фазылны КГБге чагъырып, «анълатув» алдылар, бойле «принципсизлиги», антисовет рухундаки эсерлерни газета саифелерине «тыкыштырмагъа» тырышкъаны ичюн чаре коръмек ёлларына кечтилер. Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитети тарафындан 1971 сенеси август 25-те нешриятта чалышкъан шаир Сеитумер Эминни ве оны — экисини де бир кунъде иштен чыкъармагъа косьтериш берильди. Сеитумер Эминни шу куню иштен чыкъардылар, Ризаны исе муар-риримиз Абселям Ислямов, Меркезий Комитетке барып, онынъ редакцияда гъает кереклигини исбат этип иште къалдырылмасына риджада булунды. О вакъытта Риза Фазыл ёл берген «хаталары» ичюн анълатув язмагъа меджбур олгъан эди. Бу тек бир мисаль. Бойле мисаллерни чокъ кетирмек мумкюн.

Табиий, бу шейлерден хабери олмагъан базы муэллифлер болюк мудирини «эсерлеримизни басмай, кечирмей, къоркъа, яман корюнмеге истемей, чанакъяларлыкъ япа» киби сёзлернен акъаретлей ве сёге эдилер. Эки атеш арасында къалгъан мудир ойле эсерлерни, шу джумледен Идрис Асанининъ эсерлерини, насыл кечиргенини Апланен озю биле эди. Эдебият болюгининъ мудирини олып чалышкъан йылларда Риза агъа иште бойле экстремаль вазиятте чалышты ве чокъ сагълыгъыны джойды: инсульт олды, сакъятлыгъы себебинден учъ йылгъадже ишке ярамады.

Наиет, 1970 сенеси Риза Фазылнынъ «Наврез» адлы биринджи шиирлер китабы дюнья юзю коръди. О, муэллифининъ шиириетте де белли бир истидат саиби олгъаныны косьтерди. Умумен о, аз шиир язса да, юрекке яткъан, адамларнынъ ис-дуйгъуларыны уянта билген эсерлер ярата. Онынъ «Амет-хан», «Акъан сувлар», «Байрам йыры», «Чалынсын Къайтарма», «Аналар яш экенде» киби шиирлери халкъымызынынъ севген йырларына чеврильдилер. Онынъ шиирлерине бестекярларымыздан Яя Шерфединов, Февзи Алиев, Къабул Сеитвелиев, Мемет Арсланов ве дигерлери аджайип музыка яздылар.

Риза Фазыл фольклорымызны топлап дердж этюв ишине де озюнинъ салмакълы иссесини къошты. Чокъ йыллыкъ араштырувлар ве тедкъикъатларнынъ нетиджеси оларакъ эдебиятымызда биринджи кере 1971 сенеси «Къайда бирлик — анда тирилик» адлы аталар сёзлери ве айтымлар», 1975 сенеси «Манелер ве чынълар» джыйынтыкъларыны чыкъарды.

1977 сенеси муэллиф «Аналар яш экенде» адлы очерклер китабыны азырлап нешир эттирди. Гъалебенинъ 30 йыллыгы мунасебетинен чыкъарылган о джыйынтыкъта экинджи джиан дженкинде, партизанлыкъта, гизли тешкиятларда иштирак этип, джесюрликлер косътерген элли дёрт къырымтатар къадын-къызы акъкъында язылган. 1979 сенеси эдипнинъ 50 йыллыгына къарарлаштырылган ве федакяр адамларымызгъа багъышланган «Садыкълыкъ» адлы очерклер китабы дюнья юзю коръди. Бу, адий бир джыйынтыкъ дегиль де, тюшюнип-ташынып язылган эм де тертип этильген, 100 йыллыкъ девирни озъ ичине алган къыйметли бир йылнаме-дир. Анда биз сиясий-джемаат эрбаплары, алимлер, багъчеванлар, дженк иштиракчилери ве партизанлар комиссары, эким-алим ве кой ходжалыгъынынъ етекчиси, бестекяр, рессам ве мимарлар хусусында меракънен язылган бедий очерклерни окъуймыз.

Халкъымызнынъ шанлы огълу, Советлер Бирлигининъ эки дефа Къараманы Амет-хан Султаннынъ парлакъ аяты ве дженкявер ёлу эдебиятымызда даа озъ аксини тапмагъан эди. Бунда да Риза Фазыл озюне хас тешеббюс косътерди ве Москвада яшагъан муэллифимиз Лютфие Софунен берабер «Амет-ханнынъ йылдызы» повестини язып, окъуйджыларгъа еткизди. Ады авиация тарихына алтын арифлер иле язылып, энъ мешур учуджылар Чкалов, Громов, Коккинакилернен бир сырада тургъан мисльсиз джесарет саиби, Амет-ханнынъ текрарланмаз омрюне аит олдукъча толу ве кениш малюматлы бу китапны окъуйджылар буюк хошнутлыкъ ве гъурурнен къабул этилер.

Аджайип саз шаиримиз, эсерлери китап шеклинде юз йылдан берли чыкъмагъан Ашыкъ Умернинъ шиирлер джыйынтыгъыны азырлап акъкъында къач йыллардан берли лаф алып барылды. 1988 сенеси Риза агъанынъ гъайретинен чокътан бекленильген классигимизнинъ китабы окъуйджыларнынъ къолларына барып тюшти. 1990 сенеси исе Ашыкъ Умер эсерлерининъ экинджи китабы да басылып чыкъты.

Чокъ йыллардан берли эдип языджы Сафтер Нагаевнен бирликте «Къырымтатар эдебиятынынъ тарихы» эсери узеринде чалышты. Онынъ къыска варианты 1989—1990 сенелери «Йылдыз» меджмуасында басылды. 2001 сенеси о буюк иш айры китап олып чыкъты. Бу китапнынъ къолязмасыны нешриятнынъ авалесинен шахсен озюм бакъып чыкъкъанымдан себеп, айта билем ки, сонъки йылларда эдебиятымызнынъ тарихы акъкъында бойле эсер даа чыкъмагъан эди. Бу — гъает къыйметли бир неширдир.

Аман-аман он беш йылгъа якъын «Йылдыз»да болжук мудир, месуль кятп вазифелеринде чалышкъан языджымыз филолог-алим Усеин Куркчининъ къыйметли «Сёз бирикмелери»ни, теджикъатчымыз Сеитгъазы Гъафаровнынъ «Исмаил бей Гаспринский. Аята ве фаалиети» серлевалы монографиясыны неширге азырлагъан эди.

Дин ве урф-адетлеримиз саасында да Риза Фазыл чокъ иш япмакъта. О, халкъымызнынъ тарихында биринджи олып Къуран-ы Керимнинъ къырымтатарджа изаатлы терджимесини япты ве 1991—1994 сенелери «Йылдыз» меджмуасында дердж эттирди, 1998 сенеси исе айры китап этип чыкъармагъа наиль олды. Муэллиф Къырымнынъ корюмли имамларындан бири Абдильваит Сахтара иле бирликте 1996 сенеси «Буюрынъыз дуагъа!», 1997 сенеси «Иляхийлер», 2001 сенеси «Мевлют шериф ве иляхийлер» китапларыны чыкъарды. Бу мевзуда Риза агъанынъ япкъан бир иши даа — «101 дуа» китабыдыр ки, бу неширлер халкъ арасында сонъ дередже популяр олдылар.

1991 сенеси Риза Фазыл языджылардан Эмиль Амит, Эрвин Умеров ве дигерлеринен бир сырада Къырымтатар халкъынынъ II Къурултайынынъ делегаты олды ве Эмиль Амитнен берабер Меджлис азасы этип сайланды. Озю яшагъан Богъурча (Каменка) къасабасында дин джемиетини тешкиль этип, онынъ реиси олгъан Риза Фазыл 1995 сенеси Къырым мусульманларынынъ I Къурултайында тефтиш комиссиясынынъ азасы, 1999 сенеси исе II Къурултайда шу комиссиянынъ реиси этип сайланды.

1999 сенеси Риза эфенди Мекке-и Мединеге аджылыкъкъа да барып кельди.

Аджы Мухаммед-Риза Фазыл 73 яшында олгъанына бакъмадан, гъает махсулдар чалышкъан эдиплеримизден биридир. Даа чокъ йыллар о, бизни янъы-янъы китапларнен къувандыраджагъына эминим.

Риза Фазылнынъ окъуйыджыларгъа такъдим эттигимиз «Ирмакълар» адлы невбеттеки китабы эки къысымдан ибарет олып, биринджи къысымына чокъ асырлыкъ къырымтатар эдебиятында муим ер алгъан айры шаирлеримиз ве оларнынъ яратыджылыкълары эм де медениетимизнинъ муим ве актуаль меселелерине багъышлангъан эдебий-публицистик макъалелери кирсетильди. Джыйынтыкънынъ экинджи къысымында исе якъын кечмишимизге менсюп бир сыра корюмли шаирлер, эдебиятчылар ве дигер сааларда халкъкъа хызмет эткен миллий куреш, санат, медениет эрбапларынынъ аята ве фаалиетлеринен багълы очерклер, хатырлавлар, левхалар ер алгъ-

анлар. Китап тек яызджылар, оджалар, зиялылар ичюн дегиль, айны заманда миллий эдебият, онынъ тарихы, медениетинен меракълангъан эр бир окъуйджы ичюн эм де ана тили, эдебиятыны огренген студентлер ве талелелер ичюн де файдалы оладжагъы шубесиздир.

Шаир, несирджи, фольклорджи, терджиман, журналист, дин эрбабы, Озбекистанда нам къазангъан медениет хадими Риза Фазылнынъ энишли-ёкъушлы, тикенли-чечекли иджат ёлу къыскадан, иште, бойледир. Алла онъа сагълыкъ берсин ве даа чокъ вакъыт озь окъуйджыларыны севиндирсин.

2002 с.

БИЗ, ДОГЪМУШПАР КИБИ ЭДИК

(Шаир Билял Мамбет акъкъында хатырлавларымдан)

Билял Мамбетнен биз койдешмиз. 1944 сенеси Къоз коюнден сюрюнликке де бир ерге — Самаркъанд виляетининъ о вакъытта Къарадарья (шимди Каттакъургъан) деп адландырылгъан районынынъ Сталин адыны ташыгъан колхозына, лякин башкъа-башкъа ерлерге: олар Кичик-минъ, биз исе Мыракъас коюне тюштик. Бир сыра ватандашлырымыз шу этрафтаки Катта-минъ, Валиджан, Рават киби

Сагъдан солгъа: Билял Мамбет, Аблязиз Велиев
«Ленин байрагы» редакциясында. 05.01.1985 с.

кышлакъларда ерлештилер. Анда тек башлангыч мектеп чалыша, екяне орта мектеп колхознынъ меркези — Катта-минъде эди.

Мен, койде башлангыч тасиль алгъан сонъ, 1951 сенеси яшагъан коюмизден алты километр авлакът, яни Катта-минъде, ерлешкен орта мектепнинъ бешинджи сыныфына къатнап башладым. О вакъытларда машина деген шей ёкъ. Яз-кыш джаяв, бармасы-кельмеси 12 километр ёл юрип, окъувгъа къатнай эдим. Билял агъларнынъ кою мектепке учь километр эди. О, чокъусы ёлгъа чыккып, кельмемни беклейтургъан. Сонъра мектепкедже берабер кетемиз.

Билял агъа менден бир къач сыныф юкъарыда окъуй, тап о вакъытта эдебиятнен меракълана, шиир къаралай эди. Корюшке-нимизнен, янъы язгъан сатырларыны окъуй ве меним фикримни сораитургъан. 5—6-нджы сыныф талесинден насыл тенкъитчи, эдебиятчы чыкъсын? Эр альде, анълагъаныма коре, озь тюшонджелеримни айтам, лякин достум разылашмайып, озь фикрини тасдикъламагъа тырыша эди. Иште, эдебияткъа ильк адымларымыз бойле башланды.

Билял Мамбет Самаркъанддаки Совет тиджарети институтына кирди, мен исе окъувымны девам эттирдим, мектеп дивар газетасынынъ муаррири оларакъ тайинлендим. Шу йыллары район, джумхуриет балалар газеталарында макъалелерим чыккып башлады. Бойлеликнен, эдебияткъа мефтюн олгъанымны озюм де дуймай къалдым, ве ахыр-сонъу омрюм бутюнлей оннен багъланды.

Ёлларымыз Ташкентте расткелишти

Мектепни битирген сонъ, мен Самаркъандгъа окъумагъа кеттим, андан исе Ташкентке авуштым. Ордуда хызметимни одеп къайткъан сонъ, Ташкент девлет университети журналистика факультетининъ студенти олдым. О вакъытларда шеэрнинъ Пушкин сокъагындаки 20-нджи эвде Озьбекистан языджылары бирлиги ерлешкен. Анда яш языджылар ичюн семинар чалыша эди. Абдулла Къаххар, Саид Ахмат, Миртемир, Мамарасул Бабаев, Мирмухсин, Аскъад Мухтар киби теджрибели эдиплер Хайриддин Салах, Эркин Вахидов, Азиз Абдураззакъ, Нариман Арифджанов, Ямин Къурбан киби генч къалемлернинъ неширге азырлагъан къолязмалары, ильк китапчыкълары акъкъында озь фикирлерини айта, эдебият назариеси боюнджа дерс кечире, теджрибелеринен пайлаша эдилер. Бу семинарларгъа мен де къатнадым. Кунълернинъ биринде Билял агъанен анда корюштик ве шундан сонъ семинарларгъа даима берабер келетурганмыз. О иджадий корюшювлер бизге чокъ шей берди.

Ташкентте Билял Мамбет джемаат ашайт махсулаты трестинде ашчы зенааты боюнджа чалыша, иши яхшы, келирли эди. Койдешим, озыбек газетасынын хадими оларакъ къазанчым аз олгъаныны эшитип, янына чагъырды, амма мен бармадым. Арадан чокъ кечмей, Билял агъанынъ озю де газетагъа — «Ленин байрагъы»на ишке авушты. О девирде Урие адында яш фельдшер къызнен аиле къургъан эдилер. Урие ханым да озы зенаатыны ташлап, редакциягъа ишке кирди. Яш аиле эски шеэрнинъ Чакъар, деген мааллесинде бир озыбек эвини кирагъа тутып яшай эдилер. Эв тарашлыкъ, лякин гонъюллери бол. Меним Ташкентте сой-акърабам ёкъ, янгъызы озюм. Оларгъа сыкъ-сыкъ мусафирликке бара, эдебият, иджат акъкында субетлеше эдик. Бойлеликнен, экимиз де ташкентли олып къалдыкъ.

Ашларымызнынъ тарихы

Озыбекистан Компартиясы Меркезий Комитети бюросынынъ къарарынен 1968 сенеси декабрь 20-де мени «Токъумаджылар овози» газетасындан «Ленин байрагъы»на авуштырып, месуль кятп вазифесине ишке тайинледилер. Шундан сонъ Билял агъаларнен бир коллективде чалышып башладыкъ.

Билял Мамбет газетамызда «Къырымтатар емеклери» серлевалы рубрика ачып, мунтазам суретте миллий ашларымызнынъ рецептлерини берип башлады. О макъалелер ве рецептлер Б. Къадаев, деген имзанен дердж олуна эди. Бир кунъ мен онъа: «Билял агъа, бутюн бу рецептлерни топлап, «Къырымтатар емеклери» адлы китап чыкъарсанъыз, пек яхшы олур эди», — деп товсие эттим. Хайырлы вакъытта айтылгъан лаф экен. Шай да япты. Ниает, арадан хайли вакъыт кечкен сонъ, 1990 сенеси, бу салмакълы китап 10.000 нускада нешир этилип, адамлар арасында мот олды.

Джеза

Чокъ йыллар девамында Билял Мамбет «Ленин байрагъы» газетасында мектюплер болюгине мудирлик япты. Яхшы тешкиятчы, иджраджы эди. Онынъ девринде газетанынъ тиражы 27 бинъ нускагъа котерильди. Кой-койден, шеэр-шеэрден юрип, фаальджилернен, штаттан тыш хаберджилернен корюше, абуне кампаниясыны семерели отъкеретургъан. Бу иште Билял агъа миллий арекет иштиракчилеринен сыккы багъ тутып чалышты.

Шаир Билял Мамбет дервизада шиир окъуй.

1994 с., октябрь 1. Къоз коюнде шаир Билял Мамбетнинъ 60 йыллыгы къайд этильгенде. И. Аблякимовнынъ фотосы.

Бир йылы абуне вакътында Бекабад районындан «Ленин байрагы»на язылганларнынъ сайысы пек аз олганы анълашылды. Билял агъа анда барып, миллий арекетимизнинъ ёлбашчыларындан бири — Джеббар Акимнен корюшти ве меселени анълатты. Шу куню Джеббар агъа миллий арекетнинъ Бекабад боюнджа къазнаджысыны чагырып, адамларны газетагъа яздырмакны авале эткен. Бойлеликнен, бир къач кунъ ичинде неширимизнинъ тиражы бир къач бинъге артты.

Миллий арекет иштиракчилери бутюн малюматларны «Ленин байрагы»на да ёллай эдилер. Кунълернинъ биринде муарририетимизге бойле невбеттеки хабер кельген. Билял агъа, башта бирлерине окъутмакъ ниетинен, джедвельге алмайып, акъшам эвге къайткъанда, озюнен алып кеткен. Шу арада Сувалов деген КГБ векили муарриримиз Абселям Ислямовгъа келип: «Тюневин редакциягъа ёлланган мектюп къайда?» — деп сорай. Абселям агъа корреспондентия кельмегенини айтса да, телюкесизлик комитетининъ хадими эп зыкъарлай. Сонъундан мектюп Билял Мамбетте экени малюм олды. Нетиджеде КГБнынъ тазыйгынынъ о, иштен чыкъарылган эди. Бойлеликнен, бир къач йыл Билял Мамбет «Къайтарма» ансамблинде адий аммал олып чалышты.

Билял Мамбет 1935 сенеси февраль 2 куню Къырымнынъ энъ дюльбер ерлеринден бири олган Къоз коюнде дюньягъа кельген. Энди мектепке бараджакъта, амансыз дженк башланып, ана тилинде окъумагъа имкяны олмагъан. Огълан, он яшына кельгенде, халкънен берабер Ватанындан сюрюн этильген. Яшлыгъы Озбекистанда, Самаркъанд виляетининъ Каттакъургъан районындаки Кичик-минъ коюнде кечкен.

Шаирлик — баба мирасыдыр

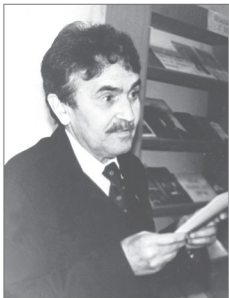
Билял агъанынъ бабасы — Бекир деде — эндамлы, ири мучели, сакъаллы, агъыр-сабырнен лаф эткен дюльбер адам эди. Онынъ эдебиятка алякъасы олганыны мен, догърусы, бильмей эдим. Билял Мамбет бир сыра халкъ дестанларыны кетирип окъуй, оларны бабасындан язып алганыны ве о, пек чокъ дестанларны эзберден бильгенини тарифлей эди. Сонъ бильсек, Бекир дедеге «Ашыкъ Бекир», дер экенлер.

Билял агъа бабасындан эппейи шей язып алып етиштирди. Бу эсерлер газетада парчалар шеклинде чыкъса да, не ичюндир толуsynен дердж олунмадылар. Такъдирини къорантасы биледир.

Шаир Билял Мамбет отуздан зияде эфсане язды. Эбет, буларда бабасы — Бекир деденинъ де — тесири олгандыр, беллейим.

ДЕВРИМИЗНИНЪ ЕТЕКЧИ ШАИРИ

Кечкен асырнынъ 70—80-нджи сенелери белли языджыларымызнынъ «эдебий портрет»лерини чыкъарув киби яхшы аныане башланган эди. Иште, о йылларда «Эдебий сурет» сериясында филология илимлери докторы, профессор Матякъуб Къошджановнынъ «Шамиль Алядин» (1973, 1979), эдебиятшынас Абдулла Баличининъ

Шаир Шакир Селим.

«Юсуф Болат» (1977), языджы Джемиль Сейдаметнинъ «Ыргъат Къадыр» (1978) ве «Абдулла Дерменджи» (1981) адлы китаплары чыкты.

Теэссюф ки, шундан сонъ бу яхшы иш токътая кялды. Башкъа языджыларымыз акъкъында бойле китаплар азырланылмады. Албу ки, бу, эдебиятнен меракъланган окъуйыджылар, оджалар, мектеп талебелери ве алий окъув юртларынынъ филология факультетлеринде тасиль алган студентлер ичюн пек файдалыдыр.

Къырым девлет окъув-педагогика нешриятынынъ мудир Ибраим Чегертма бу серияны девам эттирмек тешеббюсинен чыкып, язылган китапларны чыкъармакъны озъ бойнуна

аладжагъыны бильдирди.

Демек, 30 йылдан сонъ бу аныане кене девам этеджек. Мен XX асырнынъ экинджи ярысы ве XXI асырнынъ ильк оныйыллыгъында махсулдар иджат эткен истидатлы къырымтатар шаири Шакир Селимининъ аяты ве яратыджылыгъына багъышланган бойле китапны язмагъа бельсендим ве онынъ бир къысмыны сизге теклиф этем.

Шаир ве шириет

1974 сенеси Шакир Селимининъ «Акъбардакъ» деп адландырылган биринджи шиирлер китапчыгъы дюнья юзю корьди. Онъа яш шаирнинъ кечкен он йыл девамында язган 56 эсери кирди. Джыйынтыкъ «Дуйгъуларым ташкъанда», «Красноярск дефтеринден», «Севги чешмеси», «Сиз де осер, буюрсиз» деген дёрт болюктен

ибареттир. Эбет, эдипнинъ ильк китабы шаирнинъ даа иджадий араштырув ёлунда экенинден делялет бере эди. Буны онынъ озю де яхшы анълай. О, оригиналь мевзулар кыдыра, язувда назмиетнинъ чешит жанрларына мураджаат эте, энъ муими, даа кимсе токъунмагъан гъаелерни тапып айтмагъа ынтыла.

Арадан беш йыл кечкен сонъ, 1979 сенеси, муэллифнинъ «Дуйгъуларым» деген экинджи назм китапчыгъы догъды. Эгер о насыл девир экенини хатырласакъ, эдиплеримизден чокъ шей беклемек олмаз. Бу, дигерлеринен бир сырада Шакир Селимге де аиттир. Шунунъ ичюн де «Дуйгъуларым» китапчыгъында эксериет о девир ичюн актуаль олгъан эсерлерни расткетиремиз. Бу, «Гъалебе баари», «Коммунист», «Авропа топрагъы», «Яралы Чили», «Челик къайнай», «Ишчи огълу», «Математик», «Дженк корьмедим» киби шиирлердир. Лякин муэллиф бутюнлей замангъа табий олып яшамай, атта юкъарыдаки эсерлерде биле сатырлар арасында бир шейлер айтмагъа тырыша. Меселя:

Халкъымнынъ башында олса да къаари,
Биз сени бекледик, Гъалебе Баари!
(«Гъалебе баари»)

Дюнья
Фикиринъиздай тар.
Инсанларнынъ
Къызыл къанында
КУРЕШ адлы
Кучъю
Дерман
Бар!

(«Яралы Чили»)

Ёкъ, ёкъ! Сенинъ олюминъде бар терен мана,
Шунчюн халкънынъ юрегинде юрегинъ ура»
(«Алупкада бир эйкель бар»)

Эбет энди Шакир Селимнинъ иджадында бир сыра янъылыкъларгъа расткелемиз. О, аьаневий жанрларгъа мураджаат этип, гъазеллер яза, айны вакъытта классик шаирлеримизге де такълит эте. Меселя, эдипнинъ «Яз акъшамы къарагъач тюбюнде» шиيري Бекир Чобан-заденинъ «Яз акъшамы, уй алдында» шиирине бенъзетип

Солдан сагъгъа: Шакир Селим, Аблязиз Велиев
Къыбырзда Магъоса шеэри дживарында
Акъ денъиз ялысында 19.10.1996 с.

язылгъан. Чобан-заде, анасы къашкъа сыгъырнынъ къуйыны тариф-легенини, шу вакъытта балалар исе бу якъта бабайнен ойнашкъанларыны, Бекирнен Нурайнынъ курешкенлерини икяе этсе, Шакир Селим, анасынынъ къырыкъ къальбини толдуруп, секиз эвлят бири-бирине тыкъылышып, онынъ этрафында отурышкъаны, ана ярынки куннинъ планларыны тизип, ким не ишнен огърашаджагъыны айта. Секиз эвляттан энъ кенджеси ярынгъа вазифесиз къала. «Я о, не япаджакъ», — дегенлеринде, — эбет белли, ойнасын», — дей. Шу дакъкъасы уйкен огълу кеманесини алып, «Агъыр ава» ве «Къайтарма» чалмагъа башлай, кенджетай исе оюнгъа тюше.

Эр эки шиирнинъ гъаеси — бахытлы къоранта раатлыкъ дакъкъаларыны насыл кечиргенини косътермектир. Тек Чобан-задеде шиир:

Бираздан сонъ ай тува, кулюмсиреп,
Башымызгъа нурларын төге, төге...
— Ах, Танърым, багъышла!.. — дей серт бабам,
Къол котерип йылдызлы, айлы кокке... —

деген сатырларнен екюнленсе, Шакирде къоранта азалары сюрюн-ликнинъ агъыр кунълеринде ярын, къарын токълугъы ичюн курешип,

ким не ишнен огърашаджагы акъкъында айтыла. Балалар юкъламагъа кетерек, секиз эвлят бир ёргъан астына киргенде, ана (балалары бу вакъытта дженкте эди):

Отура о сонъсыз кокке тикилип,
Санки коктен булунаджакъ бир чаре.
Манълайымны опе, яваш эгилип,
— Дженк биткейди... — дей де, кокюс кечире.

1982 сенеси Шакир Селимнинъ «Севги алеви» деген шиирлер ве поэмалар китабы неширден чыкъты. Айны шу йылда о, Айдер Осман, Шеръян Али, Венера Ибраимова иле бирликте Языджылар бирлигине аза къабул олунды.

Москвада яш языджыларнынъ VII Бутюниттифакъ мушавере-синде белли къалмыкъ шаири, халкъымызнынъ буюк досту Давид Кугультинов шойле деген экен: «Биринджи китабыңызда сиз эдебияткъа насыл кельгенинъизни, экинджисинде исе насыл яратыджы олабильгенинъизни айтмакъ керексинъиз. Учюнджисинде вази-фенъиз даа муим оладжакъ, яни эдебият хазинесине насыл янъылыкъ къошабильгенинъизни анълатмакъ керексинъиз». Шу нокъта-ий-назардан янашаджакъ олсакъ, Шакир Селим озюнинъ учюнджи джыйынтыгынен эдебиятымыз хазинесине янъылыкъ къоша биль-дими? Башта бир шуны айтмалы ки, бу китап эвелькилерине нисбе-тен баягъы салмакълы (150 саифе) олып чыкъты. О, алты къысым-дан (шиирлер, терджимелер, гъазеллер, поэмалар, балладалар ве масаллар) ибарет олып, 47 эсерни озъ ичине алгъан. Джыйынтык-нынъ дегерлиги шунда ки, онъа пек аз «къызыл» шиирлер кирген. Экинджиден, анда «Татлы зезр», «Ой, яшамакъ истейим», «Дуэль» киби оригиналь шиирлер бар. Китапкъа ондан зияде гъазель ве Лер-монтовдан, Абдулла Токъайдан терджимелер кирген. Хусусан, шаир-нинъ дёртлюклери ве секизликлери дикъкъаткъа ляйыкълар. Лирик миниатюралар олгъан бу манзумелерге акъыкый назм инджилери, демек мумкюн.

Бу джыйынтыкъкъа ильк оларакъ эдипнинъ ири колемли эки эсери: «Севги алеви» эм де «Багъышлав» поэмалары кирген. «Севги алеви» адлы лирик поэмада чобан йигит Надирнен Гульназнынъ саф севгиси акъкъында икяе олуна. «Багъышлав» исе халкъымызнынъ такъдирине багъышлангъан. Къыскъасы, китап яш иджаткярнынъ баягъы оськенини косътерди.

Бундан сонъ чыкъкъан «Уянув» (1986) ве «Еллерни динъле» (1990) адлы китаплары энди Шакир Селимнинъ эдебиятымызда озъ ёлу, озъ сеси, озъ услуби баягъы шекилленип башлагъаныны, оны башкъа шаирлерден айырды этмек кучъ олмагъаныны исбатладылар.

80-нджи сенелернинъ экинджи ярысында мемлекетте гъайрыдан къурув ве ашкъарлыкъ деври башланды. Бунъа Шакир Селим биринджилерден олып сесленди, демек мумкюн. Сонъра онынъ тесири дигер эдиплеримизде де сезилип башланды. «Новый мир» межмуасында Александр Твардовскийнинъ «Хатыра укъукъынен» деген поэмасы басылды. О девир ичюн бу, инкъилябий бир эсер киби къабул олунды. Шакир къыска бир вакъыт ичинде бу поэманы ана тилимизге чевирип бастырды. Ондан рухлангъан алда 1986 сенесининъ апрель-июль айларында озю де «Бар кучънен» серлевалы публицистик поэма язды.

Э, ильхамым,
инкъилябнынъ
тазе нефеси
Мемлекет
ве
дюнья узъре
кене уфюрди.
Эшитильмек керек
артыкъ
меним де сесим,
Шунынъ ичюн
иджадымны
негизден бурдым. —

деди шаир ве дюньягъа башкъа козьнен бакъып башлады. Халкъымызгъа мураджаат этип, озъ эсерини:

Эй, замандаш!
Эй, ватандаш!
Этрафынъа бакъ,
Янъы куреш
далгъасына
къошулмакъчюн
къалкъ! —

Шаир озюнинъ бутюн дерт-элеминаен Владимир Владимирович Маяковскийнен пайлашса да, халкъны ачыкъ, конкрет курешке чагъырмады, тек тиль, тасиль проблемаларынен сынъырланды. Ш. Селимге акъикъий гражданлыкъ лирикасы сонъ келип етти. Буны биз онынъ 1996 сенеси Къырымда чыкъкъан «Тюшюндже» джыйынтыгына кирген эсерлеринде коремиз. Шаир ана-юртка къайткъан сонъ чокъ акъсызлыкъларнынъ, экиюзьлюликнинъ, озь арамыздаки уйгъунсызлыкъларнынъ шааты олды. Шу себептен элемнен ватандашларына мураджаат этти:

Не заман халкъ боладжакъсынъ, миллетим?..
Къачан миллет боладжакъсынъ, эй халкъым?..
Бирлешмесенъ, не миллет, не халкъ дермен,
Хорлукъларда джылай-джылай олермен.

Хусусан, Къырымгъа къайткъан сонъ яызджыларымызгъа мевзуны аятнынъ, яшайышнынъ озю косьтерип, айтып тура. Язаджакъ эсеринъ ичюн бир вакъыт мевзуны тюшюнип чыкъармакъ керек дегиль, тек этрафынъа дикъкъатлыджа бакъмакъ, Ш. Селим айткъаны киби, «мында халкъ къайгысынен яшамакъ ве халкънынъ вазиятини умумийлештирип эм де конкретлештирип язмакъ кифаедир». «Тюшюндже», «Багъчасарай», «Челебиджиханнынъ сонъки йыры», «Октябрь 6, 1992», «Девлет тили акъкъында орман къануны» шиирлери сёзюмизнинъ исбаты ола биле.

Шакир халкъымызнынъ омюринде юзь берген муим адиселерге нисбетен шу анъде озь гражданлыкъ нокътаий назарыны беян эткен шаирдир. Меселя, 1995 сенесининъ язында Кефе — Судакъ ёлунда олып кечкен фаджиалы вакъиалар о кунълерде догъган «Яралангъан тюркюлер» шииринде бутюн драматизминен озь аксини булды:

Алуштадан эскен еллер фуртуна олды,
Судакъ — Кефе ёлларына къыямет толды,
Гузель Къырым дагъларынынъ чырайы солды, —
Эй-вах, достлар, яраланды Ватан тюркюси.
«Сеит огълу Сейдамет»лер кене урулды,
Папазларнынъ дарагъачы кене къурулды,
Кене къырымтатарларнынъ гонълю къырылды, —
Эй-вах, достлар, яраланды Ватан тюркюси...

Арадан чокъ кечмей, бу шиирге музыка язылды ве о, халкымызнынъ энъ севимли йырларындан бирине чевирильди. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, 1996 сенеси Анкъарада «Къутлу догъум афтасы»нда откерильген «Ватан ве миллет севгиси — имандандыр» адлы шиириет ярышында биринджи мукаяфатнен такъдирленген муэллифининъ «Тюшюндже» назм эсери де сонъундан яхшы бир тюркю олды.

Шакир Селимнинъ бу йылларда язган «Добруджалы кырымтатарларгъа», «Хаял», «Тюркиеде яшагъан юрдашларыма», «Багъышлав», «Бир геджеде», «Къырым дженнет дегиль, достлар», «Ватангъа къайтув», «Эй, Кавказ дагълары» киби шиирлерини онынъ гражданылыкъ лирикасынынъ энъ яхшы нумюнелери, демек мумкюн. Бу эсерлерде муэллиф халкымызнынъ Ватангъа къайтувы, чет-эллерде яшагъан семетдешлеримизге тилеги, Къырым биз ичюн не экени, айны вакъытта дигер мемлекетлердеки дин къардашларымызнынъ такъдирини къайгыргъаны озъ аксини тапа.

Иджаткярны бутюн вакъыт тилимизнинъ такъдири раатсызлап кельди. Онъа багъышлап, оны къайгырып онларнен шиир, публицистик макъале язды.

«Билемен кунъ-кунъден экильмектесинъ,
Тиль бильмей, тамырдан кесильмектесинъ.
Эдждатлар хатрасын эп сильмектесинъ,
Тильсиз бир миллетке чеврильмектесинъ».
(«Окъуйджыма»)

«Сени сюрюн эттилер, ах, тувгъан тилим,
Истедилер айырмагъа тамырындан.
Атешлерде савурылды кокке кулюнъ,
Тек кимлер къыл къыдырмады хамырындан?»
(«Тувгъан тилим»)

2008 сенеси Шакир Селимнинъ гъаеси ве иштиракинен (Риза Фазылнен бирликте) «Эй, ана тиль! Эй, тувгъан тиль!...» деген китапчыкъ дердж олунды. Онъа кырымтатар тилине багъышлангъан шиирлер ве йырлар кирди.

Тувгъан эдебиятымыз аман-аман ярым асырлыкъ сюрюнликтен Ватангъа авдет олгъан сонъ, Шакир Селим язджыларымызнынъ керванбашына чевирильди. Мен чокъ керелер оны «тири клас-сигимиз», деп айткъандырым, ве бу сёзлер тек манъа аит дегиль.

Буны дигер иджаткярларымыздан да эшиттик. Бу, эдипнинъ огонде ялтакъланув дегиль де, акъикъатен де шаирнинъ эдебиятымыз огондеки хызметлерини, туткъан ерини танувдыр. Шакир Селимнинъ 1996 сенеси дюнья юзю корьген «Тюшюндже» китабынынъ сёз башында мерхум несирджимиз Айдер Осман да бу мевзуда фикир юрьсете: «Мен бундан чокъ йыллар эвель Шакирге: «Вакъты келип, Эшреф Шемьи-заденинъ эдебиятта ташыгъан юкю сенинъ омузларынья тюшер», — деген эдим. Шакир эеджанланып: «Ё-окъ, ойле шей айтма. Эшреф Шемьи-заде къайда да, бизлер къайдамыз?» — деген эди. Арадан кечкен йыллар девамында меним бу фикирим пекинди. Эбет, о юкни кимдир озь омузлары устюне алмакъ ве огге догъру кетмек керек. Шаирни халкъ догъура, лякин о юкнинъ тюбюне шаирнинъ озю кире. Шимдигедже Шакир Селим эдебият юкюнинъ энъ агъыр ерлерини котерип кельди, илериде де котерип кетер. Бунъа эмин олмакъ мумкюн». Акъикъатен де, Айдер Осман янъылмады. Шакир Селим, озю дуймадан, о юкнинъ астына кирди ве омюрининъ сонъки дакъкъасына къадар шеревнен алып барды. Шуны да айтмалы ки, шаир эдебиятымызгъа 45 йылдан зияде хызмет эткен олса, 16 йыл (1992—2008 сенелери) Къырымтатар языджылары кенъешине етекчилик япты.

2006 сенеси Ш. Селимнинъ «Къырымнаме» адлы китабы дюнья юзю корьди. Оны шаир иджадынынъ энъ юксек нокътасы, демек мумкюн. Джыйынтыкъ «Окъуйджыма» деген эсернен ачыла. Санки дерсинъ бу сатырлар эдипнинъ озь окъуйджыларына, озь халкъына васиетнамесидир:

Бу китап иджадымнынъ сонъмы, ортасы,
 Бельки шербетидир, бельки тортасы,
 Бельки «къайнатмамнынъ» дамсыз сорпасы, —
 Окъуйджым, озюнь къыймет кесерсинъ.
 Сатырларда биревлер танырлар озюн,
 Биревлер айретнен тикерлер козюн,
 Эр фырдат кельгенде, яздым чин сёзюм, —
 Такъдир кефинимни озюнь бичерсинъ.
 Геджелер озюмнен озюм къалгъанда,
 Ильхамым де сёнип, де гурь янгъанда,
 Эр сефер къалемим эльге алгъанда,
 Самимий окъуйджым, тек сени анъдым.
 Бинъ тюрлю шубелер къыйнап якъкъанда,
 Умютсиз тенимден къан-тер акъкъанда,

Азраиль төпеме келип саркъкъанда,
 Окъуйджым, тек сенинъ эшкъынънен яндым.
 Билемен, кунъ-кунъден эксильмектесинъ,
 Тиль бильмей, тамырдан кесильмектесинъ,
 Эждатлар хатрасын эп сильмектесинъ,
 Тильсиз бир миллетке чеврильмектесинъ.
 Чобан-задемизни окъуп олмасанъ,
 Номан-задемизни окъуп олмасанъ,
 Озь тувгъан юртунъда кимсинъ ве несинъ? —
 Эджель төшегинде яткъан миллетсинъ.
 Багъышла, кенъезге кельгенде джаным,
 Сени бойле титис сёзлернен анъдым,
 Барсын, тильсиз тенде къурусын къаным, —
 Тильсизлик бетердир ватансызлыкътан.
 Тильсизлик бетердир бинъ акъсызлыкътан,
 Козьяшынь къурумаз, олмаса тилинь...
 Тувгъан тиль — энъ буюк Ватанынь, Илинъ,
 Тильнен къуртулырсынъ батакъ-сазлыкътан!
 Озь тувгъан тилиньден леззет алмасанъ,
 Озь тувгъан тилиньнен гъурурланмасанъ,
 «Ант эттим!» — дегенде джошып янмасанъ,
 Не озюнъ къалырсынъ, не къалыр сесинъ.
 Дюньяда Иман ве Ватан екяне,
 Ватанда Миллет, Тиль ве Джан екяне.
 Тувгъан тилинь иле миллетмен, дерсинъ,
 Барсынъмы, ёкъсынъмы — Тильде корерсинъ!

Бу китаптан ер алгъан «Меним бир давам бар — Ватан давасы»,
 «Ватан недир?» — деген суалиме джевап берип оламагъан генчле-
 римизге», «Бизни анъламагъан иванларгъа», «Салгъыр ташты»,
 «Сени унутмагъан Ватанынь олсун», «Савлыкъман къал, татар-
 лыкъ...», «Афу эт, Тюркие», «Sos», «Керванбашы ве Чалбаш бора»
 киби шиирлер энъ терен гъаели, энъ дюльбер, бедий джеэттен
 гъает мукеммель назм нумюнелеридир, демек мумкюн.

Та 1919 сенеси Бекир Чобан-заде «Дунай таша» шииринде:

*«Ачыкъ диймен, гонълюм ташмакъ тилий!..
 Шу бинъ йыллыкъ седлерни ашмакъ тилий!..
 Мен де сендай копюрсем, ташсам, акъсам!..
 Инсанлыкънынъ седлерин йыкъып, якъсам!*

*Чыкъярсам гъарип халкъымны тар кольчиктен,
Кенъ дерьягъа еткурсем, болсам озен!..» —*

деп, озь халкъыны бахтлы яшайыш ёлуна чыкъярмакъны арз эткен олса, Шакир Селим «Салгъыр ташты» шииринде баш озенимизге:

*«Бир истегим, бир дертим бар, ах-аман;
Эй, миллетим, ташаджакъсынъ не заман?!..*

*Салгъырым, таш! Орьнек косьтер миллетке,
Юкълап ятсанъ, еталмазсынъ ниетке.
Тек баарьде дегиль, язда, кузьде таш,
Сени туткъан тыйнакъларны узь де таш!» —*

деп хитап эте. Муэллиф Салгъыр аркъалы миллетке мураджаат эте, онынъ козюни ачмагъа ынтыла.

Эдип озь анасына, бутюн аналаргъа айрыджа севги беслегени хусусында юкъарыда сёз юрсетильген эди. О, омюрининъ сонъуна къадар бу мевзуны девам эттирди. Аналаргъа, федакяр къадын-къызларымызгъа багъышлап «Анам, сени пек сагъындым», «Эльвида, анам!», «Къадынларгъа», «Ана къыймети», «Учь къызыма», «Асрет ананынъ айнениси», «Бизим гузеллер», «Авашерфе», «Акъайлыкъ борджу», «Юклю къадын», «Къадынизм бинъ яшасын!», «Чёль къадыны», «Ашкъ голю», «Ильк севгим», «Япма, балам, айыптыр», «Къадынларымызгъа арзухалым» киби шиирлеринде валидеи-мукерремелеримизге, апте-къардаш, къызларымызгъа олгъан севги, сайгъы, урьметини буюк эеджаннен къайта-къайта беян этти.

Айны вакъытта Шакир Селимни публицист-шаир демек мумкюн. О, халкъымызнынъ бирлигине кедер эткен, шына къакъмагъа ниетленген унсурларны аджувсыз, юзь-хатыр этмеден тенкъит этти. Динимизни, тилимизни, миллетимизнинъ адыны бозмагъа тырышкъанларгъа, эдебиятымыздаки халтураджыларгъа кереги киби джевап берди. Эдипнинъ «Я кимлерни динълесин бизим миллет?», «Къоркъманъыз, татарлар!», «Тийме мезхэбиме!», «Бильмир», «Янъы молла, имамлар», «Къайда къалды алтын эдебиятынъ?», «Кучюк огют», «Локъатаджыларгъа» киби шиирлерини окъу да бакъынъыз. Хулясаны исе озюнъиз чыкъарырсынъыз.

Шакир Селимнинъ иджадында онынъ «Къырымнаме» дестаны айрыджа ер тута. Он йыл (1990—2000) девамында яратылгъан бу эсер кириш ве хатимеден гъайры секиз болюктен ибарет. Эсернинъ биринджи къысмында («Кунъ сиярды») 1944 сенеси майыс 18-де халкъымызнынъ башына кельген мудхиш фаджиа тасвирлене:

SOS!

Күзүрткөнүз, күзүрткөнүз, эмиңиз баба!
Төлмөдөшүңүз баш дүрөгү жактырмайбы,
Төрөлүшүңүз башың башың — күзүрү сафсакта,
Денгиздүүлөр арыс ала алаңда айта.

Ушаман — бей, нидамизди эмиң, кел, өтүң!
Эвлейлериң ая лектеде кайрай тиле бетиң.
Кыайткы келдик ана — күйкө, ала өлкө ич!
Бойле мукени сиздендер Ватандан кетчиң...

Ана — күйкө кыайткы келдик — тилеңиз ^{жылыңиз},
Бир милетте сиздендер шай — тилеңиз ^{жылыңиз},
Домолар эл сиздендер да, — тилеңиз ^{жылыңиз},
Калкымызды дордунуз сөз — инеңиз ^{жылыңиз}.

Эге эвлейиңиз эмиң атың дордунан ая,
Түбөгөн тилеңиз бир сөз айткыдай тилеңизде. 1)
Асан, Усман, баш алаңда, баш алаңда,
Ана милет, Ватан руху кайрадан, кайра?!

Дөрөң ала эвлей эмиңизге башың севиндик,
Милеттиңиз башы алаңда, алаңда, дордик.
Милеттиңиз башы алаңда, алаңда, башың да дордик,
Бүзүрү шу уя сиздендер ая рухуң кайраң.

Жидамизди эмиң сиз де, эй, башың — жай!
Түбөгөн тилеңиз сиздендер алаңдаңиз кайра.
Насыл денгиз эмиңиз башың сиздендер,
Башыңда тилеңиз сиздендер атың башың.

Кайра дордун кайраңда кайраңдан кайраң,
Бүзүрү дордун кайраңдан кайраңдан кайраң,
Төлмөдөшүңүз дордун — тилеңиз, дордун кайраң,
О башың сиз, дордун, милетте дордун.

— Кайраңды дордун дордун, — дордун дордун,
Милеттиңиз! — Кайраң, дордун, дордун дордун,
Ана тилеңиз башың кайраң жасас заманда,
Алаңдаңдан башың, сиз, неге башың кайраң?

1). Инеңиз — сессиз дордун.

2) Бу сөз 8 Март күнү кайраңдан тилеңиз тилеңизде башыңдан
дордун ала эвлей дордун эмиңиз кайраңдан, дордун ала
дордун тилеңизде дордун сиздендер эвлейлериңиз алаңда
алаңдаңиз руху тилеңиз сиздендер...

- 2 -

Неге буйле тартышыулар, неге квайнаймыз?
«Миллий белем», миллий ай, дес эт джан сайнаймыз?
Миллий тилде саяу «Кырым» я «Паттар» бармы?
Тилсиз миллет такдырынча немен сайнаймыз?

Казуртарчылар, казуртарчылар! Ташламыз баша!
Чеммизимиз баш дилеги башкаларга.
Дервишлар келетти туфан — кулшо сарфаша,
Денбизимиз ерде сая алмыда даша!

Ер агълады, кок агълады, миллет агълады,
Устюмизге япырылып кельди махшер кунь.
Дагълар къара булутлардан шаллар багълады,
Бир геджеде талийлерге чекильди екюн.

Дестаннынъ «Эв» деп адландырылган учюнджи болюги, хусусан, дикъкъаткъа ляйкътыр. Шаир тамам къыркъ секиз яшында Ватангъа дёнип, пычма таштан эв къурмагъа башлагъаны эм де озюни дегиль, келеджек неслини къайгырып, азбарына беш-он терек отурткъаны, энди йыкъылса да, турса да, бу эвни къураджагъы акъкъында айта. Шакир Селимнинъ ана-бабасы, юзге якъын сой-акъ-рабасы Ватангъа асрет олып, сюрюнликте вефат эткенини хатырлап (шаирнинъ бабасы — Халит огълу Селим — 1974 сенеси 86 яшында Самаркъанд виляетининъ Джамбай къасабасында вефат эткен эди, анасы Шахзаде апте, агъасы, таталары, дайылары, алалары ве даа чокъ тувгъан урувлары анда, бир къабристангъа комюльгенлер) эв къууар экен, оларнынъ эр бирининъ хатырасына багъышлап бирер таш къойгъаныны, миллий арекетимизнинъ джетеменлери Джеппар Аким, Мустафа Селимов, Бекир Умеров, большевик Абдураман, халкъымыз ичюн къайгыргъан Сахаров, Твардовский, Чичибабин, Къайсын Къулиев, Шемъи-заделерни де унутмагъаныны яза:

Бир кунь келир несиллер, Салгъыр кечип,
Битакъта бир сокъакъны къыдырырлар.
Азбарымда чешмеден сувлар ичип,
Мени дегиль, ташларны хатырларлар...

Мен бу ерде дестаннынъ «Къырымлы шаирлер» деп адландырылган сонъки болюгини де айрыджа къайд этип кечмек истейим. Белли ки, мешур классигимиз Ашыкъ Умер озюнинъ «Шаирнаме» деген дестанында юзден зияде шаиримизнинъ адыны анъган эди. Ш. Селим де шу аныанени девам эттирип, Герайлар заманында ве атта ондан да звель яшап иджат эткен муэллифлерден башлап, Исмаил Гаспринскийден сонъ Мамбет Абляимовгъадже олгъан чокътан-чокъ эдиплеримизнинъ адларыны сайып кече.

«Къырымнаме» дестаны айры фрагментлерден — чешит мевзуларгъа багъышланган болюклерден — ибарет олса да, эсерни умумий бир гъае: Ватанымызнынъ эм де къырымтатарларнынъ кечмиши ве бугуни, фаджиалы такъдири, девлетчилигимизни тиклев, озьгюн-

лигимизни сакълап къалув огърундаки къолай олмагъан куреши-мизни девам этмек кереклиги акъкъындаки арзу-ниет бирлештире.

Шакир Селимининъ иджады — кечмиш ве земане эдебиятымызны багълагъан бир копюрдир. Онынъ эсерлери, язылув усулы, эдебий жанрларны ишлетюви, шириет ольчулеринден гъает чешит тюрюл ве меаретнен къулланувынен айрылып тура, ана тилимизнинъ дюльберлигини ве зенгинлигини усталыкънен косътере.

2014 с.

МУКЪАДДЕС СЕЗ

*(Шаир Рефат Чайлакънынъ «Асрет» адлы
шиирлер джыйынтыгына язылгъан кириш сёз)*

«...Кимерде, чокъракънынъ козюнден буллюр-буллюр, тамла-тамла чыкъып, акъып башлагъан сувнынъ огюнде агъач ве я да башкъа бир шейлер пейда олалар, янъычыкъ, къуветсиз акъа башлагъан сувнынъ огюни кестире, онынъ акъмасына кедер эте. Лякин, чокъкъа бармай, сув топлана ве белли бир къуветке малик олгъан сонъ, огюне тыйылгъан вар-вариетни сёке ве огге ынтыла. Озюне ёл ача ве бойлеликнен акъувыны девам эте... Кичкене сув тамлалары бири-бирлерине къошула, сув чокълаша, къуветлене, бир озен шеклини ала ве узакъ ёлларгъа, гуръдели ёлларгъа чыкъа. Тап сонъу, буюк бир озенни асыл этер ве деньизлерге ёл алыр. Эксериетинен бойле олур.

Базы вакъытта исе, аксине. Кичкене сувлар озьлерине ёл ачалмай, чокъракъ козьлери къапаныр ве ким билир къайдадыр гъайып олып кетерлер. Биринджи вакъытларда фышкъырып чыкъкъан чокъракълар, ойле ола ки, бирден де гъайып олып кетелер.

Дагъ чокъракълары... Дагъларда юрьгенлер оларны яхшы билелер. Оларнынъ сувундан бир кере ичкен адам омюрлик оларны анъа ве бутюн яшайышында оларны

Рефат Чайлакъ.

хатырлай. Чокъракълар арарет сѣндирелер. Гонъюльге къуванч кетирелер...

Шаир де бойле чокъракълардан бирини анъдыра.

Рефат, Судакъ ялысында догъган бала, къанындан-джанындан ашланган, табиятнынъ зенгинлигинден юрегине синъген илхамларны къагъыт устуне язып башламагъа чокъ вакъыт эвельси тырышты. Эм, кечирген омюр ёлу, халкъымызнынъ мушкъоль алы онъа чокъ, гъает чокъ тесир этти.

Эвеля шуны да айтып кечмек керек ки, балалыгъындан бу кунъге кельгенге къадар шиир язувнен огърашкъан олса, менимдже, о чокъ эсерлер мейдангъа кетире биле эди. Лякин, о буны япалмады. Яшайышнынъ агъыр ве къолайсызлыгъындан, къорантаны ачлыкътан-ёкъсызлыкътан къуртармакъ ичюн чалышмакъ керек эди. Шиир язув исе сонъки меселелерден бири олып къалды. Арада-сырада, вакъыт къалган арада, бу ишке де бир айланып бакъар эди. Яшайышнынъ агъыр олгъанына бакъмадан, Рефат, эписи бир, бу ишни де унутмай эди.

Эр бир яратыджынынъ озъ ёлу олгъаны киби, Рефат Чайлакънынъ да озъ ёлу бар. Зан этсем, Рефатнынъ шиирлерини окъугъан адам, буны озю анълая биле. Эсасен шуны къайд этмек керек ки, онынъ яратыджылыгъында, юкъарыда айтылган сѣзлерге, шуны айрыджа къошмакъ керек.

Судакъта А. Велиевнинъ «Мелек копюри»
китабынынъ такъдиминде. Огъ сырада Рефат Чайлакъ. 1997 с.

Ватан. Халкъ. Акъикъат. Бу ибарелер Рефатнынъ яратыджылыгында эсас ерни тутмакъталар. Иджаткъар, халкъынынъ башына кельген беляларгъа бутюн юрегинен яныкълана, онынъ акъикъат куреши ёлуна къошула, онъа севгисини ве садыкълыгъыны ишнен, озюнинъ аятынен тасдикълай. Язгъан эсерлеринде тувгъан койчигини, серин Судакъ ялысыны, баба-деде сокъакъларыны тасвирлей... Лянетли дженклерге, акъсызлыкъкъа къаршы озюнинъ юрегинде олгъан ислерни бильдире. Эльбет де, о да бутюн халкъынен берабер сюрюнликте кечирген омюрини хатырлай.

Керчектен де, вакътындан эвель башлары чалланды, юзьлеримизде омюрлеримизни косътерип тургъан терең ёлакълар сызылгъан Рефатнынъ сёзлери, тек озюне дегиль де, эпимизге аиттир.

Рефат буюк ёлгъа чыкъты. Бу ёл онъа чокъ джиддий вазифелер къапысыны ача. Вакъытлар денъишти. Энди Рефат язгъан эсерлерини анда-мында сакълап юрьмей, дюньягъа чыкъара ве бизлерни янъы эсерлеринен къуwandырыр...»

Юкъарыдаки язылар башындан сонъуна къадар тамамиле белли шаиримиз, миллий арекетнинъ къоркъу бильмез курешчиси Сеитумер Эминнинъ къалемине менсюптир. Сеитумер агъа бу макъалени Рефат Чайлакънынъ чыкъаджакъ шиирлер китабына сёз башы оларакъ язгъан эди. Рефатнынъ арды-сыра биринджи («Босагъада», 1994), экинджи («Седа», 2000), учюнджи («Меним Ватаным», 2006) назм китаплары дюнья юзю коръдилер, лякин бу сёз башы о китапларнынъ ич биринде не ичюндир басылмады.

Сеитумер агъанынъ Рефат акъкъында, онынъ иджады акъкъында айткъан бутюн сёзлери догъру ве олар аля-бугунъ озь эмиетини джоймадылар. Шу себептен Рефат достумызнынъ 75 йыллыгъы мунасебетинен чыкъмакъта олгъан дёртюнджи назм китабына о макъалени олгъаны киби кирсетмекни ляйыкъ коръдим. Эбет, Сеитумер агъа бу макъалени язгъанда, Рефат Чайлакъ даа пишкин шаир дегиль эди. Амма онынъ бугунъки сатырларына бир эмиет беринъиз:

Къырымсыз мен кимим? Менсиз не Къырым?
Ёкъ меним темелим, дагъ, денъиз, чёлюм.
Ёкъ меним миллетим, ёкъ меним гимним,
Къырымсыз мен ичюн вакъытсыз олюм.

Къырымсыз мен кимим? Тамырсыз къамгъакъ,
Балкъурт сепетинде бош къалгъан солакъ.
Мен кимим Къырымсыз? Менсиз не Къырым?
Ёкъ меним темелим, ёкъ меним йырым...

Рефат Чайлакъ къуванчыны да, кедерини де, гъам-къасеветини де, нефретини де гизлемеден, сакъламадан, бар сесинен айткъан шаир. Онынъ юреги яш, сеси гурь, айтаджакъ шейлери чокъ. Биз онъа иджадий мувафакъиетлер тилеймиз.

2008 с.

«АЛТМЫШЫНДЖЫПАР»ДАН БИРИСИ

(Языджы Урие Эдемованынъ 75 йыллыгъы мунасебетинен)

Совет эдебиятында кечкен асырнынъ алтмышынджы йылларында пейда олгъан «шестидесятники» деген анълам бар. Онъа Евгений Евтушенко, Булат Окуджава, Роберт Рождественский, Белла Ахмадулина, Андрей Вознесенский, Андрей Дементьев киби эдиплер кире. Бу анълам Никита Хрущевнынъ сиясетинен багълы эди.

Къырымтатар эдебиятында да «алтмышынджылар» бар.

1957 сенеси Ташкентте мейдангъа кетирилген «Ленин байрагъы» газетасы 1965 сенесининъ майыс айындан афтада учь кере буюк колемде чыкъып башлагъанынен, журналист кадрларгъа да ихтиядж артты. Иште, шу вакъытта Москвадаки Эдебият институтынынъ мезунлары Эрвин Умеров ве Эмиль Амит, Самаркъанддаки Тиджарет институтыны битирген Риза Фазыл, Билял Мамбет, Озбекистан пайтахтындаки Орта Асия девлет университетининъ битирджилери Айдер Османов, Сафтер Нагаев, шу алий окъув журтунынъ журналистика факультетинде гъыябий окъугъан Урие Эдемова газетгъа ишке давет олундылар. Бойлеликнен, алтмышынджы сенелери къырымтатар эдебиятына яш несиль келип къошулды. Эбет, о даа зайыф, мукеммелликтен узакъ, тили эппейи фукъаре ве озь ёлуны бельгилеп етиштирмеген къалемлернинъ гурь бир акымы эди. «Эдебият къайыгъы»нынъ ичиндеки секиз-он хаялперест, романтик бу генчлер арасында, бир эдибе де пейдаланды. О вакъыткъа къадар миллий эдебиятымызда масалджы къадын-къызларымыз олса да, несирде иджат этип, озюни косътере бильген эдибелеримиз олмагъан. Лякин шу «къайыкъ»таки екаяне къыз инат чыкъты. Урие Эдемова эдебиятта «ялкъ» этип корюнип кетмек ичюн дегиль де, онда темелли къалмакъ, озь ерини ишгъаль этмек, кенди сёзюни айтмакъ мерамында олгъаныны бильдирди.

Урие алтмышынджы сенелерден язып башлады. 1963 сенеси, яни бундан тамам ярым асыр звель, «Ленин байрагъы» газета-

Солдан сағьгъа: Джевдет Аметов, Урие Эдемова,
Энвер Селямет, Риза Фазыл.

сында онынъ «Къырмазы гуль» икяеси дердж олунып, бир кереден окъуйджыларнынъ дикъкъатыны озюне джелъп этти. Колемдже буюк олмагъан бу икяеде муэллиф характер ве адисе инджеликлери кыскъа, меракълы ве усталыкънен икяе этмеге бильгенини косътерди. Эсерни окъур экенмиз, анда тасвирленген вакъиаларны озъ козьлеримизнен коръген киби оламыз, къараманларнынъ ис-дуйгуларынен нефес аламыз.

«Къырмазы гуль»ден сонъ Урие Эдемованынъ арды-сыра «Мектюп», «Къара козьлер», «Элем козьашлары», «Башымнынъ уджундасынъ, анайым», «Тарла севдасы» киби икяелери дюнья юзю коръди. Кеткен сайын онынъ эдебияттаки адымлары къавийлешти. 1970 сенеси яш несирджининъ биринджи китабы: «Къырмазы гуль» джыйынтыгъы чыкъты. Бу вакъытта онынъ газетада чалышып башлагъанына тамам беш йыл олгъан эди. Биз Уриенен, иште, о вакъытта Ташкентте таныш олдыкъ. Мен Самаркъанд виляетинден, о, Сырдарьядан кельген эдик. Яш кыз Ташкент тиббиет окъув журтуны битирип, яшагъан ерлеринде эмшире олып чалышкъан, лякин эдебияткъа севги оны Ташкентке чеккен. Пайтахтта о, койдешим, озю киби эдебият севдасы Билял Мамбетнен таныш олып, аиле къура.

Бойлеликнен, биз догъмушлар киби олып къалдыкъ, эйиликлерде де, кемликлерде де даима берабер эдик.

1965 сенеси «Ленин байрагъы» газетасынынъ эдебият болюгине эдебий хадим оларакъ ишке алынган Урие иджат къазанында къайнады ве пишкинлешти. Онынъ этрафында Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Решид Мурат киби белли несирджилер чалыша эдилер. Олар эм оджа, эм ана тили мектеби, эм де университет олдылар.

1974 сенеси языджынынъ «Нишан юзюги» адлы повесть ве икяелерден ибарет экинджи китабы дюнья юзю корьди. Эдибенинъ биринджи буюк колемдеки эсери — «Нишан юзюги» повестинде, эсасен, яшларнынъ къайнакъ омюри ве пак севгиси хусусында икяе олуна. Шу джыйынтыкъкъа кирген икяелерде Урие энди къадын-къызлар образынынъ буюк бир галереясыны яратты. Эльзара («Озю билеми экен»), Зулейха ве Нияр («Кене шу козьлер»), Зейнеп («Корюшюв»), Алиме («Огьурлар олсун»), Айше ве Шефикъа («Экинджи келин»), Эдие Асанова ве Зульфие («Олар кимлер эдилер»), Умида («Эмджемнинъ икяеси»), Зейнеп ве Мавиле («Эвлят») образлары шулар джумлесиндендир. Мен янъы китапны эвге кетиргенде, бедий эдебиятны севген анам аман-аман эки юз саифели шу китапны эки геджеде, окюр-окюр агълап, козьлери яштан бунарлана-бунарлана окьугъаныны ич унутып оламайым.

1977 сенеси Урие Эдемованынъ «Омюрлик янымдасынъ» повести чыкъты. Эсер тиджарет саасында чалышкъан адамларнынъ омюрине багъышланган. Эдебиятта бу зенаат саиплери эксери алларда не ичюндир менфий образлар оларакъ косьтериле турган, Уриде онынъ акси олды. Эсернинъ баш къараманы — Нусрет Османов — бир тамам мусбет образдыр. О, тиджарет саасында алий бильгиге ве юксек медениетке саип адам. Озь иши боюнджа чокъ янъылыкълар, эйи ишлер япа, замандашларынынъ дюльбер, ярашыкълы кийинмелерине ярдым эте. Яш, сагълам, зиялы бир йигитке бир чокълары бу зенаатны ляйыкъ корьмейлер. Биринджи вакьытларда Нусретнинъ озю де бираз шашмалаган киби ола, лякин сонъундан деньише, онда кенди ишине къатты эминлик догъа. Бу эсер акъкъында языджымыз Шамиль Алядин шойле деген эди: «Омюрлик янымдасынъ» повестинен Урие Эдемова, занымджа, ялынъыз къырымтатар эдебиятында дегиль, умумен эдебият алеминде бир янъылыкъ яратты. О, инсанны зенааты дегиль де, инсан озю кутькен зенаатны яраштыргъаныны косьтере бильди. Эсер къараманларындан бирининъ сёзлеринен айтаджакъ олсакъ, «яхшы я

да ярамай зенаат олмай, яхшы я да ярамай зенаат саиплери олар». Буны эсер кетишатында ачыкъ-айдын корьмек мумкюн».

Повесть нешир олган сонъ, матбуатта басылган тенкъидий макъалелер, истек ве фикирлерни козь огюне аларакъ, муэллиф эсерни гайрыдан ишлеп чыкты, сонъуны денъиштирди, янъы бир кысым — хатиме — кьошты ве 1985 сенеси «Юрек атеши» серлевасы иле айны шу адлы китапта гайрыдан дердж эттирди. Джыйынтыкъкъа Эдемованынъ «Баш язысы» деген янъы повести де кирди. Бу — языджынынъ энъ яхшы эсерлеринден биридир. Повесть яшларга багъышланган. Онда муэллиф иджаткяр инсаннынъ, хусусан, яш кызыларнынъ омюрде атылган бир янълыш адымы оларнынъ бутюн аятларыны аст-устъ этип ташлай биледжеги, бахтлы аяты янып, кульге чевириледжеги акъкъында айтмагъа, анълатмагъа тырыша. Мен Уриенинъ «Юрек атеши» (1985) ве «Баш язысы» (1981) китапларына рецензия язган, бундан эвель чыкъкан эсерлери акъкъында матбуатта озъ фикирлеримни бильдирген эдим. Затен, онынъ бутюн иджадынен танышкъандырым.

Бу ерде шуны айтмакъ истейим ки, Урие Эдемованынъ эсерлерини дикъкъатнен окъур экенмиз, эдебиятта онынъ ана образыны яратувга — бу буюк инсанга терен севги, сайгъы ташыгъаныны анъламамакъ мумкюн дегиль. Хусусан, «Къырмызы гуль», «Алгъыш», «Аскернинъ анасы», «Башымнынъ уджундасынъ, анайым», «Эвлят» киби икяелеринден ве юкъарыда къайд этип кечильген повестьлеринден бунъа бир даа эмин оламыз.

Урие, 1971 сенесинден башлап, къыркъ йыл девамында кырымтатар бедий эдебият редакциясында чалышаракъ, юзлернен китап редактирледи, оларга юрек араретини сарф этти ве озюни теджрибели, итибарлы муаррир оларакъ косътерди. Терджиман оларакъ Иван Тургеневнинъ «Биринджи севги», «Арфе» эсерлерини ана тилимизге чевирди.

2005 сенеси языджи, чокъ йыллыкъ эмегининъ нетиджеси оларакъ, «Айдын геджеде» романынынъ биринджи китабыны окъуйджыларга такъдим этти.

Эки кызынынъ анасы, эки торуннынъ битасы, истидатлы эдибемизнинъ ишкирлигине, махсулдар чалышувина сукъланамыз ве севинемиз, Урие ханымга сагълыкъ-селяметлик, узун омюр, буюктен-буюк иджадий мувафакъиетлер тилеймиз.

ХАТЫРА

(Арамыздан яшлай кеткен Юнус Къандым вефатынынъ бир йыллыгы мунасебетинен)

Яш, истидатлы, далапкяр, гъает чалышкъыр къалемдешимиз — Юнус Къандымнынъ вефат эткенине бир йыл олды. Арадан бир йыл кечсе де, биз аля даа бу адалетсизликнен разылашып оламаймыз, чюнки Юнус эпимизни гъафлетте къалдырып кетти. О, Лондрагъа барып, Джынгъыз Дагъджынен корюшип, дюнья къадар теэссуратларнен къайтып кельди. Бу корюшювлери акъкъында радиода, теле-ййында, муарририетимизде эеджаннен, энтике-энтике икяе этти. Ярын, Бутюндюнья шиириет кунюнде, учъ кунъден сонъ озюнинъ иджадий акъшамында чыкъышта булунаджакъ... Чапа, чапкъалай, азырлана, эеджанлана, раатсызлана... Албу ки, оны эджелъ къамчылай экен. Иште, бойле ал эпимизни гъафлетте къалдырды. Юзь берген алгъа кимсе инанмай, инанып оламай, инанмагъа истемей эди. Албу ки о, айтаджакъ лафларыны айткъан, язып къалдыргъан, биз исе онъа эмиет бермегенмиз:

Яремнинъ авада агълагъан явлугъы,
Кетме, деп ялварма, кетем мен, эй-хат!..

Юнус, атлар дувлагъандай, эпимизни артындан бакътырып, чыкъты кетти. О, вефат эткен кунълери биз эпимиз шашып, не олып кечкенини де, нелер япкъанымызны да анъламай эдик. Месея, мен озюм газетамызгъа онынъ дженазе мерасими мунасебетинен «Сонъки ёлгъа озгъарув» деген хабер язырладым. Энди бакъсам, оны: «2005 сенеси сабалеин юзлернен семетдешлеримизнинъ звине хайырсыз хабер кельди. Шаир Юнус Къандым вефат эткен», — сёзлеринен башлагъаным. Я 2005 сенесининъ къайсы айында, анги кунюнде, — булар белли дегиль. Шашмалагъанымдан бу шейлерни козьден къачыргъаным, редакциядаки аркъадашлар да бунъа эмиет бермегенлер. Корьмегенлер, кечирип ёллагъанлар, чюнки олар да айны меним вазиятимде эдилер. Чюнки Юнус биз ичюн саде бир эдип, журналист, таныш инсан дегиль эди. О, бизим къазанымызда къайнады, журналистикагъа, эдебияткъа бизим газетамыздан адымлады, мында осьти, мында пишкинлешти, озъ эсерлерининъ

буюк эксериетини мында дердж эттирди. Чокъ вакъытлар къуванч ве кедерлеримизни берабер пайлаштыкъ.

Башкъа ишке авушып, редакциямыздан кеткен сонъ да, Юнус бизге кирип чыкъмагъан афтасы олмай эди. Оджам! Бойле-бойле шей... Оджам! Фелян ерге кетем... Оджам! Сизге бойле бир шей кетирдим... Бутюн вакъыт корюшювлеримиз, иште, шойле сёзлернен башлана эди. Кедерини де, къуванчыны да меннен пайлаша, джевабымны беклей эди. Бу, эбет, узун лаф.

Бугунъ биз къалемдешимизниъ вефатыныъ бир йыллыгъыны юрек сызлавынен къайд этемиз, арамызда олмагъанынен алябугунъ разылашып оламаймыз. Бир къач кунниъ ичинде китапханелерде, джамиде, университетте, шаирнинъ хатырасына багъышланып, дёрт-беш тедбир кечирильди. Бу — буюк истидат саиби Юнус Къандымныъ иджадына олгъан буюк урметнинъ темсилидир.

Даа чокъ йыллар эдебиятчыныъ янъы-янъы эсерлери дюнья юзю коребереджек, ве биз эр сефер онынъ янъы-янъы сатырларыны окъуп, омюрбакый инсаннынъ озюнден баягъы огге кеткен иджадынынъ махсулларыны миннетдарлыкънен къабул этеджекмиз.

Бааръ къары иле ирир къара ёлакъ
Ве эбедий синъер меним омюриме... —

Солдан сагъгъа: Юнус Къандым, Аблязиз Велиев,
Ибраим Паши.

деп язган эди Юнус. Шай да олды. Мерхум эдипнинъ озю айткъа-
ныдай, баарьнинъ къар бораны астында биз оны сонъки къара ёлгъа
озгъардыкъ, лякин о, ольгенинен унутылгъанлардан дегиль. Юнус-
нынъ иджады эдебиятымызда дегерли ер алды. Демек, шаир оль-
меди, ольмейджек. Озьпон иджат оны эбедийликке дёндюрди.

Тек бир шейге янамыз, буны да кене Юнуснынъ озю айткъан эди:

Кельгенлер башкъадыр, кетеджек — меним,
Козьяшны туварып, джетеджек — меним,
Дюньяны багърына басып, окюнип,
Сизлерге тоялмай кетеджек — меним.

2006 с.

ҚЪАРДАШ МИЛЛЕТЛЕР ЭДЕБИЯТЫ

НАВАЙНИНЪ ШИИРПЕРИ ҚЪЫРЫМТАТАР ТИПИНДЕ

*(2002 сенеси март 2-де А. Навайнинъ 561 йыллыгъы
мунасебетинен Қъырым музндислик-педагогика институтында
отъкерильген «Алишер Наваий ве дюнья эдебияты»
конференциясында япылгъан маруза)*

Тамам бугунь улу озьбек шаири Алишер Навайнинъ догъгъанына 561 йыл толды. Ондан эвель Юсуф Хос Хаджиб, Ахмед Югнакий, Ахмед Ясевий, Насриддин Рабгъузий, Дурбек, Харезмий, Юсуф Амирий, Лютфий, Саккакий, Атай, Сайид Ахмад киби белли ве мешур эдиплер келип кечкен олсалар да, къардаш эдебиятнынъ тарихында Алишер Навоийнинъ ери айрыдыр.

Классик 1441 сенеси февраль 9 куню Герат шеэринде догъгъан. Эдждатлары тимурийлер сарайы огюнде пек буюк итибар къазангъан девлет эрбаплары экенлер. Онынъ бабасы — Гъиясиддин Кичкене — Сабзавор шеэрининъ акими олгъан. Шахрух шахнынъ олюминден сонъ мемлекетте юзь берген тертипсизликлер себебинден Алишернинъ аилеси вакътынджа Иракъкъа кочип кеткен. 1452 сенеси, Алишер 11 яшында экенде, къоранта Гераткъа къайтып кельген ве огълан окъувыны девам эттирген. Алишер Навоий пек яш экенде озьбекченен бир сырада фарс-таджик, арап тили ве эдебиятларыны терен огренип башлагъан. Бундан да гъайры фельсефе, тарих, эдебиятшынаслыкъ, музыка, рессамлыкъ, хаттатлыкънен де джиддий огърашкъан.

15 яшында экенде, Наваий шаир сыфатында шурет къазангъан. Озьбек ве фарс-таджик тиллеринде эсер язгъаны ичюн онъа «зул-лисонайн» («эки тилли») шаир, дегенлер. Классик, озьбекче манзу-

мелерини «Навайи», фарс-таджик тилиндекилерини «Фаний» тахаллюсларынен язган. Эр эки лисанда гъает дюльбер, гузель эсерлер яраткан.

А. Наваий чокъ йыллар девлет хызметинде олгъаны белли, лякин иджат эп озюне чеккен. Ниает, 1476 сенеси истифагъа чыккып, он бир йыл девамында девлет ишлерине къарышмай, озюнинъ энъ севген иши — эдебият, илимнен огърашкан. Бу тенеффус шаирнинъ иджадында энъ семерели девир олды. Шу вакъытта о «Хайратул абрар», «Фархад ве Ширин», «Лейля ве Меджнун», «Еди сейяре» («Сабъаи сайёра») ве «Искандер дивары» («Садди Искандарий») киби беш дестанны озъ ичине алган ве иджадынынъ джевахери сайылган «Хамса»сыны язган. Бу манзумелер джиан эдебиятынынъ ольмез надыр эсерлери олып къалдылар.

Шаир, назмиетнинъ чешит жанрларында аджайип эсерлер яратты. О, гъазель, рубаий, мухаммас, мусаддас, мустезат, сакъийнаме, киби жанрларда лирик эсерлерини топлап, «Чор девон» («Дёрт диван») адлы къоджаман бир эсер яратты. Бу диван «Балалыкъ аджайибатлары» («Гъароибус Сигъар»), «Яшлыкъ надирликлери» («Наводируш — шабоб»), «Орта яштаки балалар» («Бадойилул — васат»), «Къартлыкънынъ файдалы меслеатлары» («Фавойидул кибар») киби дёрт болюктен ибарет олып, «Фикирлер хазинеси» («Хазойинул маоний»), деп де адландырылды.

Омрюнинъ сонъки девринде Алишер Наваий «Севги нефеси», «Хамсатул мутихаййирин», «Мажолисун — нафоис», «Ширий ольчулер акъкында», «Мезонул Авзон», «Эки тиль акъкында муляза» («Мухокаматул-лугъатайн»), «Къушларнынъ тили» («Лисон ут-тайр»), «Ашыкъ къальплер» («Махбубул къулуб»), киби эсерлерини язды.

Классик 1501 сенеси январь 3 куню 60 яшында Гератта вефат этти. Онынъ дженазесинде бутюн шеэр халкъы иштирак этип, еди кунъ яс туткан.

Мешур шаир ве мутефеккир Алишер Наваий озъбек эдебиятынынъ гениаль векили, озъ халкъынынъ тилини юксек басамакъка котерген улу сымадыр. Эдипнинъ гъазеллери о къадар шырынкълы, о къадар азнкли, ойле эмоциональ рухта язылганлар ки, олар санки йыр киби окъула. Месея, онынъ «Дёрт диван»ына кирген бир гъазельни алайыкъ. О, озъбек тилинде бойле янгъырай:

Эй сабо, алым барып сарви хиромонымгъа айт,
Йыгъларымнынъ шиддатин гульбарги хандонымгъа айт.

Буки онынъ ахду паймонида мен олсам догъы,
Яхшы фурсат топсанъ уль бад ахду паймонымгъа айт.

Буки, онынъ зульфи зуннорида диним хосили,
Куфр ила болмыш мубаддал номусульмонымгъа айт.

Буки, кыылмышмен джахону джанны онынъ сыдкъасы,
Юз туманъ джону джахондин яхшы джананымгъа айт.

Буки, юз джан сидкъасы кыылсам пушаймон болмагъум,
Васлигъа бир ваъда кыылгъондын пушаймонымгъа айт.

Буки, юз минъ фитна козьлюк болса пайдо онсызын,
Кыылмогъум наззора харгиз козю фаттономгъа айт.

Буни чок айлаб ёкъо усрук чыкъар эль къасдигъа,
Мен олуб эль джон топар, бебоки нодонымгъа айт.

Дахр богъы гулларин хуснин вафосыз эрканин
Юзи гуль, джисми суман, куйи гулистономгъа айт.

Эй Наваий, ич гульшаннинъ сенинъдек хушнаво
Бульбули ёкъ эрканин шохи сухандонымгъа айт.

Гъазель

Чыкъса джаным, айып этме, бу хаста гонълюме бакъ,
Янса джаным, айретленме, налеи зарыма бакъ.

Бу айрылыкъ дештининъ гулю — ляле, сели — къандыр,
Аджепленме, эй, гуль сен, къанлы козьяшыма бакъ.

Корьмейсинъ сен къуру пытакъ безенгенин ал гуле,
Айрылыкънынъ ташындан яралы джисмиме бакъ.

Зильфини ачты дюльбер, бакъ, эгер инанмасанъ,
Куфюрге эсирдирим, бут-и зуннурыма бакъ.

Гъамдан ернен ексан этти тен бинасын козьашым,
Севги селинден йыкъылмыш, эски диварыма бакъ.

Тевбелерни бозгъаныма инанмасанъ, эй алим,
Джуббем йыртыгыны коръ, саркъкъан сарыгыма бакъ.

Ичкиликтен баш котермей, омюрлик гунахкярым,
Навайи, бош омюр сюръдим, бой-постум, алыма бакъ.
(Терджиме бизимки)

Аман-аман ярым асыр озыбеклернен ян-янаша яшар экенмиз, табиий, дин, тиль джеэтинден ошагъан бу халкънен даа зияде якъынлаштыкъ. Чокъ яшларымыз мектепте озыбекче тасиль алды, къардаш эдебиятнен таныш олдылар. Озыбек шириетининъ зенгин багъчасына кирген эр бир инсанны Наваийнинъ улу деасы озюне мефтюн этти. Бир чокъ эдиплеримизге классикнинъ тесири пек буюк олды.

Алишер Наваийнинъ шиирлери, онъа багъышлангъан эсерлер ана тилимизге чокъ терджиме этильди. 1966 сенеси, эдипнинъ 525 йыллыгы къайд олунгъанда, онынъ эсерлери дженктен сонъ ильк дефа къырымтатарджагъа чевирилип, «Ленин байрагъы» газетасында дюнья юзю коръди. Эвельден исе классикни Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде, Амет Мефаев терджиме эткен эдилер. Наваийнинъ 40-къа якъын икметли сёзю 1982 сенеси «Сабалар хайыр» джыйынтыгында, 12 афоризми «Йылдыз» меджмуасында ана тилимизде дердж олунды. Шаир Черкез-Али «Джамий Наваий акъкъында» адлы шиирни къырымтатарджагъа терджиме эткен эди. Закир Къуртнезир гъазель, рубаий ве туюкъларыны ана тилимизге чевирип, «Йылдыз»да бастырды. Алишер Наваийнинъ 550 йыллыгы нишанлангъанда, аджайип лирик шаиримиз Решид Мурад озюнинъ, озыбек классигине багъышлап, та 1950 сенеси язгъан ве «Бир къучакъ чечек» китабына кирсеткен «Баш эгип кельдим» шиирини гъайрыдан ишлеп, «Ленин байрагъы» газетасында текрар бастырды. Мына бу эсер:

Эйкелинъ огюне баш эгип кельдим,
Къабул эт халкъымдан урьмет ве селям!
Устазым, юрегим устюнде элим, —
Сенинъ де юрегинъ урмакъта, дуям.

Эй, улу Наваий, шимди ильк баарь,
Мен бир топ мелевше кетирдим санъа.
«Фархад ве Шырын»ынъ ольмеди, яшар,
«Фархад» чыракълары йылдыздай яна.

«Лейля ве Меджнун»ны саифелесем
Козюмнинъ огюне тарихлер келе.
Юртунъда дегиль де, эр улькеде эм
Сёзлеринъ кечмекте тиллерден тильге.

Дост-къардаш халкъларнынъ шаири, динъле,
Бахытлы къапылар ачыкътыр санъа.
Ватанынъ гъурурлы улу адынъле,
Инсанлар эр тильде окъуй ве анъа.

Навоийнинъ эсерлеринен танышыр экенмиз, оларда: тикмиль (текмиль), талаф (телеф олмакъ), мужда (мужде), аякъчы, акърап (акъреп), басма, базурган (базирган), суфра (софра), силах (сила), ашлигъ (ашлыкъ), чокич (чёкюч), хияр (хыяр), чанакъ, чабук (чабик), чох (чокъ), шиш, шабаш, шал, эхмал, юмрукъ, ясакъ, отьмак (отьмек), къоз (джевиз), акъраб (акъреп), акъраба, Аллах, алат, арындырмакъ, бийик (буюк), буламакъ (быламыкъ), гезламак (гизлемек), дулаб (долап), емек, панир (пенир), парчам (перчем), чиркин киби бугунъде тилимизде мунтазам суретте ишлетильген (озьбеклер ичюн архаизм олып къалгъан) сёзлерни пек чокъ расткетирмек мумкюн. Бу, озьбек ве къырымтатар лисанларынынъ звель-эзельден бири-бирине насыл якъын олгъаныны косътере.

Афоризмлер

(А. Наваийден)

От иши — къавурмакъ,
Ель иши — савурмакъ.

Яхшылыкъ япамасанъ,
Баре яманлыкъ да япма.

Яхшылыкъны бильмесенъ,
Баре яхшыларгъа къошул.

Яман иле яхшы арасында фаркътыр,
Эки гемининъ уджуны туткъан — гьаркътыр.

Тильге ихтиярсыз — ильге итибарсыз.

Агъызгъа кельген шейни айтмакъ — джайльнинъ иши,
Огюне расткельген шейни емек — айваннынъ иши.

Аз-аз огренип, дана олур,
Аз-аз топланып, дерья олур.

Бильмегенин сорап огренген — алим,
Арланып сорамагъан — озюне залым.

Бугунык ишни ярынгъа къалдырмазлар.

2002 с.

ОМАР ХАЙЯМ

*(Аблязиз Велиев терджиме этип азырлагъан
«Омар Хайям. Рубайилер» китабына мукъаддеме)*

Элиньиздеки бу китапкъа кирген рубайилер Шаркънынъ улу шаири, фарс-таджик эдебиятынынъ классиги Омар Хайямнынъ къалемине менсюптир. Онынъ эсерлери дюньянынъ бутюн эсас тиллерине дефаларджа эм де бир къач вариантта терджиме этильген.

Омар Хайям — онынъ толу ады Гъийас ад-Дин Абу-л-Фатх ибн Ибрахим Омар Хайям — 1048 сенеси я да ондан бир къач йыл эвель Ираннынъ шаркъ къысмынынъ Хорасан виляетиндеки Нишапур шеэринде я да онынъ этрафындаки койлерден биринде чадыр тиккен терзининъ (тикиджининъ) аилесинде дюньягъа кельген. Шаирнинъ «Хайям» тахаллюси бабасынынъ я да къартбабасынынъ зенаатындан алынган, деген фикирлер бар. Омар Хайям Балхта, Бухарада, Самаркъандда тасиль алып, земанесининъ истидатлы, етекчи алимлеринден бири оларакъ етишкен. Онынъ къалеми астындан математика, астрономия, фельсефеге аит бир сыра эсерлер чыкъкъан. О. Хайям бир сыра кешфиятлар япкъан. Меселя, 1077 сенеси юнан алими Эвклиднинъ китабындаки бир къач геометрик шекиллерни

изаатлап язган эсеринде тек ракъамларнын тамырыны тапмакъ ёлларыны косътерген. Омар Хайям «Рисола фи-л-вуджуд» («Варлыкъ акъкъында рисале»), «Рисола фи куллийат ал-вуджуд» («Варлыкънын умумийлиги акъкъында рисале») киби фельсефий эсерлер яратты.

Классик «Рисола-фил-кавн ва-т-таклиф» («Кяинат ве онын вазифелери акъкъында рисале») серлевалы китабында Абу Али ибн Синаны озюнин устазы, деп айта. Тарихчы Байхакъийнин бильдиргенине коре, О. Хайям олюми алдындан окъугъан энъ сонъки китабы да — Абу Али ибн Синанын «Китоб-уш-шифо» («Шифа китабы») экен.

Чокъ йыллыкъ араштырувларындан сонъ, 1079 сенеси, Омар Хайям янғы такъвим ишлеп чыкъкан. О, беш асыр сонъра Авропада къабул олунган ве шимди де къулланылган григориан такъвиминден баягы мукеммель экен, лякин, теэссюф ки, о вакъытта омюрге кечирильмеген.

Омар Хайямнын такъдири гъает фаджиалы олган. Омюринин сонъу фукъареликте кечкен шаир ве алим 1131 сенеси догъган ери — Нишапурда вефат эткен.

Улу классик тек озюнин ильмий араштырувларынен дегиль де, зиядедже надир назмиетинен, яни рубайилеринен, дюньяга танылды. Онын эсерлери этрафында юз йыллардан берли давалар кете. Чешит девирлерде мутехассыслар араштырувлар, тахминлер ве фаразлар ёлунен 20—30-дан 5000-гедже рубайини Омар Хайямнынъки, дее исбатламагъа тырыштылар. Лякин бу меселеде аля даа сонъки нокъта къоюлгъаны ёкъ.

Бугунде-бугунь Омар Хайямнын бедий эсерлери Оксфорд университетинин Бодлеян китаханесинде, Кембридж университетинин китаханесинде, Британия музейинде, Берлин эм де Париждеки Миллий китаханелерде ве ил. сакъланмакъта.

Хайямнын назм эсерлеринин асыл метни 1942 сенеси белли иранлы алим Мухаммад-Али Фуругинин кириш сёзюнен Тегеранда басылып чыкъкан. Ингильтерели шаркъшынас, Кембридж университетинин профессору Артур Арберри Омар Хайямнын рубайилеринин эки къолязмасыны тапкъаны белли. Оларнын биринджиси Иранда шахсий коллекцияда тапылган. Къолязма 1207 сенеси, яни шаирнин олюминден 85 йыл кечкен сонъ, кочюрилип язылган. Бу акъта малюмат иранлы эдебиятшынас Аббас Икъбальнин 1946 сенеси «Йадгар» междмуасында басылган макъалесинде бериле. Классикнин экинджи къолязмасыны Артур Арберри Лондондаки

шахсий китапханеде тапкъан. О, 172 рубаийден ибарет олып, 1259—1260 сенелери кочюрилип язылган. Омар Хайямнынъ 1207 сенеси кочюрилип язылган энъ къадимий къолязмасы чокъ йыллар девамьнда ич бир ерде нешир этильмеди, ве ондан не окъуйыджылар, не де тедкъикъатчылар файдаланып олдылар.

1959 сенеси Москвадаки «Шаркъ эдебияты нешрияты»нда Е. Э. Бертельснинъ муаррирлиги алтында (метнлерни азырлав, терджиме, сёз башы — Р. М. Алиев ве М. Н. Османованынъ) «Рубā'īyāt» серлевалы эки джылтлы китап дюнья юзю корьген эди. Биринджи джылт — биз юкъарыда айтып кечкен ве 1207 сенеси тапылган Омар Хайямнынъ къолязмасынынъ тыпкъы басымыдыр (факсимиле), экинджисинде исе фарсийдже язылган эм де несир шеклинде русчагъа терджиме этильген рубаийлер берильген.

Омар Хайямнынъ бедий эсерлери Авропада XIX асырнынъ башында Хаммер Пургштальнинъ алман тилине (25 рубаий) ве Гарсен де Тассининъ франсызджагъа (10 рубаий) якъан терджимелеринден белли эди. Классикнинъ назмиетине нисбетен олган умумджиан меракъ, эсасен, шу асырнынъ орталарындан, яни Эдвард Фитцджеральд рубаийлерни инглиз тилине чевирип, 1859 сенеси дердж эттирген сонъ, башланган. Фитцджеральднинъ классик терджимеси XIX асырнынъ сонъуна къадар 25 кере нешир олунган.

Омар Хайямнынъ бедий сёзю, фельсефий гъаелери о къадар кучьлю ки, атта ондан сонъ яшап иджат эткен Джелалиддин Румий, Муслихиддин Саъдий, Хафиз Ширазий киби шаркъ эдебиятынынъ классиклерине биле тесири буюк олган.

Биз бильгенимизге коре, дюньяджа мешур шаир Омар Хайямнынъ рубаийлери бу вакъыткъа къадар къырымтатар тилине терджиме олунмаган. Мен бу ишке ильк кере бундан 43 йыл эвельси, яни 1973 сенеси, киришкен эдим. Ильк терджимелерим аз микъдарда олып, «Ленин байрагы» газетасынынъ 1973 сенеси февраль 17 кунюне аит санында басылды. Белли эдибимиз Раим Тынчеров оларны бакъып чыкъкъан ве макъуллеген эди. Арадан чокъ йыллар кечкен сонъ менде бу ишни девам эттирмек истеги уянды.

Рубаийлерни ана тилимизге чевиргенде, таджикче-фарсийдже метнлерге эсасландым, ондан да гъайры озьбек, тюрк, азербайджан ве рус терджимелеринден файдаландым.

Бундан он йыл эвель, 2006 сенеси, урьметли шаиримиз Шакир Селим терджимелеримни окъуп чыкъкъан ве озюнинъ къыйметли фикирлеринен пайлашкъан эди.

Сайгылы окъуйджылар! Къолунъыздаки китап — чокъ йыллыкъ эмегимнинъ махсулыдыр. Келинъиз, берабер дюнья эдебиятынынъ энъ парлакъ къалем саиплеринден бири олгъан Омар Хайямнынъ фикир инджилерини бирер-бирер данелейик...

2016 с.

XX АСЫР ТАТАР ЭДЕБИЯТЫНА ТЕМЕПЪ КЪОЙГЪАНПАРДАН БИРИ

XX асырнынъ ильки чериги — татар эдебиятынынъ чечекленю девиридир. О вакытнынъ белли сымаларындан бири оларакъ языджи Фатих Каримий танылды. Каримий озъ иджадынен шу девирнинъ корюмли эдиплери Шигабутдин Марджаний, Ризаитдин Фахретдинов, Каюм Насырий киби янъы эдебиятнынъ юкюни, негиз багъаналар киби, озъ омузларында котерип тургъанлар сырасына къошулды.

Фатих Каримий 1879 сенеси Самара губерниясынынъ Бугульма районындаки Миннибаево коюнде, молла аилесинде догъды. Илык тасилини бабасындан алгъан, эки йыллыкъ рус мектебини битирген. Йигит Чистополь шеэриндеки медресени битирген сонъ Уфагъа барып, имам-мудеррисликке имтиан тутып, Тюркиеге окъумагъа кеткен. Анда Фатих Каримий «Мулькие» алий мектебинде османлы, франсыз тиллерини ве эдебиятыны менимсеген. Истидатлы талебе къардаш улькенинъ маариф саасыны, окъутув усулларыны, янъы усул мектеплерининъ ишини дикъкъатнен огренген, тюрк эдебияты даирелеринен алякъагъа кирген. Бойлеликнен, 1896 сенеси о, энди земанесининъ кениш бильгили, юксек азырлыкълы медениет хызметчиси олып етишкен. Шундан сонъ Каримийни Ялта шеэрининъ дживарындаки Дерекойге оджалыкъкъа давет эткенлер. 1896—1898 сенелери о, Ялтадан Дерекойге къатнап, мектепте чалышкъан.

Фатих Каримийнинъ иджады 1897 сенеси Ялтада язылгъан «Салих бабайнынъ эвленюви» икяесинден башланды, деген фикир бар. Шундан сонъ о Исмаил Гаспринскийнинъ бабасы — Мустафа эфендининъ мырза къызына эвленюв маджералары акъкъында «Мырза къызы Фатиме» повестини язгъан. Эсер эдипнинъ иджадында айрыджа ер тута. Онъа Идилъ бою татарлары ичюн «экзотика» киби къабул этиледжек бир алда, Къырым мырзалары яшайышындан типик олмагъан бир вакъиа мевзу этип алынгъан. Бу эсер де Ялтада язылгъан олмалы, деген ихтимал догъура.

«Мырза кызы Фатиме» башкы ерли халкы — кырымтатарлар турмушундан алынган олса да, реаль яшайыш, конкрет материалларга эссланып язылган. Атта эдебиятшынаслар бу повестини татар эдебиятынын ильк весикъалы-биографик эсерлеринден бири, деп эсепламакы мумкюн, дейлер.

Фатих Каримий сагы экенде, онын иджадына лыйыклы дикъат айрылмады. Тек «Истанбул мектеплери» (1913) эсерине озь вакътында татар ве рус матбуатында юксек кыймет кесилген эди.

Языджы «Терджиман»ны даимий суретте окъуган, озь юртунда кениш тешвикъат эткен эм де Гаспринскийнин гъаелерине гонъюльдешлик бильдирген бир адам олган. Айны вакытта Кырымда яшагъаны ве чалышканынын да тесири олса керек, муэллифнин эсерлеринде пек чокъ кырымтатар келимелери расткеле.

1903 сенеси Багычасарайда «Терджиман» газетасынын 20 йыллыгы кыйд этильген. Шу мунасебетнен откерильген тантаналы меджлисте иштирак этмек ичюн Кырымга Оренбургдан Фатих Каримий ве Хамитджан эфенди Арабов кельгенлер. Сонъундан бу хусуста эдип «Кырымга сеят» адлы салмакылы эсер язып, ильк кере 1904 сенеси Оренбургда айры китап оларакъ басып чыкъарган.

XX асыр татар эдебиятына темель кыйгъанлардан бириси олган Фатих Каримий «буржуазия языджысы», деп илян этильди. Онын эсерлери йигирминджи сенелерден сонъ деерлик басылмады.

1925 сенесинин башында Каримий Москвага кочип, СССР халкларынын меркезий нешриятында чалышкан, Шаркы университетинде ве арбий курсларда тюрк тилинден дерс берген. 1937 сенеси август айында языджы ичтимаий омюрден, эдебияттан бутюнлей четлештирильди. 67 яшлы эдип акъсыз якъаланып, ашыкчанлыкнен, ич бир тюрю тешкерювсиз 1937 сенеси сентябрь 27 куню СССР Юкъары махкемеси Арбий коллегиясынын къарарынен кършун джезасына уком этильди. 1959 сенеси декабрь 8-де арбий зйет эдипни реабилитирлев акъкында къарар чыкъарды.

Наиет, чокъ йыллардан сонъ, 1996 сенеси, Татарыстан китап нешрияты Фатих Каримийнин сайлама эсерлер джыйынтыгыны дердж эттирди. «Мырза кызы Фатиме» адынен чыкъкан бу китапка айны серлевалы повести ве «Кырымга сеят» деген сеятна-меси кирсетильди. Бу эки эсер 2001 сенеси «Мырза кызы Фатиме» ады иле айры китап оларакъ кырымтатар тилинде бизим терджиме-мизде нешир олунды.

БИЗИМ ГОРЬКИЙ

*(А. М. Горькийнинь догъгъанына 120 йыл толувы
мунасебетинен)*

Бу куньлерде бутюн эдебий джемаатчылыкъ улу пролетар яызджысы Алексей Максимович Горькийнинь 120 йыллыгыны къайд этмекте.

Ана-бабадан яшлай оксюз къалгъан Алексей Пешковнынъ балалыкъ йыллары къартбабасы Кашириннинъ эвинде кечкен. Онда окъувгъа истек пек эрте уянгъан. О, озюнинъ ильк эсерини: «Къарт эмен агъачынынъ йыры», деп адландыргъан поэмасыны о вакъытта Нижний Новгородда яшагъан белли яызджы Владимир Короленкогъа косътерген. Эдип, яш авескъаргъа онынъ къаралагъан сатырлары эдебий эсер сайылмакътан чокъ узакъ олгъаныны анълаткъан. Горький озь поэмасыны якъкъан ве шундан сонъ эки йылгъадже элине къалем алмагъан.

А. М. Горький аятнен, ишчилернинъ, койлюлернинъ яшайышынен якъындан таныш олмакъ ичюн Русиени бойлап сеяаткъа чыкъкъан. Кечкен асырнынъ 80-нджи сенелери 16 яшлы Пешков Къазан шеэринде кельген, университетке окъумагъа киреджек олгъан, лякин макъсадына иришип оламагъан. Амма бу ерде о революцион рухтаки адамларнен таныш олгъан, народниклернинъ тегереклерине къатнап башлагъан, мында марксистик эсерлерни окъугъан. Сонъундан Горький шу девирни хатырлап: «Бедендже догъгъан ерим Нижний Новгород олса, рухий джеэттен догъгъан ерим Къазан олды», — деген эди.

Алексей Пешков Къазанда дёрт йыл яшагъан сонъ Русие, Украина, Бессарабия, Къырым, Кавказнынъ чокътан-чокъ шеэр ве койлеринде булунды. Бу заманда пек зенгин теэссурутлар топлады, чешит вакъиаларгъа расткельди.

Алексей Максимович 1891 сенесининъ сонъунда Тифлис шеэринде келип чыкъкъан. Мында демирёл устаханелеринде чалышып башлагъан. 1892 сенеси сентябрь 12-де Тифлисте чыкъкъан «Кавказ» газетасында онынъ «Макар Чудра» адлы ильк икяеси «М. Горький» деген тахаллюснен басылды. Иште, бу вакъыттан башлап яызджылыкъ онынъ эсас зенааты олып къалды. Ильк эсерлерининъ эксериети Бессарабия ве Къырымда корьген, эшиткен вакъиалары акъкъында эди. «Шаин акъкъында йыр», «Изергиль къартий», «Боран къушу

акъкъында йыр» киби романтик эсерлери къырымтатар ве молдаван халкъ йырлары ве масалларындан файдаланылып язылгъан.

Бундан йигирми йыл эвельси Горькийнинъ юз йыллыгъы кениш къайд этильгенде, «Ленин байрагъы» газетасынынъ саифелеринде бу улу эдипнинъ аяты ве яратыджылыгъы акъкъында пек чокъ макъалелер дердж олунды. О вакъытта белли шаиримиз Эшреф Шемьизаде эдип акъкъында язгъан макъалесинде шойле дей:

«Горький «Шаин акъкъында йыр» адлы къырымтатар халкъ дестаныны 1891 сенесининъ кузюнде, ялы боюндаки юзюм багъларына кунъделик чалышып юрьген вакъытларында, Тувакъ кою ялысында Надир Раим огълу адында бир къарт къырымтатар чобанынынъ агъызындан эшите ве 1895 сенеси бу дестанны русчагъа эркин терджиме этип бастыра. Бу къырымтатар дестанында озъ муитине ашыкъ, къанатлары къырылгъан, олеяткъан магърур Шаин къушунынъ: «Ольсем де, озъ муитимде олейим», — деп, къаялар узеринден ашагъы атылып, ольгени икяе этиле. Къоркъу бильмез Шаин къушунынъ бу къараманлыгъыны Къара денъизнинъ арслан киби окюрген, ялыгъа урулгъан эркин далгъалары: «Эшкъ олсун санъа!» деп йырлайлар».

«Эй, джесюр Шаин! Сен къанынъны душманларынънен куреште акъыттынъ... Лякин вакъты келир — сенинъ сыджакъ къанынънынъ тамчылары, аят къаранлыгъында къыгъылчым киби алевленир де, бир чокъ джесюр юреклерни азатлыкъ ве айдынлыкъ сувсузлыгъынен яндырыр!..»

«Шаин акъкъында йыр»нынъ бу сатырларыны о вакъыттаки Русиенинъ джеми инкъиляпчылары севинч ве уюмнен текрарлай эдилер. Бу эсер бир чокъ несиллер ичюн азатлыкъкъа, айдынлыкъкъа джелъп этиджи магърур бир чагъырылыш олып къалды. Белли тенкытчи В. В. Стасов 1906 сенеси «Шаин акъкъында йыр» — Горькийнинъ энъ яхшы эсерлеринден биридир ве о, асырлар бою яшар», — деген эди.

Горькийнинъ «Ана» романынынъ баш къараманларындан бирисининъ прототипи олгъан П. А. Заломов озъ хатырлавларында: «Шаин акъкъында йыр» биз ичюн онларнен прокламациялардан къыйметли эди», — деп язды.

Бу ерде бираз огге кетип, шуны да айтмакъ истейим. М. Горький бир къач йыллар Италияда тедавийленип, отузынджы сенелернинъ башында бутюнлей Ватанымызгъа къайтып кельген сонъ, 1935 сенеси белли бир вакъыт Къырымда, Байдар къапысынынъ этегинде ерлешкен Фороста, ешилликлер ичине комюльген Теселли

сарайында да яшагъан. Иште о вакъытта бир группа кырымтатар язуджысы Алексей Максимовични зиярет эткен эди. Ильяс Тархан, Ыргъат Къадыр, Эшреф Шемьи-заде, Абдулла Дерменджи, Раим Тынчеровны Алексей Максимович пек сыджакълыкънен кършылап, Кырымнынъ икътисадий ве медений омюри, эдебиятымызнынъ тарихы эм де о вакъыттаки вазиятинен меракълангъан. Фольклорымызнынъ эмиети акъкъында сёйлеерек, кырымтатар йырларыны шахсен озю эр вакъыт севиپ динълегенини айткъан. Улу язуджынынъ кырымтатар эдебиятына ве медениетине якъынлыгъы ве дикъкъаты, акъикъатен де, буюк эди. Язуджыларымызнынъ осьмесине онынъ буюк тесири олды ве аля бугунъ олмакъта.

«Макар Чудра»дан сонъ Горькийнинъ башкъа икъялери ве очерк-лери де дюнья юзю корип башлайлар. 1898 сенесине келип, энди онынъ эки томлыкъ «Икъялер ве очерклер»и чыкъты. Шундан сонъ Л. Толстой ве А. Чехов «буюк бир сёз устасы даа чыкъты» деп, Горькийни сыджакъ тебриклегенлер.

Алексей Максимович XIX асырнынъ сонъуна къадар эки буюк эсер даа — «Фома Гордеев» романыны ве «Учеви» повестини язып битирди. Романда капитализмнинъ адалетсизликлери ве бербатлыкъларыны тасвирлесе, повестте эмек адамыны юксельте, капитализм къурумынынъ келеджеги олмагъаныны тасдикълай.

Горькийнинъ ильк икъялерининъ тиражы о вакъыт ичюн мисли корюльмеген сайыда — 100 бинъ нухада чыкъты. 25 бинъ нухада чыкъкъан «Мещанлар» пьесасы исе эки афта ичинде сатылып биткен. Арадан чокъ кечмеден, «Омюр тюбюнде» пьесасы дюнья юзю коръди. Дюньянынъ бутюн саналарында ойналгъан ве аля бугунъ темашаджыларны эеджанландырмакъта олгъан бу классик эсер эдипке буюк шан-шурет кетирди. 34 яшында о, Русие бедий академиясынынъ фахрий академиги этип сайлангъан. Лякин Николай II берген косътеришнен Академияда отъкерильген сайлав лягъу этильген. Самодержавиенинъ бу баштакълыгъына наразылыкъ бильдирип, фахрий академиклер А. П. Чехов ве В. Г. Короленко озълерининъ дипломларыны къайтарып бергенлер.

38 яшында Горькийнинъ ады чет иллерде — Швецияда, Данияда, Алманияда ве, ниаат, Америкада мешур олгъан. Бу имкяндан файдаланып, Алексей Максимович тыш мемлекетлер аркъалы чар укюметининъ айын-оюнларыны фаш эткен, онъа кършы сиясий куреш алып баргъан.

1905 сенесининъ 9 январында Горький ишчилернинъ атылгъанларыны озъ козюнен коръген. Бунъа гъадапланып, самодержавиени

девирмеге давет этиджи прокламациялар даркъаткъаны ичюн оны Петропавловск къалесине къапайлар. Шу йылы ноябрьде А. М. Горький биринджи кере В. И. Лениннен корюшкен, иште бу вакъыттан оларнынъ достлугъы башлангъан.

1905 сенесининъ Декабрь силялы исяны кунълеринде Горький ишчи дружиналарыны силя ве паранен теминлеп тургъан. Бойлеликнен, о инкъилябий иште фааль иштирак эткен.

1906 сенеси эдип башта «Душманлар» пьесасыны, сонъра исе «Ана» романыны яза. Ленин бу романнынъ къолязмасыны окъуп, инкъилябий ишчи арекети ичюн китап пек файдалы ве вакътында язылгъаныны къайд эткен.

Горькийнинъ бедий-автобиографик трилогиясы («Балалыкъ», «Адамлар арасында», «Меним университетлерим»), «Клим Самгининъ омюри», «Артамоновлар иши» романлары, «Егор Булычѳв ве дигерлери», «Достигаев ве дигерлери», «Васса Железнова» киби пьесалары, онларнен дигер эсерлери язиджыны джианнынъ улу эдиплери сафына къошты. Гъарп эдебиятынынъ улу эрбаплары Ромен Роллан ве Герберт Уэллстен тутып, Кнут Гамсун ве Стефан Цвейгге баргъандже замандашлары олгъан Горькийни буюк урьметнен анъа эдилер.

Алексей Максимович озюнинъ терен афористик тефеккюринен, гъает кениш дюньябакъышынен, чокъракъ суву киби темиз ве тазе тилинен, омюрни гъает терен билювинен эдебиятны юксек севиеге котерди. Максим Горький бедий эдебият тарихында дюньяджа эмиети олгъан терен из къалдырды. Буюк прогрессив инсанлыкъ оны акълы оларакъ нефис эдебиятнынъ гиганты, деп таный, ве бу, акъыкъатен де, шай.

ШАИР АКЪКЪЫНДА СѢЗ

Саба тургъанымнен, почта къутусына бакътым. Бугульки газеталар энди кельген. Оларны саифелеп башлагъанымнен, сонъки саифедеки некролог козьге чарпты. Къара черчиве ичине алынгъан фамилияны корьгенимнен, теним чымырдады, юрегим санчкъан киби олды. Манълайымда сувукъ тер пейда олгъаныны сонъундан абайладым. Къайсын Кулиев вефат эткен...

Эйъат! Олюм деген шей не къадар титис, шефкъатсыз, адалетсиздир. Къайсын агъа омюрни о къадар север эди ки, буны буюк иджады девамында бар сеснен айтып кельди. Шаирни корьгенлер, бильгенлер буны даа зияде анълайлар.

Къайсын Кулиев
аджайип инсан, буюк интер-
националист, девримиз-
нинъ мешур эдиплеринден
бири эди. О, озъ тувгъан
эдебиятыны не дереджеде
севсе, къардаш халкълар-
нынъ эдебиятларыны да о
дереджеде севди, урьмет
этти, къайгырды. Бугунъ
балкъар эдебияты озюнинъ
бабасындан айырылгъан
олса, умумсовет эдебияты
буюк огълундан, Къайсын
агъа севип-сайгъан бизим
эдебиятымыз исе озюнинъ
энь якъын досту ве меслек-
дешинден айырылды. Бу,
пек буюк гъайыптыр.

Эдип яызджыларымыз-
нынъ яратыджылыгынын,
эдебиятымызнен де пек
мерахълана эди. Ташкентке
кельгенде, бир тыныш олса
да, мытлакъ муарририе-
тимизге кирип, ал-эхвал
сорап, бир фильджан къаве
ичип кете тургъан эди. 1981

сенеси сентябрь 9 куню Къайсын агъа омюр аркъадашы Эльзат
ханымнен берабер кене де редакциямызнынъ мусафири олгъан эди.

1983 сенеси сентябрь 25-тен октябрь 3-ке къадар Ташкентте
Асия, Африка яызджыларынынъ VII юбилей конференциясы олды.
Онда эки къытанынъ энь беллли ве мешур эдиплеринен бир сырада
Къайсын Кулиев де иштирак эткен эди. Биз бир сыра яызджыларны
редакциягъа мусафирликке чагъырмакъ къарарына кельдик, ве бу
ниетни мен Къайсын агъагъа да бильдирдим. Яхшы, деди о, биз ярын
Самаркъандгъа бир кунлюк сеяткъа кетемиз, къайтып келеджек
кунюмизге къарарлаштыра билесинъиз. Бойлеликнен, корюшювни
сентябрь 30, джума кунюне бельгиледик. Шу куню танъ маалинде
Фергъана вадиси ве Самаркъанддан къайтып кельген мусафирлер

Солдан сагъгъа: Гариф Ахунов,
Къайсын Кулиев, Аблязиз Велиев.
30.09.1983 с.

саба саат 10-да кене Навоий адына театрге, невбеттеки меджлиске топландылар. Саба меджлиси биткен сонъ, секциялар боюнджа мунакъашалар башланды. Биз Къайсын агъа, Татарыстан языджылар бирлиги идаресининъ реиси, белли языджы Гариф Ахунов иле театрден тышкъа чыкътыкъ. Дигер аркъадашлар топлангъангъа къадар эппейи вакъыт субетлештик. Къайсын агъа конференцияда сёзге чыкъкъан аркъадашларнынъ фикирлерини талиль этип, бизге оны даа терен, озю бильген конкрет мисаллер эсасында кенишче анылатмагъа тырыша ве, айны вакъытта, совет эдебиятында буюк бир вакъиа олгъан янъы эсерлер акъкъында, озъ эвлядыны севип макътагъан киби, макътап айта эди.

Ниает, эр кес топлангъан сонъ, мен Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Давид Кугультинов, Къайсын Кулиев ве Гариф Ахуновны «Ленин байрагъы» редакциясына алып кельдим. О кунъ эпимиз ичюн буюк байрам олды. Шу дакъкъасы мусафирлернинъ оглерине бирер фильджан къокъулы къаве къоюлды. Чингиз агъа къавенен чокъ достлугъы олмагъаныны, лякин бизим хатиримиз ичюн бир фильджан ичеджегини айткъанда, Къайсын агъа: «Айса манъа, эгер мумкюн олса, кене бир фильджан тѣкюнъиз!» — деди ве аз-аз ютумларнен, иштаанен эки фильджан къаве ичти. Газета ве языджы, эдебий тиль, эдебий тенкъид, эдиплер огюнде тургъан актуаль проблемалар акъкъында субет башланды.

Акъикъатен де, Къайсын агъа буюк шаир ве инсан эди. Асия, Африка языджыларынынъ VII конференциясында Къайсын Кулиевнен мешур къалмыкъ шаири Давид Кугультиновнынъ даима къучакълашып отургъанлары ич де козь огюмден кетмей. Тек саф ве бол гонъюлли, юксек ахлякъий чизгиге малик олгъан адамлар, акъикъий Шаирлер бойле япа билелер.

Шаирнинъ юреги урувдан токътады. О, агъыр, тюзельмейджек дертке огърагъаныны озю де биле эди. Лякин бунъа бакъмадан, омрюнинъ сонъки дакъкъаларына къадар оптимист олып къалды, чюнки дигер мусбет чизгилернен бир сырада онда улу ираде бар эди.

Мен дагъларнен сѣйлешкенде —
Бар дюньянен сѣйлешем.
Мени динълей таш, терек де,
Танъ аттыргъан ярыкъ эм.
Къаялыкъта доланырсам,
Шу тынчылыкъта сѣйленсем,
Къаялардай, гуя, о аны

Динълей мени бир алем.
Дагълар меним айткъанымны
Текрарлайлар эзберден.
Тек бу ерде къуванч, гъамны
Пайлашам догъмуш ернен... —

деп язгъан эди шаир «Мен дагъларнен сёйлешкенде» шииринде. Э, акъыкътатен де тувгъан топракъ, тувгъан Ватан онъа кучъ, къудрет, ираде ве шиирлерине къанат — ильхам багъышлай эди.

Шаир ольди. Бугунде даа тёпелери бем-безд къарнен ортыюли чалбаш Минги-Тау (Эльбрус) дагъы озюнинъ улу огълу огюнде баш эге. Эдипнинъ догъгъан кою янындан акъкъан Чегем озени козьяш тѳкюп, матем тута. Табиат, айбетлеп, озъ эвлядыны багърына алды. Шаир эбедийликке кетти. Юзлернен йыл кечер, лякин Къайсын Кулиевнинъ атешин сатырлары сѳнмей янъгъыра, эп алевленир, инсанларгъа сыджакълыкъ багъышлар. Къуванчлы куньлерде де, кедерли аньлерде де онынъ назмиети бизлерни рухландырыр.

1985 с., июнь 6.

КЪЫРЫМТАТАР-КЪАПМЫКЪ ЭДЕБИЙ АПЯКЪАПАРЫ

*(2016 сенеси сентябрь 28-де Элистада кечирильген
регионларара иджадий корюшювде япылгъан маруза)*

Селямалейкум, сайгъылы достлар!

Мен чокъ асырлыкъ зенгин тарихы олгъан къырымтатар эдебиятынынъ векили олам. Бизим язма эдебиятымызнынъ энъ къадимий нумюнеси — «Хикает-и Юсуф ве Зелиха» дестаны XIII асырнынъ башында шаир Махмуд Къырымлы тарафындан яратылгъан эди. Бора Гъазы Герай хан II, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, Исмаил Гаспринский, Бекир Чобан-заде ве онларнен дигер классиклеримиз бугунде бутюн дюньяда беллидир.

Бу куньлерде мен истидатлы шаир ве языджыларнынъ юртунда — къадимий къалмыкъ топрагъында булундыгъымдан гъает мемнуим.

Халкъларымызнынъ тарихындаки къара саифелер дженкнен багълы. Биньлернен къырымтатарлар ве къалмыкълар Улу Ватан

дженкинде иштирак эттилер, язиджыларымыз да четте къалмадылар. Давид Кугультинов сиясий хадим ве дивизия газетасынынъ мухбири оларакъ хызмет этти. Онларнен къырымтатар язиджысы уруш мейданларында дженклештилер. 1970 сенеси Ташкентте «Он экилернинъ хатиресине» адлы китап дюнья юзю корьди. Онынъ ичине къалем ерине къолларына тюфек алып, Ватанымызны къорчалагъан ве муаребеде зляк олгъан он эки язиджы, шаир ве журналист: Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Макъсуд Сулейман, Мамут Дибакъ, Азам Амет, Бекир Ваап, Меннан Джаманакълы, Таир Усеин, Эннан Алимов, Осман Батыров, Абляй Шамиль, Осман Амитнинъ эсерлери кирди. Шамиль Алядин, Сеитумер Эмин, Рустем Муедин, Абселям Ислямов, Джевдет Аметов, Энвер Селямет, Абдулла Дерменджи, Риза Халид киби эдиплеримиз дженктен сагъ-селямет къайтып кельмек бахтына наиль олдылар.

Муаребе йыллары язиджы, актёр, композиторларымыз фашистер тарафындан: Алмания, Австрия ве Романиягъа меджбурен айдалып алып кетилдилер. 1941 сенеси шаир Амет Мефаев омюр аркъадашынен берабер Алманиягъа айдалып, 3 йыл эсирликте булунгъан эди. Джореме, якъаланув ве джисманий джезаларгъа бакъмадан, о, къолундан къалемини ташламады, Къырымгъа севги иле толу бир сыра шиирлер язды.

Эр бир миллет ичюн Ватанындан айрылув — энъ буюк фаджиадыр. 1943 сенеси къалмыкъ халкъы Сибирьге сюрюн этильди, алты айдан сонъ къырымтатарлар ана-топракъларындан меджбурен къувулдылар. Къалмыкълар тувгъан юртларына 1956 сенеси къайтып олдылар, бизлер ичюн исе сюрюнлик аман-аман ярым асыр девам этти. Тек 1980-нджи сенелерининъ сонъунда, ашкъарлыкъ деври башлагъанынен, халкъымыз ичюн Къырымгъа ёллар ачылды. Язиджылар бутюн сюрюнлик агъырлыкъларыны озъ башындан кечирдилер. Биз Давид Кугультиновнен айны девирде — 1944 сенеси майыс айында — сюрюн олунгъанымыз мени гъает эеджанландырды. Шу вакъыт оны фронттан чагъырып алып, халкъы булунгъан ерге — Сибирьге айдайлар, лякин онынъ омюр сынавлары бунынънен битмей. Арадан бир йыл кечкен сонъ Давид агъа бутюн бу адаетсизликлер акъкъында язгъан шиирлери ве озъ халкъыны къорчалап япкъан чыкышлары ичюн якъаланып, Норильскке ёлланыла ве о чокъ йылны лагерьде кечире.

Сюрюнлик халкъымызгъа нидже фелякетлер кетирди. 13 йыл девамында къырымтатар тилинде не газета-журнал, не китап, не мектеп — ич бир шей олмады. Тек 1957 сенесинден «Ленин байра-

гъы» адлы ана тилимизде екаяне газетамыз дердж олунып башлады. 1980-нджи сенелернинъ орталарына къадар «Къырым», «къырым татары» сёзлерини язмакъ ясакъ эди. «Йылдыз» меджмуасы чыкъып башлагъан сонъ, онынъ бир санынынъ джылтына къара сельбининъ ресмини къойгъанымыз ичюн бизни джезалагъан эдилер. Бунынъ себеби — къара сельби Къырымда осе ве биз бу терекни дердж эткенимизнен, халкъны къозгъалай, онъа Ватанны хатырлата экенимиз. Бойлеликнен, тоталитар къурумы тарих, медениет, тиль ве эдебиятымызны ёкъ этмек, миллетимизнинъ генетик хатырасыны силип ташламакъ истеди.

Къырымтатар халкъы сюрюнликнинъ ильки кунълеринден Ватангъа къайтув огърунда озъ курешини башлады. Миллий арекетнинъ тешиятчылары ве етекчилери арасында зиялыларымыз да бар эдилер. Кремльде бизим меселемизни котерген халкъымызнынъ биринджи делегациясы эркаянында эдебиятымызнынъ классиги Юсуф Болат булунгъан. Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Айдер Осман ве дигер языджыларымыз юкъары акиммет органларына мектюплер, мураджаатнамелер язып, ана тилимизде газета, журнал мейдангъа кетирмек, къырымтатар тили, эдебиятыны илерилетмек кереклиги акъкъында яздылар.

Сюрюнлик, Ватандан марум олув, тувгъан топракъкъа авдет мевзулары миллий эдебиятымызда буюк ер алалар. Эдиплеримиз озъ эсерлеринде чокъ йыллар девамында ясакъ этильген улу мутефеккир, нашир Исмаил Гаспринский, сиясетчи, публицист Абдурашид Медиев ве халкъымызнынъ дигер мешур эрбапларынынъ адларыны халкъымызгъа къайтардылар.

Бир сыра языджи ве алимлеримиз, миллий арекетте фаалъ иштирак эткенлери ичюн, тоталитар режимининъ къурбанлары олдылар. Сюрюнлик йыллары шаир Эшреф Шемъи-заде, языджыларымыз Джевдет Аметов, Идрис Асанин, физик-алим, назм ве несир эсерлерининъ муэллифи Юрий Османов совет лагерьлеринде отуруп чыкътылар.

Къалмыкъ эдебиятынынъ мешур векиллеринден бири Давид Кугультиновны мен эвель онынъ эсерлери аркъалы биле эдим. Шаирнинъ аджайип шиирлери менде буюк теэсурат къалдырды. Эдипнинъ иджадында Къырым топрагъынынъ теэсуратлары алтында язылгъан «Ай-Петриде танъ», «Къара денъиз», «Багъчасарай», «Аюв-Дагъда кунеш догъувы» киби эсерлер бар.

Бизим бу сёз устасынен догърудан-догъру танышлыгъымыз 1983 сенеси Озьбекистанда олып кечти. Шу йылы сентябрь айында

Ташкентте Асия ве Африка яызджылары ассоциациясынынъ VII Халкъара конференциясы кечирильди. Онда Давид Кугультинов да иштирак этти. Биз онынънен, иште, конференциянынъ ильк куню таныш олдыкъ. Давид Никитич Ташкенттеки Шелковичная сокъагында ерлешкен Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ мусафирханесинде токътагъан эди. Мен къырымтатар яызджысы олгъанымны бильген Давид агъа халкъымызнынъ миллий проблемасынен пек меракъланып башлады ве озюнинъ четэль сеятларындан биринде олгъан шойле вакъианы тарифледі:

— Якъында Японияда олдым. Анда, самолёттан тюшкенимнен, мени журналистлер сарып алдылар. Олар берген ильк суаллерден бири: «Къырымтатарларнынъ миллий проблемасы насыл чезильмекте?» — эди. Манъа белли олгъаны киби, укюмет шимди бу меселенен огъраша ве, эминим ки, якъын вакъытта сиз озюньизнинъ тарихий Ватанынъыз — Къырымгъа къайтырсынъыз...

Экинджи куню Давид Никитични Озбекистан Илимлер академиясынынъ Тиль ве эдебият ильмий-теджикъат институтына давет эттилер. Андаки корюшюв пек самимий муитте кечти. Шаирге чокъ суаллер бердилер, онынъ иджадий яратыджылыгынен меракъландылар. Сонъра истидатлы терджиман Юлия Нейман минберге чыкъып, озъ терджимесинде Давид Кугультиновнынъ шиирлерини окъуп башлады. Мен эдиптен 2—3 метр четте отура ве тосат-тосат

Давид Кугультинов. Ташкент, 1983 с.

онъа назар ташлай эдим. Юлия ханым окъугъанда, бакъам, Давид агъанынъ козьлеринден яш акъып башлады. Корюне ки, юректен язылгъан ве яхшы терджиме этильген шиирлер музллифни о дереджеде эеджанландырды ки, тап юрегине барып токъунды.

Ташкент конференциясы юксек севиеде кечти. Онда Давид Кугультиновнынъ къалемдешлери ве якъын меслекдешлери Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Къайсын Кулиев, Гариф Ахунов да иштирак эттилер. Мен оларны къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ленин байрагы» газетасынынъ муарририетине бир фильджан къавеге мусафирликке давет эттим. Вақытлары пек сыкълет олгъанына бакъмадан, олар риджамны къабул этип, сентябрь 30 куню редакциямызга мусафирликке кельдилер. Мында газета хадимлери ве къырымтатар языджыларынен къаве софрасы башында олгъан корюшюв эки саатке якъын девам этти. Эр эки тарафтан чокъ суаллер олды. Мусафирлер бизим эдебиятымыз, тилимизнинъ вазиятинен, языджыларымызнынъ иш шараитлери эм де иджадий фаалиетлеринен меракъландылар, озъ теклифлерини айттылар. Бу меракълы корюшюв акъкъында меним бир саифели репортажым 1983 сенеси октябрь 6-да газетамызда басылды.

1997 сенеси Къырымда «Мелек копюри» деген шиирий джыйынтыгъым чыкъты. Онда мен Давид Кугультиновнынъ «Сельби» деген шиирини терджиме этип бастырдым.

Сельби

Чёльде ич де ель олмагъанда,
Кунеш исе якъкъанда тенни,
Узакълардан озюне чеке
Бир топ сельби козь къыпып мени.
Ве мен чёльге тюштимми, бирден
Зияретке келем къаршына.
Козюм къыпып: «Селям, дост!» — дейим
Ве теменна этем къаршында.
Салкъын, серин даркъата терек
Эм де тура шень ве гъурурнен.
Насыл алидженап эллер отурткъан
Оны чёльге арзу-умютнен?
Къучагъына алсын ёлджуны,
Япракълары охшасын дее?..
Бельки оны къыз отурткъандыр,
Хатыра деп ильки севгиге.

Ве о, оськен ана-топракъта,
 Энге, бойгъа кеткен къуванып.
 «Барсын, олсун сакин ве янъгъыз
 Ве яшасын севгимни анъып...»
 Я, гъам-эле́м чеккен бир ана
 Озь огълуны комъдими мында,
 Гедже-кунъдюз турып янында?
 Я да язнынь энъ чиллесинде
 Сельби далын эктими чобан,
 Дее: барсын, башкъа биревге
 Талда олсун кеткенде ёлдан.
 Аджеп кимнинъ гъарезсиз иши,
 Бельки бильмек шарт да дегильдир:
 Чюнки эйи ниет шай да корюне,
 Эр кечкенге далы эгилир.
 Ве азачыкъ къаба къабугъы,
 Эм де даллардаки назик япракълар —
 Омюр ве эйилик чырагъы гъальба
 Атеш киби бу чель-топракъта.

Давид Кугультиновнен олгъан корюшювлер акъкъында менде унутылмаз хатыралар къалды. О, козь огюмде акъылдане, алчакъ гонъюлли, агъыр-сабырлы, гъает самимий инсан оларакъ джанлана. Мен онынъ кене бир чизгиси акъкъында айтмакъ истейим. Бу, Давид Никитичнинъ ватанперверлиги, озь тамырларына севгиси, дигер халкъларнынъ фаджиасына озь яныгъына олгъаны киби бакъкъаны, гонъюльдешлигидир. Къырымтатар миллий арекетининъ иштиракчилери Элистагъа, Давид Кугультиновгъа баргъанлары, онынънен шахсен корюшкенлери акъкъында манъа чокъ керелер икяе эткендирлер. О, ватандашларымызны буюк сайгъынен къабул этип, миллий меселемизнен меракълангъан, къалмыкъ халкъы сюрдюнюкни насыл кечиргени ве къайткъанда расткельген къыйынлыкълары акъкъында икяе эткен.

Агъыр дакъкъаларда мен озюм де къалмыкъ къалемдешлеримнинъ къолтутувыны, гонъюльдешлигини ис эттим. 1987 сенесининъ язында биз аилемизнен Къырымда, Коктебельдеки яzydжыларнынъ иджат эвинде раатлана эдик. Шу кунълери къырымтатар халкъыны къаралагъан ТАССнынъ ифтиралы бильдирюви бутюн меркезий газеталарда басылып чыкъты. О вакъыт иджат эвинде Азербайджан, Москва, Татарыстан, Туркменистан, Озьбекистандан кельген яzydжы-

лар озь кьоранталарынен раатлана эдилер. ТАСС бильдирювини окъугъанынен, биринджи оларакъ Къалмыкъыстан халкъ языджысы Алексей Балакаев омюр аркъадашынен берабер янымызгъа келип, озь гонъюльдешликлерини бильдирдилер. Алексей Гучинович бизни тынчландырмагъа, гонъюмизни котермеге тырышты, айны бойле шейлерни олар да озь башларындан кечиргенлерини, иншалла, бу шейлер кечеджегини, эрте-кеч акъикъят устюн чыкъаджагъыны айтып, бизни рухландырмагъа тырышты. Бизлер Алексей Балакаев ве онынъ рефикъасына рухумызны котергенлери, халкъымызгъа нисбетен сайгъы-уръметлери ичюн тешекюр бильдирген эдик.

Чыкъышымны екюнлеерек, даа бир кере белли къалмыкъ шаири Давид Кугультиновны хатырламакъ истейим. Сайгъылы Давид агъа къырымтатар халкъынынъ тарихы, эдебиятынен яхшы таныш эди. Миллий эдебиятымызнынъ классиги, дюньяджа мешур тюркшы-нас-алим Бекир Чобан-заденинъ 110 йыллыгъына онынъ «Булутлар» ширий джыйынтыгъы нешир этильген эди. Давид Никитич махсус бу китапкъа язгъан баш макъалесинде бойле фикирлер беян эткен:

«Однажды, лет 20 тому назад, мы — я и два великих поэта современности: балкарец, лауреат Ленинской и прочих премий Кайсын Кулиев и пакистанец, лауреат многих международных и Ленинской в том числе, премий, Фаиз Ахмад Фаиз, встретились вместе. Три поэта — двое из них, прошедшие «академии» ссылок, тюрем, каторг сталинских, а третий, прошедший то же самое в другом, так называемом капиталистическом мире, объявленные вне закона (то есть каждый мог их убить безнаказанно), — проговорили до утра о любви к человеку, к женщине, к цветку <...>

И думая сейчас о Чобан-заде, я невольно вспомнил тот вечер, ту ночь. И почему-то показалось, что там незримо присутствовал и Чобан-заде, расстрелянный пулей фашистов в 1937 году. Я не ошибся, не оговорился: пули, убивающие поэтов, всегда являются пулями Сатаны, дьявола, только низшего рода. Я хочу сказать, что поэты не умирают. Они всегда живы, потому что они есть народ».

Бир де-бир халкънынъ тарихыны онынъ ядикярлыкълары, шу джумледен, язма эдебияты нумайыш эте. Улу языджылар ве шаирлер миллетнинъ йылнамесини алып баралар ве бир чокъ асырларгъа онынъ инкишафыны бельгилейлер.

КЪУДРЕТПИ БИРДЕМПИК

*(«Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында
олгъан корюшювден репортаж)*

Асия ве Африка язиджылары Ассоциациясы VII конференциясынынъ иштиракчилери, Асия ве Африка язиджыларынен алякъа этюв Шура комитетининъ азалары: Чингиз Айтматов, Мустай Карим, Къайсын Кулиев, Давид Кугультинов, Гариф Ахунов аркъадашлар «Ленин байрагы» газетасынынъ редакциясында мусафирликте булундылар.

Бундан тамам 25 йыл эвельси, 1958 сенеси октябрь 7-де, Ташкентте Асия ве Африка язиджыларынынъ биринджи конференциясы откерильген эди.

«Империализмге къаршы, социаль теракъкъият ичюн куруште язиджыларнынъ интернациональ гонъюльдешлиги» шиары астында кечкен иште о биринджи конференцияда Асия ве Африканынъ 37 мемлекетинден эм де Европа ве Америка къытасынынъ 13 мемлекетинден джеми 204 делегат иштирак эткен. Ондан сонъ бойле конференциялар Каирде, Бейрутта, Дели, Алма-Ата ве Луандада откерильди. Ниает, арадан черик асыр кечкен сонъ, эки къыта язиджылары кене Ташкентке, озьлерининъ VII конференцияларына топландылар.

Бу сефер кунешли Озбекистаннынъ пайтахтына аман-аман 70-ке якъын мемлекет ве халкъара тешкияттан векиллер кельди. Эки къыта язиджыларынынъ бу нуфузлы форумы, Асия ве Африка эдиплери озьлерининъ бутюн кучъ-къувветлерини, истидатларыны инсанлыкънынъ алидженап идеалларына, тынчлыкъ ве социаль теракъкъият ичюн курушке хызмет эттирмеге къарар бергенлерини ачыкъ-айдын косътерди. Буны конференциянынъ бир къач кунъ девам эткен меджлислеринде чыкъышта булунгъан мысырлы шаир, «Халкълар арасында тынчлыкъны пекитюв ичюн» халкъара Ленин мукафатынынъ лауреаты, «Нилюфер» мукафатлары жюри-сининъ реиси Абдурахман аль-Хамисий, мешур инд эдиби Бхисам Сахни, Эфиопия язиджылар бирлигининъ баш кятиби Ассефа Гебре Мариам, Социалистик Эмек Къараманы, Ленин ве СССР девлет мукафатларынынъ лауреаты Чингиз Айтматов, Озбекистан язиджылар бирлиги идаресининъ биринджи кятиби Сарвар Азимов, Фелестин язиджылары ве журналистлери умумий бирлигининъ баш кятиби Яхья Яхлюф ве дигерлерининъ атешли нутукъларындан да

«Ленин байрагы» редакциясында. Сагъдан солгъан: Мустай Карим, Къайсын Кулиев, Давид Кугультинов, «Ленин байрагы»нынъ муаррири Тимур Дагъджы, Гариф Ахунов, Чингиз Айтматов, Мария Айтматова.

анъламакъ мумкюн эди. Бу, акъыкъатен де къудретли бирдемлик-нинъ нумайышына чевирильди.

Конференция кунълеринде биз, онынъ ишинде иштирак эткен бир группа мешур совет язиджысыны редакциямызгъа мусафирликке давет эттик. Урьметли эдиплеримиз: Асия ве Африка язиджылары-нен алякъа этиов Совет комитетининъ азалары — Къыргъызыстан халкъ язиджысы, Социалист Эмек Къараманы, Ленин мукафаты, СССР ве Къыргъызыстан ССР девлет мукафатларынынъ лауреаты, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты, Къыргъызыстан ССР Илим-лер академиясынынъ академиги Чингиз Айтматов рефикъасы Мария ханымнен, Башкъыртыстан халкъ шаири, Социалистик Эмек Къараманы, СССР ве Башкъыртыстан АССР девлет мукафатларынынъ лауреаты, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Мустай Карим, Кабарда-Малкъар халкъ шаири, СССР ве РСФСР девлет мукафатларынынъ лауреаты, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Къайсын Кулиев, Къалмыкъыстан халкъ шаири, СССР ве РСФСР Девлет мукафатларынынъ лауреаты, Къалмыкъыстан АССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Давид Кугультинов ве Татарыстан АССР язиджылар бирлиги идаресининъ реиси, Габдулла Токъай мукафатынынъ лауреаты, РСФСРде нам къазангъан медениет хадими, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Гариф Ахунов буюк истекнен теклифимизге сесленип, сентябрь 30-да «Ленин байрагы» газета-сына мусафирликке кельдилер.

Къаве софрасы башында олгъан бу корюшювде коллективнен бир сырада Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятиндаки татар редакциясынынъ болюк мудири, Озбекистан язджылары бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты шурасынынъ реиси Черкез-Али, «Йылдыз» дергиси баш муаррирининъ муавини Закир Къуртнезир, Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешриятиндаки къырымтатар редакциясынынъ муаррири, Озбекистан Ленин комсомолы мукафатынынъ лауреаты Урие Эдемова да иштирак эттилер.

Мусафирлер мемлекет халкъ ходжалыгынынъ чешит сааларында чалышкъан илери адамларымыз, илим, медениет эрбапларымызнен, эдебиятымызнынъ тарихы, эдиплеримиз ве журналистлеримизнинъ иджадий ишлеринен меракъландылар.

Халкъымызнынъ векиллери бугунде халкъ ходжалыгынынъ бутюн сааларында семерели чалышкъаны, Ташкент виляетининъ Гъалаба районындаки «Озбекистан ССРнинъ бешйыллыгы» совхозынынъ мешур памукъчысы, Социалист Эмек Къараманы, СССР Юкъары Шурасынынъ депутаты Энвер Алиев, «мавы якъарлыкъ» трассаларынынъ мешур къуруджысы, Социалист Эмек Къараманы Дилиавер Зинабадинов, Ташкент виляетининъ Коммунистик районындаки «Коммуна» колхозынынъ мешур чобаны, эки дефа Ленин орденининъ кавалери Сеитяя Аметов, Маргъылан йипек комбинатынынъ мешур токъуйджысы, Октябрь инкйлябы ве Ленин орденлерининъ кавалери Айше Абдураманова, белли алимлеримизден: академик Эмин Измайлов, Ленин мукафатынынъ лауреаты, профессор Кямиль Аширов, СССР Тиббият илимлери академиясынынъ мухбир азасы, СССР девлет мукафатынынъ лауреаты Гирей Алиевич Баиров, СССР Илимлер академиясы Урал ильмий меркезининъ ильмий хадими, мешур физик, профессор Ибраим Факидов ве онларнен дигерлери Ватанымызнынъ илимини даа да инкишаф эттирювге озьлерининъ салмакълы исселерини къошаяткъанлары акъкъында мусафирлерге икяе этильди.

Эдебиятымызгъа кельгенде исе, шимдики девир музллифлеримиз XVII асырда яшагъан Джанмухаммед, Ашыкъ Умер, Мустафа Джевхерий, XVIII асырда яшап кечкен Исметий, XIX асырда яшагъан Эшмырза ве XIX асырнынъ сонъу ве XX асырнынъ биринджи ярысында яшагъан Мемет Нузет, Асан Чергеев, Якъуп Шакир-Али, Абдулла Лятиф-заде, Умер Ипчи ве дигерлери, олардан бираз сонъ эдебияткъа кельген Джафер Гъафар, Абдураим Алтанълы, Ильяс Тархан, Керим Джаманакълы, Ыргъат Къадыр, Джемиль Сейдамет,

Эшреф Шемьи-заде киби шаир ве язиджыларымызнынъ зенгин асабалыгындан гыда алып чалышкъанлары, бугунки акъсакълар Зиядин Джавтобели, Гъафар Булгъанакълы, Шамиль Алядин, Юсуф Болат, Решид Мурат кибилер озь теджрибелерини яшларгъа ашлаткъанлары айтылды.

Улу Ватан дженкинде Ыргъат Къадыр, Осман Амит, Амди Алим, Мамут Дибакъ киби 12 язиджымыз эляк олды. Дженктен сонъ, 1957 сенеси, «Ленин байрагы» газетасы ве къырымтатар тилинде китابلар чыкъып башлагъан сонъ, эдебиятымыз кене джанланды. Энвер Селямет, Риза Халид, Черкез-Али, Джевдет Аметов, Мамбет Алиев, Урие Эдемова, Ибраим Паши киби онларнен шаир ве язиджылар озь истидатларыны нумайыш эттилер. Эм мектеп, эм устаз ролюни ойнагъан газетанынъ догърудан-догъру ярдымы саесинде онларнен яшлар эдебияткъа ишанчнен адым аттылар ве бугунде махсулдар чалышалар.

Озьара субетте газета ве язиджы, эдебий тиль, эдебий тенкъит, бугунде эдиплер огюнде тургъан актуаль проблемалар акъкъында да чокъ фикир алышып беришильди. О хусуста биз бираз ашагъыда икяе этермиз.

«Ленин байрагы» газетасынынъ муаррири Т. Ш. Дагъджы, мусафирлерге мураджаат этерек, шойле деди:

— Аркъадашлар! Бу кунь бизим эпимизде омюрлик унутылмаз. Оны биз озь балаларымызгъа ве торунларымызгъа да икяе этермиз.

Бугунъ девримизнинъ парлакъ йылдызлары — мешур язиджылар ве шаирлеримиз бизде мусафирликте булуналар. Булар — фикир титанлары ве буюк къалем саиплеридирлер. Бугунде олар джиан эдебиятындаки янъы ёнелишлерге тесир этелер. Совет Шаркъынынъ бу улу огъуллары озь миллий эдебиятларыны дюнья классикасы дереджесине котердилер.

Миллетнинъ улулыгъы онынъ мешур адамларынен бельгилене ве мен, догърусыны айтсам, сизлерни догъургъан, осьтюрген ве тербиелеген халкъларгъа сукъланам.

Занымджа, коллективге сизлерни таныш этип отурмагъа аджет олмаса керек. Сизлерни тек севелер дегиль де, истидатларынынъ огюнде седжде этелер. Китапларынъызны тек бу ерде отургъанлар дегиль де, бутюн халкъымыз окъуй ве озь омюрлерини эсерлеринъизде тасвирленгени киби япмагъа тырышалар. Буны окъуйджыларымыздан кельген чокътан-чокъ мектюплерден билемиз. Онынъ ичюн де бугунъ сизлер тек бизим журналистлеримиз ве язиджыларымызнынъ мусафири дегиль де, бутюн окъуйджыларымызнынъ,

атта айтмакъ мумкюн ки, бутюн халкъымызнынъ сайгылы мусафир-лерисинъиз. Бу — бизлер ичюн буюк байрам. Конференция чалышып тургъан гъает кергин куньлерде редакциямызнынъ «къаве софра-сы»на мусафирликке келип, бизлернен берабер бирер фильджан къаве ичмеге вакъыт тапкъанынъыз ичюн сизлерге буюктен-буюк тешекюримизни бильдиремиз. Сагъ олунъыз!

Биз субет вакътында сайгылы мусафирлеримизге шойле суаль-нен мураджаат эттик:

А. Велиев: Мына, бир къач куньден берли Асия ве Африка язджылары конференциясынынъ меджлислеринде сёзге чыкъкъ-анлар бу эки къыта эдиплерининъ яратыджылыгъында миллий ве интернациональ чизгилер акъкъында чокъ ве чешит фикирлер айта-лар. Бу хусуста сизлер насыл фикирдесинъиз?

Ч. Айтматов. Биз якъында Къазахыстан телевидениесине бер-ген интервьюмызда да тамам шу меселе котерильген эди. Бу, акъ-икъатен де, муим меселе. Шимдики заманда бир де-бир халкънынъ медениети дигер халкъларнынъ медениетинен багъланмаса, озъара алякъада олмаса о, буюк орбитагъа чыккып оламай. Бизлерни бир-лештирип тургъан радио, телевидение, кино бу саада буюк роль ойнай. Бугуньде озъ къабугъынъа сарылып, буюк иш япмакъ мумкюн дегиль. Мына, меселя, сизинъ эдебиятынъызгъа, тилинъизге рус, озъбек тиллерининъ тесири оламы?

Т. Дагъджы. Эльбетте. Хусусан, рус тилининъ тесири буюк. Эм бу табиий. Айны вакъытта белли бир дереджеде озъбек тилининъ де тесири ола. Шуны да къайд этмек керек ки, озъбек тилине де базы бир къырымтатар сёзлери кече. Меселя, фильджан, долма ве иляхре.

Ч. Айтматов. Ана, коресинъизми! Мен беллесем, бойлеликнен, тиллер, медениетлер даа да зенгинлеше. Дейик, дегирменге чешит захире къоясынъ ве ондан бем-беяз ун чыкъа. Лякин о ундан эр кес озъджесине емек пишире. Эр бирининъ озъ лезети ола. Умумен, мен тиль акъкъындаки озъ позициямны якъында «Литературная газе-та»да чыкъкъан макъалемде беян эттим.

Д. Кугультинов. Эдебиятта миллий ве интернациональ чиз-гилер хусусында лаф кеткенде, мен башта бир Чингиз Айтматов язгъан «Боранлы кучюк станция» романыны мисаль этип косътермек истейим. Бу эсер, насыл язмакъ керек ве насыл язмамакъ керекли-гининъ тамам нумюнесидир. Бу — асыр романы. Муэллиф эсерини язып битиргенинен, даа башкъа ерлерде чыкъмаздан эвель, биз оны къалмыкъ тилине терджиме эттик ве эр кестен эвель чыкъар-дыкъ, чюнки Айтматовны эеджанландыргъан меселелер бизлерни

де эеджанландыра. Биз чокътан тюшюнип юрьген шейлерни Чингиз Торекулович язып чыкты. Эсернинъ руху бизге пек якъын. Мен беллесем, бу якъынлыкъны башкъа миллетлернинъ окъуйджылары да ис эткен олсалар керек. Эсернинъ къыймети, язджынынъ усталыгъы, эдебиятларнынъ бири-бирине тесири де иште бунда.

Къ. Кулиев. Бу ерде суаль пек догъру къоюлды ве онъа Чингиз яхшы джевап берди. Мен онъа бираз къошма япмакъ истейим. Яшлыкъ йылларымдан берли Адам Мицкевичнинъ шу сёзлери ич акълымдан чыкмай: «Омюр насыл олса — барсын, йыр да ойле олсун!» Мен эр вакъыт иште бу принципке риает этип чалышмагъа тырыштым ве тырышам. Язджынынъ догъургъан эсерлери озъ халкъынынъ омюрине, тарихына мунасиб олмакъ керек. Эдип озъ халкъынынъ акъыл-идракине, эмегине, истидатына инанмасы керек.

Г. Ахунов. Мен «Литературная газета»да Чингиз Айтматовнен пакистанлы шаир Фаиз Ахмад Фаизнинъ диалогыны окъудым. Онда Фаиз Ахмад Фаиз, анги тильде язмакъ керек: колонизаторлар тилиндеми я да озъ тилиндеми? — деген меселени ортагъа къоя ве бу эснада Советлер Бирлигинде тиль меселеси башкъаларына нисбетен яхшы ёлуна къоюлгъаныны къайд эте. Бизлер, акъыкъатен де, озъ миллий тиллеримизде язамыз ве энъ яхшы эсерлеримиз рус тили вастасынен умумсовет эдебиятынынъ вариетине чевириле. Эгер биз де озъ невбетимизде башкъа эдебиятлардаки энъ дегерли эсерлерни озъ тилимизге терджиме этмесек, бизде осюв олмаз. Тиллернинъ исе эписи улу, чюнки оны халкъ яраткъан.

Бу ерде мен шуны да айтып кечмек истейим. Бундан эки йыл эвельси сизинъ «Йылдыз» меджмуанъыз озюнинъ бир саныны татарыстанлы язджыларнынъ яратыджылыгъына багъышлады. Онынъ ичюн мен терен миннетдарлыгъымызны билъдирмек истейим. Айны заманда, язджыларынъызнынъ эсерлери де бизде чыккып тура. Мына, шимди де Шамиль Алядин ве Эрвин Умеровнынъ повестлери терджиме этип, чыкъармагъа азырламакътамыз. Булар, эльбет де, эки къардаш эдебият арасындаки алякъаларны пекитмеге мунасиб иссе къоша.

Ш. Рамазанов. Акъыллы, эйи тилекли, достане тенкъитсиз буюк эдебият о якъта турсын, яхшы эдебият да олмасы мумкюн дегиль, деп тюшюнемиз. Теэссюф ки, бизде рецензияларны язджыларнынъ озълери, озъ достларынынъ китаплары акъкъында язалар. Эбет, оларда ич бир тюрлю талиль олмай. Профессиональ тенкъитчилеримиз ёкъ. Эбет, табиий ки, «Куку къуш хоразны макътай» принципнен иш корюв эдебиятнынъ инкишафына кереги киби силь-

тем бермей. Бельки сизлерде де бойле вазият олгъандыр, ве сизлер онынъ астындан насыл чыкътынъыз?

Ч. Айтматов. Бу меселеде не демек мумкюн? Башта бир сизлерде огренмеге, такълит этмеге зенгин асабалыкъ бар. Классиклернинъ эсерлерини чыкъармакъ ве яшларны оларнынъ мисалинде тербиелемек керек. Эбет, сагълам тенкъитсиз сагълам эдебият олабильмей. Бир де-бир эсерге кыймет кескенде, онъа мукъайтлыкънен янашмакъ керек. Бу — тенкъит этип, муэллифнинъ джаныны агъыртмадыммы экен, деген манада мукъайтлыкъ дегиль де, эсерге акъыкъатен де догъру кыймет кесебилиувдир. Эсерге бир тарафлама кыймет кесюв онынъ муэллифине де, шу эсер менсюп олгъан эдебиятка да зарардан гъайры ич бир тюрюлю файда да, шурут де кетирмез.

Къ. Кулиев. Сизинъ эдебиятынъыз зенгин, ве онда такълит этмеге ляйыкъ векиллер аз келип кечмедилер. Меселя, Эшреф Шемьи-заде, Энвер Селямет киби бир сыра кырымтатар эдиплеринен мен шахсен таныш эдим. Эшреф Шемьи-заде — мен бильген эдиплер арасында энъ юксек медениетли, эр тарафлы терен бильгили истидат саиплеринден биридир. Яшларны да, иште, бойле рухта тербиелемек керек. Умумен, тенкъит меселеси эпимизде де акъсай. Айны сиз айткъан фикирлер бизде де расткеле. Сагълам, профессиональ тенкъит ичюн курешмек — эпимизнинъ боюн-борджумыз.

Т. Дагъджы. Эвельден биз озъ ана тилинде язмакъ ичюн элине къалем алгъан эр бир адам ичюн къувана, насыл севиiede эсер язылса да, буюк талаплар къоймадан чыкъара эдик. Атта бир чокъ эсли-башлы эдиплеримиз де бундан файдаланып, зайыф эсерлер язып бастыра эдилер. Нетиджеде, оны окъугъан яшлар да шу зайыф эсерлер севиесинде шиир, икяелер кетирип башладылар. Биз айда бир къач кере эдебият саифеси бере эдик. Бойледже, микъдар пешинден кетип, кейфиетке ярамай хызмет эттик, гъалиба. Онынъ ичюн энди бойле саифелернинъ микъдарыны эксильтип, кейфиетке талапны арттырмакъ истеймиз. Чюнки, КПСС Меркезий Комитетининъ июнь (1983 с.) Пленумы ве онда Ю. В. Андропов аркъадашнынъ якъкан нуткъунда да бу меселеге буюк дикъкъат айырылды.

Умумен, сонъ вакъытларда бизим эдебиятымызгъа дикъкъат баягъы арткъаны сезиле. Москвада, СССР языджылар бирлигинде бизим шиириетимиз музакере этильгени, «Литературная газета»да языджымыз Эмиль Амитнинъ янъы эсерине рецензия басылгъаны, шимди Москвада «Советский писатель» нешриятында чыкъармакъ ичюн шаирлеримизнинъ назмиет джыйынтыгъы ве несирджилери-

мизинь икяелер джыйынтыгы азырланылаятканы — бунынъ исбатыдыр. Мен бу ерде шуны бильмек истейим. Биз газета саифелеринде муэллифлернинъ бедий эсерлерини басувны эксильтювен оларнынъ къаршылыгына кейфиетли, юксек севиiedeки эсерлер талап эткенимиз догърумы, я да ёкмы?

М. Карим. Газетада басылган шиирлер, поэмалар ве икяелер озюнинъ севиеси джезтинден китапкъа кирген эсерлерден баягы яхшы олмакъ керек. Чюнки китапны тар даиредеки окъуйджылар окъуйлар, газета вастасынен исе олар кутълевий даркъалалар. Шу себептен, оларгъа талапны арттыргъанынъыз яхшы. Бу, эдебиятынъ осьмесине ярдым этер.

Ч. Айтматов. Айтып кечкенинъиз киби, эдебият саифесини айда бир къач кере дегиль де, азджа бермек мумкюн, лякин ойле эсерлерни бермели ки, олар акъикъатен де там манада юксек севиiede олсунлар. Эгер басмагъа мунасиб эсерлер олмаса, рус ве джиан классиклерини терджиме этип беринъиз, озь классиклеринъизнинъ эсерлерини дердж этинъиз.

Къ. Кулиев. Бу фикирлерге мен де толусынен къошулам.

* * *

Урьметли мусафирлернен сагълыкълашаджакъта, оларгъа шойле аняневий суальнен мураджаат эттик:

— Окъуйджыларымызгъа ве газетагъа насыл истеклеринъиз бар?

Бу суальге редакциянынъ «Фахрий мусафирлер китабы»нда олар шойле сатырларны язып къалдырдылар:

«Ленин байрагы» газетасынынъ хадимлерине ве окъуйджыларына ишлеринде янъы-янъы мувафакъиетлер ве энъ яхшы тилеклеримни бильдирем.

Ч. Айтматов».

«Барсын, яшайышынъызда ве иджадий ишлеринъизде бутюн арзу ве истеклеринъиз омюрге кечсин.

Д. Кугультинов,
Къ. Кулиев».

«Ленин байрагы» газетасынынъ хадимлерине ве окъуйджыларына котеринки рух, ишлеринде мувафакъиетлер ве ильхам тилеймиз.

Мустай Карим,
Гариф Ахунов».

Биз де, урьметли язуджыларымызгъа редакция коллективи ве чокъбинъли окъуйджыларымыз адындан буюк тешеккур биль-дирдик ве оларгъа иджадий ишлеринде даа буюк мувафакъиетлер тиледик.

1983 с.

ИГУМЕН ПАРФЕНИЙ АКЪКЪЫНДА АКЪИКЪАТ

*(Аркадий Дерманнынъ «Дело об игумене Парфении»
роман-хроникасынынъ къайта неширине
язылгъан мукъаддеме)*

Таракъташ (Дачное) ве Отуз (Щебетовка) койлери арасындаки юксек дагълар ичинде Къызылташ (Краснокаменка) ерлешкен. Андаки монастырьге секиз йыл девамында игумен Парфений етекчилик япкъан. Хызмет муджиби, бунынъ киби де шахсий ишлери боюнджа игумен сыкъ-сыкъ Судакъта олып, эксериетнен анда яшагъан Дарья Ивановна Руднева деген помещик къадыннынъ эвинде къалмагъа севген. Парфений сонъки кере бу эвни 1866 сенеси август 21-де зиярет эткен.

Къызылташ монастырининъ кешишлери (монахлары) Симеон ве Афанасий Акъмесджитке шойле хабер ёллайлар: «Игумен Парфений Судакъкъа озъ ишинен 21-де (яни 1866 сенеси август 21-де — А. В.) ёнеп кетти. Судакътан исе 22-синде кери ёлгъа чыкъты, лякин аля даа ёкъ», — дейлер ве «керекли адамны тайинлеп, оны араштырмакъны» риджа этелер.

Танъ маалинде волость головасы Мейназов татарларны Къызылташ этрафындаки дачаларгъа ёллай, лякин араштырувлар бир тюрлю нетидже бермейлер. Шу дакъкъасы бу ишке татарларгъа къаршы тюз берелер. Граф Илья Уварович бойле дей: «Эсселяму алейкум, дженаплар! Эшиттинъизми? Араштыралар. Мен сизден сорайым, ким арай? Джюлгъан къоюнны арамагъа къашкъырны ёллагъанлар! Яхшы чобан, э? Не, бу азиатлар эр шейни ымпыс-тымпыс сакълагъаныны биз раат-раат беклеп отурадjakъмызмы? Озюнинъ бутюн кучюни ве аятыны багъышлагъан Парфенийнинъ олюми Къырымда рус ишининъ файдасына хызмет этмек керек. Йилекар татарны бойсундырмакъ, рус таджындан кирни ювмакъ — мунасиб дин эрбабына унутылмаджакъ эйкель, иште, бу олур!»

Камердинер Николай Евстафьевичнинъ лафына бакъкъанда: «Консисториянынъ (инкъиляптан эвельки Русиезде архиерей узуриндаки мемурий ве махкеме органы — А. В.) фикриндже, игумен Парфений татарлар тарафындан ольдюрильген. Четтен-буджакътан фысылдашып юргенлерине коре исе о, (игумен Парфений — А. В.) къачкъан.

— Насыл ола да, къача?

— Дженабы алийлери, исрарлыкънен тасдиқълайлар. Тамам оны мында (яни Акъмесджит шеэрини — А. В.) чагъырткъанлар. Ольдюргенине инанмайлар».

Акыкъатен де бунъа бутюн эсаслар бар эди. Бир къач йылдан берли игумен Таврия епархия ёлбашчысы Алексийнен ве консисториянен давалашып юре эди. Белли ки, руханийлернинъ баш идареси игумен Парфенийни чешит меселелер боюнджа анылатув бермеси ичюн сентябрьнинъ башында Акъмесджитке чагъырткъан эдилер. Бунъа джевабен игумен август 20-де Дженабы алийлерине, барып оламайджагъы акъкъында рапорт язып ёллай. (Ибраим Абдуллаевнинъ «Таракъташ фаджиясы» китабындан бакъылсын. — Симферополь: «Тезис» нешрияты, 2010. — 292 с., Иляве № 4).

Онъа эки ёл бар эди: я кильсе махкемесинден къачынмакъ, я да сакъланмакъ. Тамам бу кунълерде онынъ экинджиси олды. Эгер къачса, диний консисторияда буюк къавгъа чыкъаджакъ эди. Онынъ ичюн ишни башкъа ёнелишке бурмагъа къарар алынды ве олып кечкен вақъиагъа, ольдюрильди деген тюз берильди.

Генерал-губернатор Г. Жуковский игумен Парфенийнинъ джюлувы акъкъындаки ишни тедкъикъ этмекни Таврия губерния идаресининъ асессоры (чар Русиесинде кучюк махкемеджилерге берильген 8-нджи дереджели унван саиби — **А. В.**) И. Безобразовгъа авале эте. О, Судакъ, Кефе, бунынъ киби де Таракъташ, Къызылташ ве Отузгъа барып кельген сонъ генерал-губернаторгъа тафсилятлы рапорт яза. Шундан сонъ бу меселе боюнджа такыкъат ишлерини жандарм капитаны В. Охочинский девам эттире. Тек джинаетчилерни тапмакъ ве джезаламакъ къала.

Бу планни омюрге кечирюв боюнджа буюк тешеббюс косътерген адамлар да тапыла. Олардан бири — дворян меслеатчысы Константин Иванович Кондараки эди. О, губернаторгъа шойле дей: «Татар тилини бильгенимден себеп... Яраданнынъ ишанчы иле дворян оларакъ бу ишни манъа ишанманъызыны риджа этем! Эки афтадан сонъ олар мына — о, къолуны губернаторгъа узата — меним элимде олурлар.

— Шахсен ким?

— Къатиль татарлар... дженабы алийлери... Бир кереден бутюн губернияны темизлермиз.

Акъкъатен де эм джинаетчилер, эм яланджы шаатларнынъ аляметлери энди онда азыр эди.

Такъикъат ишлери биткенде, джинаетчилерни тез «таптылар». Булар — Таракъташ коюнинъ сакинлери: дженап Стевеннинъ приказчиги Сейдамет Эмир Али огълу, дженап Стевеннинъ къыз къардашынынъ приказчиги Сеит Ибраим Сеит Амет огълу, Эмир Усеин Абдураман огълу эм де окъув-язув бильмеген джаиль осьмюр бала Сеит Мемет Эмир Али огълу эдилер.

Соргъуджы оларакъ Кефе уезд махкемеси соргъу комиссиясынынъ реиси Николай Александрович Султан Къырым-Герай тайинленди. О, юкъарыдаки башлыкъларнынъ планларыны исрарлыкънен омюрге кечирип, оларгъа садъкълыкънен хызмет этти. Соргъу ишлерине екюн чекерек, арбий-сейяр махкеме Сейдамет Эмир Али огълуны, Сеит Ибраим Сеит Амет огълуны эм де Эмир Усеин Абдураман огълуны алий джезагъа — олюмге укъом этти. Атта имза чекмеге бильмеген Сеит Мемет Эмир Али огълунынъ «шаатлыгъы» исе саткъын Байракъдар тарафындан тасдикъланды. Огъланчыкъ Сибирьге каторга ишлерине сюрюн этилип, анда да хабер-теберсиз гъайып олды.

Бу адамларнынъ къабаатсыз олгъанларыны исбатлагъан бутюн делиллер ве шаатларнынъ айткъанларыны махкеме козь огюне алмакъны ред этти. Генерал Коцеба тарафындан олюм джезасы имзаланды. Бойлеликкен, итаатсыз къырымтатарларны къоркъузмакъ истедилер.

Олюм джезасы, Кефе шеэринде булунгъан 13-нджи окъчылар батальоныны чыкъарып сафкъа тизювнен иджра олунды. Бу фаджиалы вакъиалар языджы Аркадий Дерманнынъ Къырым ве Русиедеки (Москва, Сант-Петербург) девлет архивлеринден алынган акъикый весикъларгъа эсасланып язгъан «Дело об игумене Парфении» роман-хроникасында тасвирленген:

«Март 2-де (1868 сенеси — А. В.), джумаэртеси куню, саба саат 8-де Сейдамет Эмир Али огълу, Сеит Ибраим Сеит Амет огълу ве Эмир Усеин Абдураман огълу зинданнынъ гизли камераларындан тынч-сакин чыкъарылдылар ве Кефеде ерлешкен 13-нджи окъчылар батальонынынъ аскерлер отряды озгъарувында къатиль этиледжек ерге кетирильдилер.

Молла дуа окъуй ве джеллят къабаатлыларнынъ башларына беяз кефин кийсетип башлай. Оларнынъ бирисине кефин кийдирип етиштирген арада экинжи джинаетчи («Таракъташ фаджиасы» весикъалы эсерининъ муэллифи Ибраим Абдуллаевнинъ фикрине коре, бу — Эмир Усеин Абдураман огълу эди — **А. В.**), гурь сеснен халкъкъа мураджаат этип: «Христианлар ве мусульманлар, мени ботенден асып ольдюреджеклерине шаат олунъыз!» — дей. Башкъалары ич бир шей айтмайлар.

Саат 9-ны 5 дакъкъа кечкенде оларнынъ учю де дарагъачкъа асылдылар. Даа 7 дакъкъа оларда джан алямети бар эди...»

Къырымнынъ Русие империясы тарафындан басып алынув девриндеки ачыкъ-айдын сиясетининъ мисаллеринден бири олгъан Таракъташ фаджиасы иште бойле екюнленди.

Къырымтатарлар озылерининъ къабаатсыз къурбан кеткен огълларынынъ мукъаддес хатыраларыны ич унутмайлар, олар акъкъында риваетлер ве эфсанелер яраттылар. «Меним адым Сеит огълу Сейдамет» йыры исе 140 йылдан зияде вакыттан берли агъыздан агъызгъа кечип янъгъырай.

XX асырнынъ ортасында Таракъташ коюни ве бутюн ярымаданы кене бир вахшиане фаджиа сарсытты: къадим девирлерден берли бу ерде яшагъан тамыр халкъ сайылы саатлер ичинде Къырымдан айдап чыкъарылды ве узакъ улькелерге сюргюн этильди. Тек арадан ярым асыр кечкен сонъ къырымтатарлар кене баба-деделер юртуна къайтып кельмеге ве тувгъан оджакъларындаки сёнген атешни гъайрыдан якъмагъа наиль олдылар.

Биньлернен къырымтатарларнынъ куруши нетиджесинде халкъ кене озь Ватанына къайтты. Иште о курушчилер сафында Сеит огълу Сейдаметнинъ эдждатларындан олгъан миллий арекет ветеранлары Ильмий ве Ильвер Аметовларны да къайд этмели. Ильмий Аметовнынъ эвинде эки аилевий ядилярлыкъ — Сеит огълу Сейдаметнинъ анасынынъ марамасы ве къаве дегирмени козь бебеге киби сакъланмакъта.

Ильмий Аметов 1998 сенеси тувгъан коюне Сеит огълу Сейдаметнинъ абидесини тиклемек тешевбюсинен чыкъты. Бу абиденинъ муэллифи, меценаты ве иджраджысы онынъ озю олды. Агъа-къардаш Аметовлар Сеит огълу Сейдаметнинъ ве къабаатсыз ольдюрильген кене учь таракъташлынынъ саф адларыны тиклемек ичюн эллеринден кельген эр шейни япалар ве япмагъа тырышалар.

Бугуньде рус тилли языджы ве тарихчыларнынъ игумен Парфенийнинъ ишине багъышлангъан бир сыра эсерлери белли. Олар-

нынъ чокълары 1860-нджи сенелернинъ сонъларына аит олгъан ресмий тешкиятларнынъ весикъаларына эсаслана. Эсерлер арасында Аркадий Дерманнынъ роман-хроникасы энъ объектив эсерлерден бири демек мумкюн. Бу романда реаль адлар ве сойадлар, олгъаны киби, сакъланып къалынган. Икяе этильген вакъиалар архив материалларына эсасланган.

Аркадий Дерманнынъ бу эсери биринджи кере 1938 сенеси «Новый мир» меджмуасынынъ 7-, 8-, 9-нджи санларында дердж олунган эди. 1941 сенеси о, айры китап этип басылды. А. Дерман эмин эди ки, игумен Парфений ольдюрильмеген. Архиерейнинъ консисториясы тарафындан ондан интикъам алынаджагъындан къоркъып о, четэльге къачкъан.

Романда тасвирленгенине кере, 1880-нджи сенеси Монте-Карлодаки къумарханелерден бирининъ айрыджа залында къызгынлыкънен рулетка ойнала эди. Оюнджылардан бири рулетканы турмадан айны бир ракъамгъа къойган ве эр сефер юткъан. Бу — иште шу игумен Парфений экен. О ерде граф Коцебанен (хатырланъыз, генерал Коцеба таракъташлы къырымтатар йигитлерине олюм джезасыны имзалагъан эди — А. В.) корюшкенде, о озъ бойнуна ала:

— Мен... билесинъми?... Ольдюрильген игуменим, — дей о Коцебагъа.

Игумен Парфенийнинъ тарихы иште бойле.

Бир асырдан эвель олгъан бу вакъиа тарихчы ве журналист Ибраим Абдуллаевнинъ ильмий-теджикъат мевзусы олды. Чокъ йыллыкъ араштырувларнынъ нетиджеси оларакъ 2010 сенеси онынъ «Таракъташ фаджиасы» монографиясы китап оларакъ басылып чыкъты. Бу эсерде муэллиф Къырым девлет архивинде олгъан менбалар эсасында таракъташлы йигитлернинъ эсассыз ольдюрильгенлерини исбатлады.

2000 сенеси игумен Парфений рус православ кильсеси тарафындан ресмий суретте азиз оларакъ илян этильди. Тезэснюф ки, бугунде бир чокълары Парфенийнинъ омюрини кереги киби яхшы бильмейлер я да махсус бильмек истемейлер. Эсери алларда о акъта бир тарафлы янълыш хаберлер даркъаталар.

Ильмий ве Ильвер Аметовларнынъ федакярлыкълары нетиджесинде Аркадий Дерманнынъ «Дело об игумене Парфении» роман-хроникасы 2011 сенеси китап оларакъ гъайрыдан нешир олунды ве окъуйыджыларгъа бедава даркъатыладжакъ.

Биз тюшюнемиз ки, бу эсер кечмишининъ къара пердесини ачмагъа хызмет этер ве Къырым тарихындаки фаджиалы вакъиалар акъкъындаки акъикъатны бильмеге ярдымджы олур.

ЭДЕБИЯТ ВЕ МАТБУАТЫМЫЗНЫНЪ ИНКИШАФЫНА ДАИР ФИКИРЛЕР

СЮРГЮНПИК ЙЫППАРЫНДА КЪЫРЫМТАТАР ЭДЕБИЯТЫ

1998 сенеси март 3—6 кунълери Къыбрызнынъ Гъазымагъуса шеэринде Къыбрыз, Балканлар, Авропа тюрк эдебиятлары къурумынынъ ишбирлиги нетиджесинде буюк бир симпозиум отъкерильген эди. 1998 сенесининъ 26—31 октябрь кунълери исе Тюркиенинъ Измир шеэринде айны бойле экинжи симпозиум кечирильди. Онда 19 мемлекеттен сексенден зияде эдип, алим, эдебиятчы иштирак этти.

Измирдеки симпозиумда Къырымдан Шакир Селим ве мен къатнаштыкъ. Ашагъыдаки маруза ишбу симпозиумда япылгъан эди.

Чокъ асырлыкъ тарихы олгъан къырымтатар эдебиятына сонъки 70 йыл ичерисинде пек буюк дарбе эндирильди ки, оны айтып битирмек мумкюн дегиль.

Эдебиятымызнынъ гультаджлары: Бекир Чобан-заде (1893—1937), Амди Гирайбай (1901—1930), Осман Акъчокъракълы (1879—1938), Мемет Нузет (1888—1934), Абдулла Лятиф-заде (1890—1938), Умер Ипчи (1897—1955) ве дигерлери Сталин репрессияларынынъ къурбанлары олдылар.

Экинжи дюнья дженкинде он эки эдибимиз — Ыргъат Къадыр, Амди Алим, Осман Амит, Макъсут Сулейман, Мамут Дибакъ, Азам Амет, Бекир Ваап, Меннан Джаманакълы, Абляй Шамиль, Таир Усеин, Эннан Алимов, Осман Батыров эляк олдылар.

1944 сенеси 18 майыс геджесинде къырымтатар халкъынынъ бир къалмадан ана-Ватанындан сюргюн этильмеси тарихта корюльмеген бир вахшийлик олды. Бутюн бир халкънынъ эв-баркъы, мал-мулкю,

маддий ве медений, эдебий асабалыгы чекип алынды ве чырчыплак халкъ узакъ Сибирьге, Орта Асиягъа сюрюн этильди, мектеплери, газета-меджмуалары, театр ве ансамбллери ёкъ этильди.

Халкъ ана тилинде окъумакътан, язмакътан ве атта ачыкъ-ачыккъа лаф этмектен марум этильди. Бу, 13 йыл девам этти. Эбет, къырымтатар муневверлерининъ сагъ къалгъан векиллери сусып отурмадылар, сеслерини чыкъармагъа, наразылыкъларыны билдирмеге, акъикъатны талап этмеге чалыштылар. Амма олар коммунист режими тарафындан вахшийджесине, джанаварджасына бастырыкъларгъа, лагерьлерге быракъылдылар. Шевкъий Бекторе, Эшреф Шемьи-заде, Умер Ипчи, Эрдживан Керменчикли, Усеин Куркчи, Джевдет Аметов, Идрис Асанин, Юрий Османов киби язиджыларымыз ве эдиплеримиз шулар джумлесиндендир. Бугуньде олардан ялынъыз 70 яшлы Идрис Асанин сагъ. О, сюрюнликинъ ильк куньлеринде, айларында халкъымызнынъ башына тюшкен фаджилаларны корип язгъан «Митан сокъакъларында», «Меним антым», «Меним дуам», «Бильсе эдинъ», «Бу, не зулум?», «Аскер кельди заферден», «Бизлер къайда кетемиз?!» киби бир чокъ манзумелери сюрюн этильген семетдешлер арасында кениш даркъалды.

Миллет артыкъ гъайып ола, къалды душман шерине,
Татар ады тарихлерден шан-шуретсиз силине.
Нефретленем, гонъюль таша, козьлеримден яш келе,
Тек бир ниет — куреш ёлу... ирадемге кучъ бере.
Мен ант этем, ант эткеннинъ излеринден кетмеге,
Миллетимнинъ акъкъы ичюн джаным феда этмеге —

деп язды муэллиф озюнинъ «Меним антым» деген манзумесинде. Эбет, бу шиир о вакъытта ич бир ерде дердж этильмедие ве этилелибильмез эди. Тек агъыз-агъыздан окъулып, йырланып юрюльди. Бутюн булар ичюн Идрис Асанин 1951 сенеси 25 йылгъа бастырыкъ джезасына махкъум этильди.

Эдип апсханеде Эшреф Шемьи-заде киби буюк къырымтатар шаири иле таныш олды ве ондан чокъ шейлер огренди. Арадан йыллар кечтикче, 1996 сенеси, язиджы бу акъта «Телькъоралар артында» деген буюк хатырлавыны бастырды.

Сюрюнликте халкъ озъ аизарыны, дердини, Ватангъа олгъан севгисини йырларында акс эттирди. Шу йылларда онларнен тюрко догъды. «Эй, гузель Къырым!», «Къара деньиз», «Акъмесджитнинъ

байыры», «Кочь тюркюси», «Айрылыкъ» ве дигерлери — шулар джумлесиндендир. Шимди о йырлардан бирисини мисаль кетирмек истейим.

Эй, гузель Къырым!

Алуштадан эскен еллер бетиме урды,
Балалыгъым кечкен эвге козьлерим тюшти.
Мен бу эвде яшалмадым, яшлыгъыма тоялмадым,
Не де гузель Ватанымсынъ, эй, гузель Къырым!

Кездим сенинъ ёлларында, севе-севе мен,
Ватанымда яшамагъа пек истерим мен.
Алып кельдим селям санъа, санъа асрет миллетинден,
Къучагъынъны ач сен манъа, эй, гузель Къырым!

Багъчаларнынъ мейвалары бал иле шербет,
Сувларынынъ иче-иче, тоялмадым мен.
Ешилъ дагълар кульди манъа, къайтып кельди татар санъа,
Къучагъынъа сар сен мени, эй, гузель Къырым!

1957 сенеси Ташкентте къырымтатар тилинде газета чыкъып башлады. Шундан сонъ сагъ олгъан къырымтатар яызджылары: Шамиль Алядин, Эшреф Шемьи-заде, Юсуф Болат, Зиядин Джавтобели, Раим Тынчеров, Абдулла Дерменджи, Фетта Аким, Якъуб Зекки, Энвер Селямет, Решид Мурат, Сеитумер Эмин ве дигерлери кене ана тилинде эсерлер язмагъа башладылар. Лякин цензуранынъ амансызлыгъындан себеп, олар халкънынъ сюрюнликтеки акъикъий омюри хусусында чокъ шей язып оламадылар, демек мумкюн. Аз бир шейлерни сатыр арасында айтмакъ мумкюн олды. Затен, бойле эсерлер ичюн эдиплер къатты джезалана эдилер. Тек ашкярлыкъ йылларында, Горбачёв девринде къырымтатар эдиплери миллетимизнинъ омюрини акс эттирген эм несир, эм назм эсерлерини чыкъардылар. Булар — алтмышынды, етмишинджи йылларда эдебият майданына чыкъкъан Эмиль Амитнинъ «Сыгъын чокърагъы» ве «Ишанч», Эрвин Умеровнынъ «Къара поездлер», Шамиль Алядиннинъ «Чорачыкълар», «Сайлама эсерлер», Айдер Османнынъ «Тутушув», «Аметнинъ козьяшлары», «Агент» киби буюк колемли эсерлери, Решид Мураднынъ «Къырымлылар» романында кениш айдынлатылды.

Юкъярыда айтып кечкенимиз киби, кырымтатарлар сюрюн этильген йылларда эдиплеримиз бу хусуста бир шей язып оламадылар. Язылган эсерлери олса биле, дердж эттиралмадылар. Бу бошлукъны, сускъунлыкъны Советлер Бирлигинден тышта яшаган эдиплер озь эсерлеринде тасвирлеп, халкъымызнынъ башына кельген вахшийликлерни дюнья джемаатчылыгына ашкар эттилер.

Лондрадаки буюк несирджимиз Джынъыз Дагъджи кендининъ «Янсылар», «Беним киби бири», «Аннеме мектюплер», «Къоркъунч йыллар», «Юрдуны гъайбетен адам», «Онлар да инсанды», «О топракълар бизимди», «Бадем далына асылы бебеклер», «Ушюген сокъакъ», «Олюм ве къоркъу кунълери» киби повесть ве романларында, Тюркиеде яшап иджат эткен эдипимиз Джафер Сейдамет Кырымэр «Нурлу къабирлер», «Базы хатыралар» китапларында, Мустеджип Улькусал кырымтатарлар хусусында яздыгы эсерлеринде, Америка Кышма Штатларында яшаган муэллифлерден Рамазан Аитан «Фани дюнья», «Ферьяд», «Гъурбетин сеси», «50 йыллыкъ анылерим» киби назм китапларында, Мемет Севдияр, Фикрет Юртер озь эсерлеринде, Алманияда яшаган Фейзи Рахман Юртер озь шиирлери ве репортажларында миллетнинъ башына келип кечкен агъыр имтианны дегерли акс эттирдилер. Бугуньде бу иш ана-Ватан — Кырымда яшаган эдиплеримиз Айше Кокиева, Юнус Кыандым, Исмаил Керим ве дигерлерининъ иджадында девам олунмакта.

Мен сюрюнликинъ 50 йыллыгы мунасебетиле язган шииримде айттыгым киби:

Тиз чёкмеди, баш эгмеди кырымтатар,
Ватан, дее чыкты куреш ёлларына.
КГБлар, ГУЛАГ, Сибирь къоркъузмады,
Тек акъикъат сия олды къолларында.

Нидже йигит, кызларымыз шеит кетти,
Бастырыкта чекиштилер Кырым ичюн.
Бунынъ иле косътердилер бар дюньягъа
Кырымтатар миллетининъ къавий кучюн.

Лянет олсун, лянет олсун, лянет олсун
Бизим халкъны бойле куньге къойганларгъа.
Биз ольмемиз, биз татармыз, кырымтатар!
Несиль-несебимиз айтыр сорганларгъа.

БАПА ЭДЕБИЯТЫ АКЪКЪЫНДА ФИКИР ВЕ ТЮШЮНДЖЕПЕР

*(«Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында
олгъан корюшювден репортаж)*

Эвель-эзельден муим бир меселени чезмек керек олса, башта бир джемаатнынъ энъ итибарлы адамларыны бир фильджан къавеге давет этмек ве япылмасы зарур олгъан иш акъкъында анда озъара тафсилатлы фикир пайлашмакъ халкъымызда аныанеге чевирилген. Биз де баба-деделеримизден къалгъан бу яхшы адетни девам эттирип, рухий омрюмизнинъ гъает муим пытагъы сайылгъан къырымтатар бала эдебиятынынъ бугуныки вазиятини музакере этмек ичюн, бир группа языджымызны «Ленин байрагы» газетасынынъ къаве софрасына давет эттик.

Корюшювде «Ленин байрагы» газетасынынъ баш муаррири Тимур Дагъджы, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири, Озбекистан языджылары бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты кенъешининъ реиси Шамиль Алядин, «Ленин байрагы» газетасы баш муарринининъ муавини, языджы ве драматург Юсуф Болат, Гъафур Гъулам адына эдебият ве санат нешрияты янындаки къырымтатар болюгининъ мудири, языджы Черкез-Али Аметов, «Ленин байрагы» редакциясында тербие, эдебият ве санат секторынынъ мудири Аблязиз Велиев, бала шаирлери Зиядин Джавтобели ве Билял Мамбет иштирак эттилер.

«Балалар — бизим келеджегимиз», — деймиз бизлер, гъурурланып. Эр бир ана-баба озъ эвлядынынъ акъыллы, тербиели, джемаат ичюн файдалы адам олып етишмесини арз эте. Эбет, бу озъ-озюнден олмай. Эр шей, догъру алып барылгъан тербиеден башлана. Тербиени исе бала буюк олгъан сонъ дегиль де, догъгъан кунюнден башламакъ керек.

Шимди биз пек гурьдели, гъает инкишаф эткен девирде яшаймыз. Информация васталары о дереджеде чокълашты ки, шимдики мектеп чагынадже олгъан балалар бундан 20—30 йыл эвельки акърандашларына нисбетен баягъы бильмирлилер. Бунъа: «Эр шей инсан эшкъына, онынъ бахт-сеадети эшкъына, энъ яхшы шейлер — балаларгъа», — деп илян этильген ве амельде де онъа гъает буюк эмиет берильген шимдики девирде яш несильнинъ эр тарафлама мукемел олып етишмесине къайгырылгъаны да себеп ола.

Бала тербиесинде бедий эдебиятнынъ, санатнынъ ролю гъает буюк. Кучюк эвлят, окъумакъны огренгенинен, озю ичюн янъы дюнъя ача. Шу себептен де мемлекетимизде кенджелер тербиесининъ энъ муим, гъает тесирчен саасы олгъан бала эдебиятына пек джиддий эмиет бериле. Дюнъянынъ ич бир мемлекетинде кучюк яштаки окъуйджылар ичюн биздеки къадар чокъ китап чыкъарылмай.

Аджеба, бугунъде бала эдебиятымызнынъ вазieti насыл? Бу муим ишке къырымтатар языджылары насыл бакъалар? Газетамыз, меджмуамыз, китап нешриятъ кенджелеримизнинъ талап ве ихтияджларыны къандыралармы? Келинъиз, эйиси бу хусуста муарриретнинъ къаве софрасы башында олгъан лакъырдыларны динълейик.

Т. Дагъджы: Биз якъында газетамызда окъуйджыларнынъ гъыябий конференциясыны откermek макъсадында анкета илян эткен эдик. Онъа эксери аркъадашлар пек фааль сеслендилер. Аля бугунъ редакциягъа келип тургъан анкеталарнынъ чокъусында: «Балалар акъкъында китаплар чокъча чыкъарылгъаныны истеймиз», — деген акълы талап къоюла.

Акъкъатен де, Гъафур Гъулам адына нешриятта ана тилимизде чыкъкъан юзлернен китап арасында бала китаплары олгъаны оладжагъы бир файызны тешкиль эте. Олар да техникий джеэттен кучюк яштаки окъуйджыларны козь огюне алып чыкъарылмагъан. Месея, мына, шаир Билял Мамбетнинъ 1978 сенеси мектеп чагъынадже ве яш талeбелер ичюн чыкъарылгъан «Тылсымлы сандыкъ» адлы эфсанелер китабыны ал да бакъынъыз. Китапнынъ ичиндеки эсерлер о дереджеде уфакъ арифлернен джыйылгъан ки, оны атта буюк яштаки адамлар козьлюксиз къыйынлыкънен окъурлар. Аксине, къырымтатар муэллифлерининъ озъбек ве рус тиллеринде чыкъкъан «Алтын балта», «Папий голю», «Медиханынъ тайчыгъы», «Эки яланджы», «Коктал ёлу» киби китаплары дюльбер ве ярашыкълы дердж олунгъан.

Ана тилимизде 1976 сенесинден 1979 сенесинедже чыкъкъан «Йылдыз» альманахынынъ еди санында балалар ичюн олгъаны оладжагъы эки шиир бар. 1980 сенесининъ башындан берли чыкъмакъта олгъан «Йылдыз» меджмуасынынъ бугунъедже дюнъя юзю коръген алты санында кенджелер ичюн бир шиир ве бир икяе басылгъан. Буны насыл анълатмакъ мумкюн? Языджылар бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты кенъеши, нешрият, занымджа, бала эсерлери язгъан муэллифлернен зайыф иш алып бара.

Ш. Алядин: Акъкъатен де, бала эдебиятымызнынъ бугунъки вазieti, догърусыны айтмакъ керек, талапкъа джевап бермей.

Кенъеш чокътан яшай, лякин бу вакъыткъа къадар бала эдебиятыннен кимсе огърашкъаны ёкъ. Эбет, бу — джумлемизнинъ эксиклигимиз.

Т. Дагъджы: Шамиль агъа, бизим эдебият кенъешимизде, умумен, бала эдебияты меселеси бакъылдымы?

Ш. Алядин: Ёкъ. Кенъешке кечкен черик асыр девамында бир къач адам реислик япты, лякин кимсе бу меселени ортагъа къоймады. Биз, эсасен, эки жанр — шириет ве несир акъкъында лакъырды этемиз. Догърусыны айтмакъ керек: тенкъит де дикъкъат меркезинден четте къалды ве аля бугунъ акъсай, ве оны да кереги киби ёлуна къойып оламаймыз. Догърусы, бизде балалар ичюн язгъан муэллифлер барлар, лякин олар озъ тешевбюслеринен иш корип кельдилер. Эбет, бу ишни кереги киби ёлуна къоймакъ керекмиз. Бизде эвельден де балалар ичюн меракълы эсерлер язгъан язджылар бар эдилер. Меселя, меджмуамызнынъ учюнджи санында къырымтатар бала эдебиятынынъ корюмли векили Джемиль Кендже акъкъында макъале бермекни къарарлаштырдыкъ. Невбетте Токътаргъазы, Абдульэзель киби муэллифлер де барлар.

Т. Дагъджы: Биз эсаплап чыкътыкъ: балалар ичюн язгъан муэллифлеримизнинъ сайысы етмишни кече. Лякин оларнынъ эсерлери сечилип, топланып, яш окъуйджыларгъа такъдим этильмей.

Ш. Алядин: Эбет, бала эдебиятыннен огърашмакъ ичюн бизде имкянлар да, шараит де бар. Биз бу имкянлардан догъру ве толусынен файдаланмаймыз. Кимерде дюнья юзю корьген эсерлер де зайыф ола, халтурагъа ёл бериле. Бу вакъыткъадже эпимиз балалар ичюн баягъы айдалы шейлер япмакъ керек эдик, лякин япмадыкъ. Илериде бу эксиклигини огюни алмакъ керекмиз.

Черкез-Али: Шамиль агъа лафны догъру башлада. Даа бу куньге къадар ич бир ерде топланып, бала эдебияты акъкъында лаф юрсетильмеди. Догърусы, озюмиз де бу меселени котермедик. Эбет, бизде кенджелер ичюн бир къач китап чыкъты. Шаирлеримизнинъ эр бир джыйынтыгъына да балалар ичюн язылгъан шиирлерини кирсепти бардыкъ. Лякин, умумен муэллифлер нешрияткъа балалар ичюн эсерлер пек аз теклиф этелер.

Т. Дагъджы: Я, сиз озъ тарафынъыздан муэллифлерге бойле сымарыш бердинъизми?

Черкез-Али: Ёкъ.

З. Джавтобели: Тимур Шамурадович догъру айтты. Сымарыш берип яздырмакъ керек. Зарур олса, муэллифлерни зыкъарламакъ керек.

Бугунь мында муарриетнинъ тешеббюсинен бала эдебия-
тынынъ вазieti меселеси музакере этильгенини мен толусынен
такъдирлейим ве бойле алидженап иш ичюн сагъ олунъыз, демек
истейим. Акъикъатен, шу куньгедже бу сой эдебияткъа кереги киби
дикъкъат айырылмады. Меселени биз озюмиз котермек ве озюмиз
де чезмек керекмиз.

Бала эдебияты дегенде, онъа догъру янашмагъа бильмек керек.
Эсер язгъанда, мектепкедже, мектеп яшындаки балаларны, ось-
мюрлерни козь огюне алмакъ керек. Даа 3—5 яшындаки кендже-
лерге фельсефий эсерлер язаджакъ олсакъ, бу янълыш. Балагъа
баладжасына икяе этебильмек керек. Айны вакъытта, ахлякъ, эмек,
беден тербиеси акъкъында юксек севиiede бала эсерлери догъур-
макъ — эпимизнинъ мукъаддес вазифемиздир. Тезэсюф ки, язгъан
эсерлеримизде ахлякъий тербие тешвикиъаты зайыф. Оны девир
талабы дереджесине котермек ичюн тырышмакъ, чалышмакъ керек-
миз. Юкъарыда догъру айтылды: бу иште иджадий кенъешимиз де,
нешрият да тешеббюс косьтермелери керек. Бала эдебияты къа-
лесини ишгъаль этмек ичюн, эпимиз бирликли олып, къол-къолгъа
берип чалышайыкъ. Мен бутюн аркъадашларны бунъа давет этем ве
озюм де бу ишке бар гъайретимни къоярым.

Ю. Болат: Бала эдебиятына бутюн халкъларда буюк эмиет
бериле. Биз де акълы оларакъ онъа хусусан буюк дикъкъат айыр-
макъ керекмиз. Келинъиз, бала эдебияты къалесини бирликте
алайыкъ, деп Зиядин догъру айтты. Бизде бу эснада зенгин халкъ
яратыджылыгъы хазинеси де бар. Бу сандыкъны ачып бакъайыкъ,
ондаки зенгинликлерни алмакъ ве файдаланмакъ керек. Айтымлар,
тапмаджаларны да айрыджа, дюльбер китапчыкълар этип чыкъар-
макъ керек. Энь яхшы бала эсерлери ичюн конкурслар отъкермек
зарур. Занымджа о, ишимизге сильтем берир.

Б. Мамбет: Якъында биз — бир группа къырымтатар шаири —
Янъыйёл шеэриндеки Крупская адына мектепте талелелернен корю-
шув отъкердик. Мектеп директоры Талят Османов аркъадаш ана
тилинде дерсликлернен бир сырада балалар ичюн махсус чыкъа-
рылгъан китаплар да олмагъанындан шикъятленди. Месея, мында
окъугъан талелелер къырымтатар тилинде бир корюнишли пьеса
саналаштырмакъ истегенлер. Амма бойле эсер тапмагъанларындан,
буюклер ичюн язылгъан «Арзы къыз» драмасындан парча иджра
этмеге меджбур олгъанлар. Демек истейим ки, мектеплилерни козь
огюне алып, бойле эсерлер де язмакъ керек.

Кене бир меселе. Кеченде Ташкентте эки кунь девамында бала эдебиятына багышланган Бутюниттифакъ семинары откерильди. Не ичундир бизлерни онъа давет этмедилер. Илериде бойле тед-бирлерге давет этильсек, буюк файдасы олур эди.

Т. Дагъджы: Шамиль агъа! Я анда бизден умумен бала азыджысы иштирак этtimi?

Ш. Алядин: Ёкъ, кимсе ёлланылмады. Хаберимиз олмады.

Т. Дагъджы: Аркъадашлар! Мен беллесем, бугунь муим меселе акъкъында джиддий лаф эттик. Амелий оларакъ илериде ким насыл ишлер япаджакъ?

Ш. Алядин: Биз догърудан-догъру алдымыздаки сандан башлап, «Йылдыз» меджмуасы саифелеринде балалар ичюн эсерлер берип башлармыз ве илериде бу ишни мунтазам суретте, планлы оларакъ алып барырмаз.

Черкез-Али: Биз шимди балалар ичюн ренкли эки китап азырлаймыз. Оларнынъ бириси А. С. Пушкиннинъ «Алтын балыкъ» масалы, экинжиси Нузет Умеровнынъ «Акъ алтын акъкъында масал» джыйынтыгы. Илериде исе эр йыл балалар ичюн экишер ве осьмюрлер ичюн бирер китап чыкъармакъны нешрият планына кирсестирмиз.

Т. Дагъджы: Бу да аз. Илериде оларны даа да чокълаштырмакъ керекмиз.

А. Велиев: Биз де, озь тарафымыздан, «Ленин байрагы» саифелеринде бу мевзуда язылган яхшы эсерлерни кениш тешвикъат этмеге, газета ичинде кенджелер ичюн саифе тешкиль этип, бу ишке айны вакъытта балаларнынъ озьлерини де фааль джелъп этмеге сёз беремиз.

Т. Дагъджы: Эвельден «Ленин байрагы» саифелеринде мунтазам суретте «Балалар кошеси» бериле эди, лякин сонъки эки йыл ичинде бу шей япылмады. Мен Аблязининъ фикрине къошулам ве къолтутам. Илериде биз де бу шейге чокъча дикъкъат айырырмаз.

Бугунь энди къайд этильгени киби, нешрият бала эдебияты чыкъарув саасында озь ишини регулирлемек, азыджылар бирлиги янындаки къырымтатар эдебияты кенъеши исе кенджелер ичюн меракълы эсерлер язган яш истидатларны тапмагъа арекет этмеси керек. Келинъиз, аркъадашлар, бала эдебиятынынъ инкишафы ашкъына къол-къолгъа берип, ярышлашып чалышайыкъ.

ДЕВИРГЕ МУНАСИП ЭСЕРПЕР ЯРАТАЙЫКЪ

(1988 сенесининъ несирина бир назар)

Аджайип бир девирде яшамакътамыз. Бундан беш-он йыл эвельси яшлар: «Уйкен несильге сукъланмакъ мумкюн: о, меракълы заманда яшады, бизлер исе джансыкъысы, аятта къараманлыкълар косътермеге реаль имкянлар олмагъан бир вакъытта яшамакътамыз», — деп шикяетлене эдилер. Лякин бугунъде, занымджа, бойле фикир юрьсеткен адам олмаса керек. Эвельки йылларгъа буюк юксекликтен бакъар экенмиз, шимди яшамакъ гъает меракълы, аятымыз мундериджели, заманымыз муреккеп ве айны вакъытта иджадий, инкъилябий бир девир экенини коремиз. Бу сенелер озъ маиети иле эвельки йыллардан акъыкътперверлиги, сафдиллиги ве, айны вакъытта, бекленильмеген аньлеринен айрылып туралар.

Буны аньлагъан адамлар онъа озъ исселерини къошмакъ истейлер. Койлюлер бербат алына кельген кой ходжалыгъыны аякъкъа турсатмакъ, ишчи сынфы санайыда тертип-низамны ерине къоймакъ, тарихчылар — ниает, девир акъыкътатыны айтмакъ, сиясетчилер — омюрге, умумен, барлыккъкъа реаль бакъмакъ, адлиеджилер — там манада демократик укъукый девлетни мейдангъа кетирюв къанунларыны ишлеп чыкъмакъ огърунда, дургъунлыкъ деврининъ бир чокъ маниаларына расткельгенлерине бакъмадан, гъайретнен чалышалар. Языджыларымыз исе бутюн бу муреккеп омюрни бедий васталарнен акс эттирмеге тырышалар. Башкъа эдебиятларда, хусусан, рус эдебиятында, девир рухуны акс эттирген онларнен эсерлер энди дюнья юзю коръдилер, бир чокълары нешриятларда ве къалын меджмуалар редакцияларында чыкъмакъ ичюн невбет беклейлер. Бу, эбет, къуванчлы ал. Я бойле фуртуналы девир далгъасында къырымтатар эдебиятынынъ къайыгъы озюни насыл ис эте?

Умумен, колем джеэтинден аладжакъ олсакъ, ишлеримиз пек фена дегиль. 1988 сенеси къырымтатар языджыларынынъ ана тилимизде еди ве рус тилинде эки несир китабы чыкъты. Булар — Ибраим Пашининъ «Алтын боялар», Айдер Османнынъ «Тутушув», Эрвин Умеровнынъ «Умют» ве «Тайна высоты», Эмиль Амитнинъ «Последний шанс», Эскендер Фазылнынъ «Къолларынынъ опейим», Исмаил Керимовнынъ «Теренлик», Якъуб Мустафаевнинъ «Чельдекилер» джыйынтыкъларыдыр. Бу сырагъа рус классиги И. С. Тургеневнинъ ана тилимизге Урие Эдемова тарафындан терджиме этип чыкъарылгъан «Биринджи севги» адлы эсери де кире.

Юкъярыда къайд этип кечильген китаплардан гъайры, Рустем Алининъ «Бурулышта» романы, Решид Муратнынъ «Кок аланларда», Эрвин Умеровнынъ «Омюр копчеги», Закир Къуртнезирнинъ «Айланчыкъ сокъакъларда» адлы повестьлери, Нузет Умеровнынъ «Чал хораз» комедиясы, Эмир Фаикъ, Ибраим Паши, Усеин Оджа, Къуртсеит Амет, Черкез-Али, Самедин Шукурджиев, Таир Халилов, Исмаил Хатиповнынъ икяелери де 1988 сенеси журналымызда дюнья юзю корьдилер. «Йылдыз»да дердж олунгъан несир эсерлерни де эсапкъа алсакъ, былтыр ана тилимизде джеми бир роман, 15 повесть, бир комедия, 36 икяе басылып чыккыты.

Ашкярлыкъ, гъайрыдан къурувнынъ тесири кырымтатар эдебиятында да дююламы? Эгер дююлса, не дереджеде куннинъ талабына джевап бере? Эбет, девир руху бизим эдебиятымызгъа да тесир этмей къалмады. Сталинизм халкъымызнынъ башына насыл мусибетлер кетиргени, дургъунлыкъ заманы джемиетимизнинъ чешит сааларына насыл менфий тесир эткенини тасвирлеген эсерлер пейда олып башладылар. Рустем Алининъ «Бурулышта» романыны, Айдер Османнынъ «Тутушув», Закир Къуртнезирнинъ «Айланчыкъ сокъакъларда» повестлерини мисаль этип косьтермек мумкюн.

Рустем Алининъ «Бурулышта» романы 1988 сенесининъ несиринде дегерли ер тута. Эсернинъ эсас лейтмотиви — акъикъатнынъ ялан узеринден, яхшылыкънынъ яманлыкъ узеринден гъалебе къазануву, эгер инсан акъикъатен де пек истесе ве ынтылса, озъ севгисине мытлакъ къавушаджагъыны тасдикълавдыр. Не ичюн Фикретнинъ севги маджерасы сонъуна чыкмай къала? Чюнки къараман башындан озюнинъ акъикъий севгисини кыдырмагъаны, эр анги кыйынлыкъларгъа бакъмадан, бунъа ынтылмагъаны ичюн аят экинджи кере къатты джезалай ве о, янгъызы къала. Бу — аят къануны. Умумен, эсер меракънен окъула. Романда динамизм бар, ве, энъ муими, о сюжет табиий суретте инкишаф эттириле.

Мен романнынъ тили акъкъында бир къач сёз айтмакъ истейим. Рустем Али диалогларны шиве тили узеринде къургъан. Бу пек яхшы. Умумен, эсерде эр бир къараман озъ тили, шивесинде лаф этсе, эсер даа джанлы, меракълы — демек, окъунакълы ола. Бу, айны вакъытта, языджыдан буюк усталыкъ талап эте. Белли бир дереджеде Рустем Али бунъа иришкен, лякин къарарыны къачыргъан. Тайгъакъ да, Тевиде де, Фикрет де, Сакине де, атта дигер бир чокъ къараманлар да айны бир шиведе лаф этелер. Сонъ айны бир персонаж бир ерде «горьсе», башкъа ерде «корьсе», бир ерде

«гельди», башкѡа ерде «кельди», «верди» — «берди» шеклинде лаф эте. Бунѡа эмиет бермек керек эди.

Муэллиф бир сыра белли аталар сѡзлерини де озѡджесине, денѡиштирип ишлете. Меселя: «Атештен кѡоркѡкъѡан — сувдан чыкѡмаз», «Заманына коре дююѡи», «Ана-бабасына бакѡ да, бала-сыны ал», «Бабасына доѡѡрусыны айтѡан ярамаз». Эбет, эдип-нинѡ бунѡа акѡкъы бар, лякин турѡун ибарелер озѡ дюльберлигини, афоризмлик хусусиетини, кѡыйметини джоймамакѡ кереклер. Бу ерде исе бир сыра ерлерде аталар сѡзлери денѡиштирилиув нетиджесинде зарар корѡгенлер. Эбет, булар уфакѡ-тюфек козьден кѡачырувлар ве эсернинѡ умумий кѡыйметине зарар кетирмейлер. Биз Рустем достумызны иджадий фаалиетинде янѡы бир басамакѡ олѡан сонѡки эсеринен джан-гонѡюльден хайырлаймыз.

Кечкен сене чыкѡкъѡан салмакѡлы китаплардан кене бири — Ибраим Пашининѡ «Алтын боялар» адлы повестѡлер ве икѡелер джыйынтыѡыдыр. Умумен, полиграфик джеэттен яхшы корѡюниште олѡан бу китапѡа муэллифинѡ учѡ повести ве секиз икѡеси кирген.

«Алтын боялар» — яш мутехассыс Мидат Джемилевнинѡ фаалиети ве яшайышы фонунда акѡикѡий севгининѡ насыл имтиандан кечкени, эскилик кѡалымтыларына кѡаршы куреш, янѡылыкѡнынѡ ѡалебе кѡазанувына алып барѡан ѡл, яшлыкѡнынѡ ѡайрети акѡкъында икѡе эткен эсердир. Мидат окѡувыны битирген сонѡ, ана-бабасыны шеэрде кѡалдырып, койге ишке кете. Оны койде кимсе кѡаршылап алмай. Мында келип, идареде ильки корѡюшувинде бухгалтер, эсапчы кѡызлар: «Шеэрден кельгенсиз, сизге мында яшамакѡ кѡыйын ве меракѡсыз олур. Бу ерде бир шей ѡкъ, бедий авескярлыкѡ тѡгереди, кино деген шейлер ѡкъ. Ферма мудири — ѡѡани Джемилев де, директор — Икрам Валиевич де тек планны кѡайѡырлар», — дейлер. Шу вакѡытта зоотехник Мидат токътала ве: «Мен институтта окѡѡганда, оджаларымыздан бири, алтын боялар ресимни насыл яраштырѡан олса, сиз, яшлар да, омрюмизни ойле яраштырадѡакѡ алтын бояларсынѡыз», дей эди», — дей.

Фермада олѡан лакѡырды эснасында бригадир Алие, кѡашларыны ойнатып: «Бизге зоотехниклер чокѡ келип кеттилер, ич бириси темелли олмады. Файдалы иш де япмадылар. Тек ашадылар, ичтилер, кейф чаттылар», — дей. О, бунынѡнен: «Сен де кельмеге кельдин, илле кетерсинѡ, бизлер исе кѡалырмыз», — демек истей эди.

Ферма мудири озѡнинѡ арыкѡ бузавыны совхознынѡ кѡунаджынына денѡиштирмек истей. Буны яптырмайлар. Кет-кете кергинлик арта. Ахыр-сонѡу о, директорѡа шикѡет аризасы яза. Директор

эмиет бермеген сонъ, партия тешкилятынынъ кятибине яза. Меселени бюрода бакъалар. Райком кятиби Иван Иванович, Джемилевнинъ Мидат узеринден язгъан ифтиралары тешкерильгенде, олар исбатлангъаныны айта. Комсомол кызы Алие Ибриш, Гъани Джемилевнинъ ерине ферма мудирлигине теклиф олуна. Саре иле Джелиль Асановични де Мидат чалышкъан ерге ишке давет этелер. Багъча ичюн ер айырылгъан, эвельден агроном олып чалышкъан Джелиль агъа бу ишни ёлуна къояр, деп Икрам Валиевич барып, оларнен лаф эте ве койге кельмеге къандыра.

Койге кетюв меселеси чыкъкъанда, къары-къоджа арасында баягъы дава чыкъа. Чюнки Саре апте огълу Мидат «шишман, токъ бетли, къырмызы черели, ешилъ козь, агъзындан бутюн вакъыт ракъы къокъусы кельген» къасап Меметнинъ кызы Хатиджени севгени ве онъа эвленмек истегенини эшиткенде, текмилъ шашмалагъан, бойле адамнен къуда олмакъны кесен-кес ред эткен эди. Иште, ондан берли Мидатнен Саре аптенинъ озъара мунасебетлери кергин олгъан. Джелиль Асановични бу «фаджиа» пек о къадар раатсызламады. О, бу меселе мумкюн къадар «тынч ёлнен» аль олунгъаныны истей эди. Шу себептен ходжалыкътан кельген аркъадаш Джелиль агъаны койге ишке давет эткенде, баба не олса да анда бармакъ, огълуны янгъыыз къалдырмамакъ ичюн апаиыны къандыра. Яшлар телеграмма алгъанларынен чыкъып, ана-бабаны къаршылап ала-лар. Хатидже:

— Анай! — деп Саре аптенинъ бойнуна сарыла.

— Вай, балам! — дей Саре апте. Кунешли къасабасына ёл ала-лар. Акъикъатен де арада «кунешли яшайыш» муити, озъара сыджакълыкъ пейда ола. Бу ерде муэллиф символикадан мувафакъиетли файдалангъан.

Хатидже огълан догъургъанда, Джелиль агъа вефат эте. Огълангъа къарт бабасынынъ адыны къоя-лар. Саре апте огълунынъ янына келе. О, келини хусусындаки тасавуры янълыш экенини анълай. Хатидженинъ табияты бабасынынъкине ич де бенъземей. Незакетли, муляйим-муляйим лаф эте, табиятлы...

Бу повестьнинъ тили акъкъында да бир къач къайдымны айтып кечмек истейим. Муэллиф 14-нджи саифеде ве кене бир къач ерде «зорламагъа башлады», «зорлады» деген ибарелерни ишлете. Менджесине «зыкъарлады» сёзю къулланылса, даа яхшы олур эди, чюнки «зорламакъ» башкъа мана анълата. Мидатнен Хатидже: «анагъа кровать бар», «баба ерде ятып алышкъан», «ёкъ, ана да, баба да кровать ятсынлар», «айтам да, баба ятмаз» деп лакъырды эте-

лер. Занымджа бу янълыш ве табиий дегиль. Адети узьре «анам», «бабам» я да «анай», «бабай» деп айтыла.

«Симон агъадан хатыра» повестини мен Ибраим Пашининъ бу китабына кирген энъ яхшы эсери деп саям. Онда агъыр, муреккеп, драматизмнен толу дженк деврининъ объектив манзарасы яратылгъан, кой балаларынынъ бутюн арекетлери ве психологиясы, Ганс Дитрих — «Селям алейкум» образы терен ве табиий, ишанчлы, айны вакъытта меракълы тасвирленген.

Фахри, анасы берген илядж толу богъчачыкъны Ахмеди агъагъа алып барып бергени, бунынънен, озю дуймадан, партизанларгъа хызмет эткени, сонъундан Рамазан агъа сыкъ-сыкъ оларгъа кельгени, единджи сыныфны битирген сонъ Фахрининъ шахтада чалышып, итибар къазангъаны, Саниени севгени, эвленгенлери, телеграмма алгъан сонъ Харьковгъа кеткени, анда мектеп музейинде бабасынынъ мектюплери, ресимлерини коръгени, буларны анда Симон агъа (Семён Терентьевич Самокин) бергени, бу къорантаны араштырувнен багълы левхалар яхшы, табиий тасвирленген. Алуштада Симон агъанынъ къадыны Анна Тимофеевна ве къызы Софьянен корюшюви (ресимлер, хатырлавлар) пек ишанчлы тасвирленген.

Повестининъ тили де яхшы. Мына бир мисаль: «Яраббиде, сен керемсинъ, меним Кемалымны къаза-беялардан, явуз душманынъ кёр къуршунындан сакъла», — деп Тевиде дуа эте. Не къадар табиий, халкъ тилинен айтылгъан фикирлер. Лякин мувафакъиетнен бир сырада эсерде тиль къурулышы джеэтинден бир сыра янълышларгъа да ёл берильген. Меселя, «мерафетлерини» ерине «марифетлерини», «эр чалыны къокълап юреми?» ерине «эр чалыны къоллап юреми?» дениле. «Шишкен, къокъуп башлагъан джесетлерни анда комъдилер» (73 с.). ерине «Шишкен, сасып башлагъан джесетлерни анда комъдилер», «Талятнынъ эвлерине чаптыкъ» (37 с.) ерине «Талятларнынъ эвине чаптыкъ» денильсе догъру олур эди. Анна Тимофеевна Фахрийнен ильк корюшкенде: «Симон агъанъ учъ йыл эвельси 85 яшында ольди», — дей (125 с.). Бираздан сонъ исе: «Яралары о гъарипни де пек эзиетледи, хырпалады. Акъибети о да чокъ яшамады, вефат этти», — дей (129 с.). Икяе этильгенде, айны бир фикир де биринджи, де экинджи шахыс адындан айтыла. Меселя: «Бирден о, тра-та-та этип, устюмизге ягъмур киби къуршун ягъдырып, орман артына учып кетти. Бираздан кене пейда олгъан, кене къуршун ягъдыргъан. Алчакътан учкъанда, ичиндеки адамлары биле корюне экенлер» (71 с.). Яхуд: «Бир кунъ, — дей Билял агъа, — аскерлеримизден бири ойле гъадаплангъан ки, токъта, санъа бир

акъыл къояйым, озюнь бегенирсинъ, деген. Туткъан да, айрыплан пейда олгъанынен, тюфегини онъа къаршы козьлеп, ата берген. Бакъсакъ, явурнынъ машинасыны къара булут сарып алгъан, баш ашагъы юварланып, йылгъа артына, ерге саплангъан. Гудюрдисинден чевре-чет титреген. Тюшкен еринде балабан чукъур ачкъан. Бундан сонъ айрыплан бизге, биз де онъа атеш ача, ондан къоркъмай эдик» (71 с.).

И. Пашининъ «Эски диварлар» повести къуруджылар омюрине багъышлангъан олып, Наджи Исаевич Токътамышевнинъ аят мердивенинден котерилув ве энюв эснасыны тасвирлей. Адамларнынъ фикрине къулакъ асмаюв, сагълам тенкъитни гъарезлик деп билюв, аиле азаларынынъ, атта къолум-къомшуларнынъ тенкъидий фикирлерине киббарлыкънен бакъув, озъ бильгенинден къайтмаюв, девлет мулъкюннен озъ мулъкю арасындаки фаркъны бильмеюв, озъ нефисине янълышув нелерге алып кельгенини косьтерюв эсернинъ лейтмотивини тешкиль эте. Истисал эснасы пек чокъ ерни ишгъаль эткенинден, эсер агъыр окъула. Зиядеси иле инсанлар омюриндеки, психологиясындаки инджеликлер, муреккепчиклер, адамларнынъ озъара мунасебетлери косьтерильген олса, занымджа, яхшы олур эди.

Муэллифнинъ бу китапкъа кирген «Август ягъмуры», «Олмады, олмады...», «Мердивен», «Сонъки корюшюв», «Чал атнынъ тырнагъы», «Азбарында къуюсы бар» ве дигер икяелери мевзу дже эттен чешит тюрлю олып, партизанлар, къуруджылар, вазифедар шахысларнынъ киббарлыгъы, кечиккен севги, шахсий мулъкчиликнинъ акъибети, табиятны къорувгъа багъышлангъан олып, меракънен окъулалар.

Айдер Османовнынъ «Тутушув» китабына кирген эсерлер озълерининъ тазелиги, оригиналлигинен айырылып туралар. «Тутушув», «Меним достум Эрдан агъа», «Такъыр» повестьлери эм мевзу, эм де тасвир услуби джеэтинден бири-биринден фаркъ этелер. Оларнынъ учюнинъ де эсасында бир мевзу — инсан такъдири тура. Лякин такъдирлер о къадар бири-биринден фаркъ эте ки, эсерлерде учъ алемге кирип чыкъасынъ. Муэллиф «Тутушув»да — Юсуф бала, Ниметулла, Азизе; «Меним достум Эрдан агъа»да — Эрдан, Зухра, «Такъыр»да — Адавие киби унутылмайджакъ образлар галереясыны яратты.

Языджынынъ «Халкъ интикъамджылары» бедий-весикъалы повестиндеки бир чокъ образлар окъуйджыларгъа шахсен таныш. Муэллиф озюнинъ бу эсери акъкъында шойле яза: «Йыллар кечелер.

Улу Ватан дженкининъ шиддетли кунълери бизден эп узакълашалар. О кунълерде Улу Гъалебени якъынлаштырмакъ ичюн федакярлыкъ-нен курешкен адамларнынъ сайысы исе кеттикче азлашмакъта. Бу повесть Улу Ватан дженки йылларында душманнынъ аркъасында туруп дженклешкен, совет халкъынынъ гитлерджи баскъынджылар узеринден къазангъан Улу Гъалебесине озьлерининъ дегерли исселерини къошкъан партизанлар ве гизли курешчилер акъкъында. Бу эсер халкъ интикъамджыларынынъ хатырлавлары ве весикъалары эсасында язылды».

Эрвин Умеровнынъ иджады къырымтатар ве рус окъуйджыларына кениш таныш. Былтыр ана тилимизде онынъ «Умют» адлы колемли несир китабы чыкъты. Онъа муэллифининъ чешит йылларда яраткъан «Омюр копчеги», «Умют» адлы эки повести эм де беш икяеси кирген.

«Омюр копчеги» повестинде муэллиф Мурат, Султан ака киби образлар аркъалы аятнынъ чешит анылерини, адамларнынъ психологиясыны ачып косътере.

— Муратджан, айтчы манъа, омюр дегени недир о? — дей Султан ака ве кенди суалине шойле джевап бере:

— Омюр дегени буюк бир копчекни аныдыра. Адамлар омюрде, яни шу копчекнинъ чевресине, ерлешкенлер. Бири энъ ашагъысында, дигери ондан бираз юксекте, учюнджиси ортада, базылары, анылашыла ки, онынъ энъ уджунда булуналар. Копчек исе яваш-яваш, ашыкъмадан, эп арекет эте, айлана. Деми анавы, энъ ашагъыда олгъанлар тёпеге котерилип баралар, энъ тёпедекилер исе, истесин-истемесин, ашагъы энелер...

Байлыкъ ве фукъарелик, зйилик ве кемлик, догъув ве олюв акъкъында да Султан ака иште бойле фельсефий фикир юрьсете.

Хастаханенинъ учюнджи палатасында учъ хаста — Мурат, Султан ака ве Махкам яталар. Эр бирининъ озь дерди, озь табияты, озь тюшюнджелери бар. Муратнен Султан ака Махкамнынъ арекетлерине кенди нокътайы-назарынен къыймет кеселер, лякин сабасына Махкам ольгенини анылап, экиси де айткъанларына бинъ пешман этелер. Амма айны шу Султан аканынъ тилинен айткъанда, «Ач не емез, токъ не демез». Омюр фельсефеси, омюр копчеги шай экен.

Махкамнынъ вефаты тек эсер къараманлары ичюн дегиль де, атта окъуйджы ичюн де бекленильмеген ал. Бу ерде Мурат ве Султан ака айткъанларына озьлери пешман олалар, лякин айны вакъытта окъуйджы да бу лафлардан, «сонъки пешман»дан озьлерине хуляса чыкъаралар.

Эрвин Умеровнынъ «Умют» повести фельсефий джеэттен даа терен ве меракълы эсердир. Занымджа, эдебиятшынасларымыз илериде бу эсерни кереги киби талиль этер ве онъа мунасип къыймет кесерлер.

Кечкен сене Москвадаки «Детская литература» нешрияты Э. Умеровнынъ «Тайна высоты» адлы повесть ве икяелер китабыны рус тилинде 100 000 нуханен чыкъарды. Джыйынтыкъ эсерлерининъ дегерлиги акъкъында Павел Уляшов тарафындан язылгъан мукъаддемеде пек яхшы айтылгъан. Китапкъа кирген «Алтын босагъа» повестининъ яш къараманлары Иса ве Селямет Таймазовлар аят къанунларыны манимсерек, озьлери буны дуймадан, инсанлар ара-сындаки мунасебетлер акъкъында кенди фельсефелерини ишлеп чыкъалар.

Былтыр Москвада кене бир языджымыз — Эмиль Амитнинъ 1987 сенеси Ташкентте къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ишанч» романы рус тилинде «Последний шанс» адынен нешир олунды. Бу эсер акъкъында Сервер Арифов «Юрек давушы» деген эдебий макъалелер китабында тафсилатлы язгъаны ве эм де былтырки йыллыкъ топлашувымызда музакере этильгенинден себеп, мен онда токъталмакъ истемейим. Бир къач сёзнен айткъанда, романны пек чокъ окъуйджылар бегендилер. Эксиклиги олса, о да, китапнынъ пек аз нухада (30 000) чыкъарылгъаны. Эсерни окъумакъ истегенлер ве сораштырып, араштырып юрьгенлер исе чокъ.

Былтыр дюнья юзю корьген несир эсерлер арасында, юкъарыда айтып кечкенимиз киби, Эскендер Фазылнынъ «Къолларынынъ опейим» адлы икяелер ве очерклер китабы, Исмаил Керимовнынъ белли эдибимиз Умер Ипчи акъкъында эдебий-библиографик очерки эм де Якъуб Мустафаевнинъ «Чёльдекилер» деп адландырылгъан очерклер джыйынтыгъы да бар.

«Къолларынынъ опейим» — Э. Фазылнынъ ильк несир эсерлер китабыдыр. Онъа муэллифининъ «Балалыгъымнынъ къараманлары», «Къолларынынъ опейим», «Бир топ мелевше», «Бир той япайым!», «Адсыз танышлар», «Ёлда», «Дерс», «Азбардаки излер» киби икяелери ве дёрт очерки кирген. Эдипнинъ икяелери мевзу джеэтинден гъает чешит тюрлюлер. «Балалыгъымнынъ къараманлары»нда узакъ дженк йыллары акъкъында тариф этильсе, «Къолларынынъ опейим»де лаф дженк эсарети хусусында кете. «Бир топ мелевше» мектеп ве мектеплилер, осьмюрлер аятына багъышлангъан, «Бир той япайым» мектеп ве аиледе тербие, эски ве янъы урф адетлер эм де оларнен багълы конфликтлерни акс эттире. «Адсыз таныш-

лар» икяесининъ къараманы алидженап, зорлукъларгъа бакъмадан, адамларгъа ярдым этмеге азыр олгъан адсыз айдавджы олса, «Ёлда» эсеринде сёз ёлдаки бир тесадуф хусусында кете. Икяелернинъ тили де пек яхшы, джумлелер темиз къырымтатарджа, ич бир тюрю суныйлик ёкъ. Лякин очерклерге кельгенде, бу усталыкъ етишмей. Олар бедий эсерлер дереджесине котерильмеген, ашыкъчанлыкънен язылгъан адий газета очерклерини анъдыралар.

Исмаил Керимовнынъ «Теренлик» китабыны эдебиятшынаслыгъымыз тарихында озюне мунасип ер аладжакъ ильмий эсер демек мумкюн. Қырымтатар совет эдебиятынынъ буюк сымаларындан бири — Умер Ипчининъ омюри ве яратыджылыгъына багъышлангъан бу монография чокъ йыллыкъ иджадий араштырувларнынъ махсулыдыр. Муэллиф классикнинъ иджадынынъ бутюн тарафларыны мумкюн къадар кениш айдынлатмагъа тырышкъан. Очерк гъает меракълы язылгъан бедий эсер киби истекнен окъула. Онъа къошма оларакъ, бу эсернинъ кене бир файдалы тарафы шунда ки, окъуйджы ондан озю ичюн чокъ меракълы малюматлар алабиле.

«Чельдекилер» очерклер джыйынтыгъы — истидатлы журналист Якуб Мустафаевнинъ ана тилимизде чыкъкъан биринджи китабыдыр. Бу джыйынтыкъкъа Энвер Алиевич Абибуллаев акъкъындаки «Эйилик», тиджарет хадими Сулейман Умерович Якубов, аджайип хозяйстводжы Аблямит Алядинов акъкъында усталыкънен язылгъан очерклер кирген.

Кене бир янъылыкъ — рус классиги Иван Сергеевич Тургеневнинъ «Биринджи севги» адлы китабынынъ чыкъувыдыр. Урие Эдемова тарафындан ана тилимизге чевирилген бу джыйынтыкъкъа языджынынъ «Биринджи севги» романы ве «Арфе» повести кирген.

Умумен алгъанда, 1988 сенеси эдебиятымызда бир сыра мувафакъиетли несир эсерлер дюнья юзю корьдилер. Лякин окъуйджылар бизден даа салмакълы, даа да мундериджели, халкъымызнынъ чокъ йыллыкъ драматизмнен толу фаджиалы, айны вакъытта келеджекке ишанч рухунен кечкен омюрини догъру акс эттирген юксек гъаевий эсерлер беклейлер. Биз талапкъар окъуйджыларымызнынъ огюнде борджлурыз.

1988 с.

КЪЫРЫМТАТАР ЯЗЫДЖЫПАРЫ, НИАЕТ, МУСТАКЪИППИККЕ ИРИШТИПЕР

Бу йыл сентябрь 17—23 куньлери Коктебельде Украина яызджылары миллий бирлиги реисининь муавини Василий Шкляр къырымтатар яызджыларынынъ векиллеринен корюшювлер отькерип, тешкилятымызнынъ проблемалары, яызджыларымызнынъ истеклеринен таныш олгъан эди. Шундан сонъ Василий Николаевич «Литературна Україна» газетасынынъ бу йыл ноябрь 4 санында шу корюшювлер боюнджа макъаленен чыкъышта булунды.

Ноябрь 13-те НСПУнынъ неветтеки пленумы олып кечти. Онда учъ меселе бакъылды. Биринджиси — олып кечкен Аврасия яызджылары форумынынъ нетиджелери; экинджи меселе — къырымтатар яызджылар тешкилятына мустакъиллик бермек ве учюнджи меселе — Украина яызджыларынынъ иджат эвлери ве поликлиникалары акъкъында эди.

Экинджи меселе боюнджа музакере бир бучукъ саатке якъын девам этти. Украина яызджылары тешкилятынынъ реиси Владимир Яворивский бу меселе боюнджа айтып, яызджыларнынъ V съездинде бу гъае онынъ озюнден чыкъкъаныны ве къырымтатар яызджылары ичюн де пек муим экенини айтты. В. Шкляр Коктебельде къырымтатар яызджыларынен корюшкенде де бу меселе къатты къоюлгъаныны, бугунь пленумда шу боюнджа бир къараргъа кельмек кереклигини айтты:

— Бу ерде базы адамлардан: «Я ярын румынлер, маджарлар, поляклар да мустакъиллик талап этмезлерми», — деген лафны эшиттим. Оларнынъ эписининъ озъ мемлекетлери бар. Къырымтатарларда исе Къырымдан башкъа Ватан ёкъ. Олар озъ топракъларына къайттылар, — деди Яворивский.

Шундан сонъ В. Шкляр сёзге чыкъып, Коктебельде олгъан корюшювлер ве къырымтатар яызджыларынынъ талаплары акъкъында айтты.

В. Яворивский къырымтатар яызджыларынынъ векили Аблязиз Велиевни, яни мени, микрофонгъа давет этти. Мен сюрдюнлик нетиджесинде халкъымызнынъ башына кельген фаджиалар, тилимиз, миллий медениетимиз, эдебиятымыз, санатымыз бутюнлей гъайып олув алына кельгени, бугуньде Ватанына къайтаткъан халкъ оларны дане-дана топлаткъаны акъкъында айттым ве, хусусан, яызджыларымыз огюнде насыл месуль тарихий вазифелер тургъанында тафсилатлы токъталып, бутюн буларны мувафакъиетли

чезмек ичюн Къырымтатар языджылар тешкилятына НСПУ эркиянында мустакъиллик зарурлыгыны айттым ве пленум азаларына бу меселенинъ мусбет чезильмесине къолтутмаларыны риджа эттим.

Сёзге чыкъкъан украин языджысы, къырымтатар тилини яхшы бильген, бизим эдебиятымызнен таныш олгъан Виль Гримич бу меселенинъ муимлигини къайд этип, пленум азаларына мураджаат этерек, мустакъиллигимиз ичюн рей бермеге чагъырды. Ерлерден чыкъышта булунгъан языджылар да бизим меселеге гонъюльдешлик бильдирдилер.

Рей берювде иштирак эткен пленум азалары бир агъыздан (тек бир адам битараф олды) Къырымтатар языджылар тешкилятына мустакъиллик берильмесине къолтуттылар.

Энди бир ай девамында Къырымтатар языджылар тешкилятынынъ Уставы НСПУ Уставынен уйгунлаштырылып, сонъра къырымтатар языджыларынынъ тэсис къурултайы откерильмек ве тешкилятнынъ идаре органлары сайланмакъ керек.

Бойлеликнен, ниает, языджыларымыз озъ мустакъилликлерине иришювинде аль этиджи адым атылды.

2007 с.

ТЕРДЖИМЕ САНАТЫ

Бедий эдебият насыл узун тарихкъа малик олса, терджиме де ойле омюрбакъийдир. Затен терджименинъ бир алидженап хусусиети бар ки, о, инсанларны, халкъларны бири-бирине якъынлаштыра, таныш эте, достлаштыра. Къадим заманлардан берли нидже-нидже улу затлар келип кечтилер, ве биз оларны, эсасен, терджиманлар вастасынен бильдик, таныдыкъ.

Терджиме — эдебиятнынъ бир жанрыдыр. Онынъ озъ хусусиетлери, усуллары, инджеликлери бар. Бу шейлерни яхшы бильмей тура, эсерни бир тильден экинджи тильге мувафакъиетли чевирмек мумкюн дегиль, чюнки терджиме эдебий эсернинъ тек мундериджесини ифаделемек дегиль де, айны вакъытта онынъ бедий хусусиетлерини ве услубини де сакълап къалмакъны талап эте. Терджиман эр эки тильни мукеммель бильмели, озюне хас олгъан бедий ифаделерни берювде ибарелернинъ бири-бирине уйгун олгъан хусусиетлерини тапып ишлетебильмели.

Бу сой санатнынъ бир къач чешити ола: сатыр терджимеси, шиирий терджиме, несир терджимеси, бедий терджиме ве сер-

бест (муэллифлештирилген) терджиме. Буларнынъ эр бирининъ озъ хусусиетлери бар. Биз, къыскадан олса да, оларда токъталып кечермиз. Бундан эвель исе терджиме санатынынъ тарихына бир назар ташлайыкъ.

Терджиме санаты, чешит халкъларнынъ эдебияты киби, узун тарихке маликтир. Месея, XII—XIII асырларда иджат эткен шаиримиз Махмуд Къырымлынынъ «Хикяет-и Юсуф ве Зелиха» достаныны та о вакъытта Халиль огълу Али исимли эдип тюрк тилине терджиме эткен, ве бойлеликле эсер бизим кунюмизге къадар етип кельген. Гъазайи тахаллюсинен белли олгъан мешур классигимиз Бора Гъазы Герай ханнынъ шиирлерини XIX асырда тарихчы ве шаир Й. Хаммер-Пургшталъ алманджагъа чевирген эди. XX асырда исе Иван Франко онынъ терджимесинден Гъазайининъ манзумелерини украин тилине терджиме этип, озъ халкъы окъуйдыжыларыны ханлыкъ деври къырымтатар эдебиятымызнынъ нумюнелеринен таныштырды. Айны вакъытта кечкен асырнынъ башында рус фольклорджысы Алексей Олесницкий де Бора Гъазы Герайнынъ базы шиирлерини рус тилине терджиме эткен эди. Бизим замандашымыз — Сергей Дружинин — Къырым ханлары ве оларнынъ даиресинде олгъан он эки иджаткярнынъ манзумелерини рус тилине чевирип, 2003 сенеси «Грёзы любви» ады иле аджайип бир назм джыйынтыгъы чыкъарды. Бир къач сене эвельси Ольга Голубева ханлыкъ деври къырымтатар эдебиятындан бугуньки куньгедже олгъан секиз шаирнинъ эсерлерини терджиме этти. Бу шиирлерден тертип этильген «Севги багъчасында. В саду любви» серлевалы эки тилли джыйынтыкъ Бекир Чобан-заде адына халкъара мукафатнен такъдирленди. Къырымтатар языджылары ве дин эрбаплары Риза Фазыл ве Закир Къуртнезир мусульманларнынъ мукъаддес китабы олгъан «Къуран-и Керим»ни ана тилимизге чевирдилер. Бунынъ киби де Мукъаддес китапны терджиме институты Юнус пейгъамбер акъкъында «Юнус», Иса пейгъамбер акъкъында «Иса Месих акъкъында риваетлер», «Алланынъ пейгъамберлери», «Теврат» китапларыны къырымтатар тилине терджиме этип чыкъардылар. Бойле мисаллерни чокъ косътермек мумкюн.

Эдебиятымызда Абляким Ильмий, Асан Сабри Айвазов, Эшреф Шемьи-заде, Решид Мурат, Осман Амит, Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Айдер Осман, Шакир Селим ве дигер чешит девирлерге аит уста терджиманларны нумюне этип косътермек мумкюн. Оларнынъ бу саадаки ишлери терен тедекъыкаткъа ве такълитке ляйыкъ.

Биз юкъарыда терджиме шекиллерини сайып кечтик. Олардан биринджиси — сатыр терджимесидир. Бу, эсернинъ манасыны там догъру анылатып чевирмектир. Сонъра терджиман шу метнден башкъа тильге бедий терджиме япа. Эгер эсер ширий шекильде олса, онынъ къач эджалы, анги сатырлары бири-биринен къафиелешкенини де косьтермек керек.

Назм эсернинъ терджимеси энъ муреккеп сайыла, чюнки эм шаирнинъ фикрини, эм эсернинъ услюбини, эм къафиелештирюв усулыны сакълап къалмалы. Бу, эбет, буюк усталыкъ талап эте. Шу мунасебетнен истидатлы эдип ве терджиман Шакир Селимнинъ теджрибесинден бир мисаль кетирмек истейим. О, «Тамчылар» джыйынтыгындаки «Терджиме — къалем ичюн «къайракъташтыр» деген макъалесинде шойле яза: «1978—79 сенелери терджиме урулгъан эдим. Шу йылларда М. Лермонтов ве А. Пушкиннинъ базы эсерлерини терджиме этмеге къол урдым. Буны тек озюм ичюн, озюмни сынап бакъмакъ ичюн яптым. Терджименинъ къалем ичюн «къайракъташ» олгъаныны о заманларда анылап башладым. «Аджеба, элимден келир экенми?» — деген суальге озюмдже джевап бермеге истедим. Озьбекче окъувларны битирген, русчаны исе, — рус филологиясыны битирсем де, — эсасен бедий китаплар окъуп, бир джорукъ дегендайын, менимсеген эдим... Буюк рус классиклерининъ шахэсерлерине къол урмакъ исе къоркъунчлы бир шей олып корюльди манъа.

Ишни анавы-мынавы дегиль, Лермонтовнынъ энъ белли «Смерть поэта» шииринден башладым. Рус мектебинде окъуп да, оны эберден бильмеген талебе ёктыр.

Погиб поэт! — невольник чести —
Пал, оклеветанный молвой,
С свинцом в груди и жаждой мести,
Поникнув гордой головой!..

Иште, биринджи дёрт сатыр бойле. Башта «молва» сёзюнинъ там манасыны къыдырдым. Русча — бу, «слухи», «толки», демек экен. Бизимдже исе «эмиш-демиш» деп де айталар. Амма бу келишмей. «Ошек» сёзю бираз келише. «Оклеветанный молвой» — «бефтан ошеклер» деген манагъа якъынджа келе. Бу сёзлерни къырымтатарджагъа терджиме этмек мумкюн. Я, къафие меселеси де бар! Лермонтовда биринджи сатыр учюнджи сатырнен, экинджиси дёртюнджисинен къафиелене. Мен де терджимеде бойле шекильни

кыдырмакъ кереким. Биринджи сатырны терджиме этмекнинъ ич де кыйынлыгы ёкъ. Бисмилля, деп башлайым. «Махв олды шаир! — намус эсири». Амма бираз догъру чыкъмады. «Погиб» сёзюне «Эляк олды» манаджа пек якъын келе. Бундан гъайры манъа эки эджалы сёз керек. Демек, «Эляк олды шаир! — намус эсири» оригиналгъа баягы догъру келе. Ойле де къалдырам. Экинджи сатырны «Йыкъты оны бефтан ошеклер кири» деп таптым, амма бу ерде биринджи сатырнен экинджи сатыр къафиедаш олып къалмакъта. Муэллифте исе «перекрёстная рифма», яни бир-биринен кесишкен усулда къафиели сатырлар. Демек, мен бу сатырны учюнджи сырагъа къоймакъ кереким. Элимде исе терджиме акъкъында бир дане биле къулланма яхут башкъа дестюр ёкъ... Учюнджи сатырны «Коксюнде алевли интикъам, къуршун», дёртюнджи сатырны «Йыкъылды эгилтип о магърур башын!..» деп терджиме эттим. Къана, энди бакъайыкъ, не олып чыкъты:

Эляк олды шаир! — намус эсири —
Коксюнде алевли интикъам, къуршун.
Махв этти бефтан ошеклер кири,
Йыкъылды эгилтип о магърур башын!.. —

эмиет берген олсанъыз, «Йыкъты оны бефтан ошеклер кири» ни «Махв этти бефтан ошеклер кири» деп тюзеттим. Буны мен «Йыкъты», «Йыкъылды» сёзлери текарланмасын деп яптым. Даа бир шей: «пал» сёзю йыкъылмакъ, эляк олмакъны бильдире. Бу бир эджалы сёзни бир эджалы бизим сёзюмизнен терджиме этмек истедим. Занымджа, фикир ве къафиелер еринде, амма бираз сатырлар ольчюси бозулды. О да биринджи ве учюнджи сатырларгъа аиттир. Экинджи ве дёртюнджи сатырлар айны ольчюделер. Иште, элимден кельгени бу къадарлыкъ олды. <...>

Догърусыны айтсам, терджиме (бу ерде лаф Лермонтовнынъ «Шаирнинъ олюми» шири акъкъында кете — А. В.) юз файыз гонълюме ятмай. Лякин меселе шунда ки, терджиме узеринде чалышыр экеним, бар-бисатымда олгъан ана тили «запасыны» ве бир сыра тюркий тиллер лугъатларыны къарыштырып чыкътым. Буюк тиль хазинемизнинъ кучюк бир кошесине далып чыкътым. Бу, илериде манъа тиль мукеммеллигини менимсемеге ярдым этти. Яш эдиплеримизге, умумен, тиль маниасындан кечювде кыйналгъанларгъа терджименен огърашынъыз, деп төвсие берир эдим. Ич бир тиль

оджасы, — академик олса биле, — тиль байлыгыны сизге терджиме бергени киби берип оламаз. Лафыма инанынъыз».

Иште, сизге шаирнинъ терджиманлыкъ теджрибесинден бир дерс. Шакир Селим башта озюнинъ севимли муэллифи — Михаил Лермонтовнынъ «Тиленджи», «Тюш», «Къанджал», «Шаирнинъ олюми», Абдулла Токъайнынъ «Ахлякъсызлыкъ» шиирини ве дёртлюклерини, Александр Пушкиннинъ «Кавказ эсири» поэмасыны, сонъра «Кучюк фаджиалар»ыны, Александр Твардовскийнинъ «Хатыра укъукъынен» поэмасыны, Адам Мицкевичнинъ «Къырым сонетлери»ни ана тилимизге терджиме этти. Сонъра истидатлы рус шаири Константин Левиннинъ къырымтатарлар акъкъындаки «Къарт» серлевалы шиирини, Тарас Шевченконынъ «Катерина» поэмасыны, Степан Руданский, Владимир Сосюранынъ эсерлерини, тюрк шаири Шабан Къалкъаннынъ, белли озьбек эдиби Рауф Парфининъ манзумелерини, татар шаири Адхат Сеногъулнынъ фердлерини, Владимир Высоцкийнинъ «Асав атлар»ыны, онгъа якъын драматик эсерни ана тилимизге усталыкънен чевирди. А. Мицкевичнинъ «Къырым сонетлери»ни терджиме эткени ичюн Полониянынъ «Полкуль» фондунынъ мукафаты, Уильям Шекспирнинъ «Макбет»ининъ терджимеси ичюн Къырым Юкъары Шурасынынъ мукафатынен такъдирленди.

Бу кунълерде мерхум эдипнинъ «Шаир болсанъ» адлы янъы китабы дюнъя юзю коръди. Онъа Шакир Селимнинъ янъы бир салмакълы терджимеси даа кирген. Бу, шаркъ эдебиятынынъ классиги, дюнъяджа мешур азербайджан шаири Фузулийнинъ «Сохбату-ль-эсмар» («Мейвалар субети») фельсефий дестаныдыр. Эсер ойле буюк усталыкънен терджиме этильген ки, айретленесинъ. Мен бу дестаннынъ оригиналыны окъуркеним, терджименен тенъештирдим ве Шакирнинъ бойле агъыр юк туюнден насыл мувафакъиятли чыкъабильгенине бинъ бир кере эвалла айттым.

Терджиман эр эки тильни яхшы бильмек керек, дедик, акс алда базы вакъытларда терджиме этильген эсер оригиналдан узакълашабиле. Бунъа бир мисаль кетирейик. Шаире Ольга Голубева Шакир Селимнинъ бир сыра эсерлерини рус тилине чевирди. Бир мусбет тарафы шунда ки, Ольга ханым къырымтатар муэллифлерининъ эсерлерини сатыр терджимесинден дегиль де, эксери алларда оригиналдан терджиме эте. О, Шакирнинъ «Истанбул ялысында» шиирини русчагъа чевирген.

Истанбул ялысында

Истанбулнынъ ялысында козюм тюшти бир кыызгъа,
Тири балыкъ сата эди тутып Къара денъизден.
— Не къадар я? — дедим тюркче шу балыкъчы йылдызгъа.
— Балыкънымы соруёрсыз? — деди кулип о бирден...

Шашмаладым, сонъ анъладым тюрк кызынынынъ шакъасын.
— Ёкъ, ёкъ, дедим, — соруёрым балыкъчынынъ фиятын.
Дюльбер ёсма деди манъа: — Лаф арамызда къалсын:
Беним киби балыкъчыны алып олмазсыз сатын.

Ольга Голубева эсерни бойле терджиме эткен:

На стамбульском побережье, где ветра морские скачут,
Женщина торгует рыбой, черноморской рыбой свежей.
— Сколько стоит? — по-турецки обращаюсь я к рыбаке,
— Вы про рыбу? — улыбнувшись, на меня взглянула нежно...

Я опешил, но, подумав, в тон рыбаке продолжаю:
— Я спросил о продавщице, сколько стоишь, коль не шутишь?
А красавица смеется: — Да, себе я цену знаю,
Но за все алмазы мира ты, поверь, меня не купишь.

«Севги багъчасында. В саду любви» китабы басылып чыкъкъан
сонъ, И. Гаспринский адына китапханеде такъдими олды. Такъдимде
Шакир Селим де бар эди. Терджиман бу шиирни окъуп: «Сонъ,
насыл?» — деген манада муэззлифке бакъты.

— Пек яхшы, машалла! — деди Шакир. — Эписи еринде, лякин
бир янълыш бар.

— Янълыш? — деди терджиман.

— Э, шииримнинъ сонъки сатырында: «Меним киби балыкъчыны
алып олмазсыз сатын», — дениле. Сиз исе: «Но за все алмазы мира
ты, поверь, меня не купишь», — деп терджиме эткенсинъиз. Яни
менде «эльмаз» деген сёз ёкъ.

Ольга ханым кыызарды ве кулюмсиреп:

— Не ичюн? Мына, сизде «олмазсыз», деген сёз бар да. «Олмаз»
— алмаз дегильми?»

Отургъанлар кулюштилер. Мегердим, Ольга ханым рус тили-
нинъ нутукъ къаиделери боюнджа сёзнинъ башындаки ургъусыз

«о» арфини «а» сеси киби теляффуз этип, «олмаз»ны «алмаз», яни «эльмаз ташы» манасында аңлагъан.

— Багъышланъыз, мен сёзни янълыш аңлагъаным, денъишти-
ририм, — деди Ольга ханым.

— Ёкъ-ёкъ, денъиштирмек керек дегиль, мен сизнен разым, пек
дюльбер олып чыкъкъан, — деди Шакир.

Бойле къарышыкълыкълар тек назмда дегиль, несирде де ола.
Бунъа да бир мисаль кетирейим. «Ленин байрагъы» газетасы афтада
учь кере буюк колемде чыкъа эди. О вакъытларда газетада ресмий
материаллар пек чокъ дердж этилетургъан. Кунълернинъ биринде,
шимди хатырлап оламайым, девлет эрбапларындан кимнинъ-
дир марузасыны аджеле суретте нешир этмек ичюн ана тилимизге
чевирумек керек олды. Марузанынъ метнини биз ТАСС -УзТАГ хабер-
лер агентлигинден телетайп аркъалы алдыкъ. Мен о вакъытта газе-
тада месуль кятит вазифесинде чалыша эдим, марузаны бир къач
хадимге такъсимледим. Олар терджиме этип битирген сонъ, манъа
теслим эттилер. Шу метнлерни редактирлегенде, бойле сатырларгъа
расткельдим: «Бу беш йыллыкъта Фергъана вадисинде суный тола
чыкъараджакъ янъы завод ишке тюшюриледжек». Тюшюнджеге дал-
дым: суный тола олса, демек, табиий сою да олмакъ керек. «Суный
тола» ибареси догърумы? Терджимангъа: «Сиз суный тола заводы
къуруладжакъ», — деп терджиме эткенсинъиз. Бу, янълышкъа ошай,
чюнки табиий тола олмай», — дедим.

— Мына, телетайпта шай язылгъан, — сёзлеринен терджи-
ман огюме озъбек тилиндеки телетайп лентасыны къойды. Албу
ки, къолайджа деп, о, марузаны озъбек тилинден терджиме эткен.
О тильни яхшы бильмеген хадим, иштё, шу ерде янълышкъа ёл
берген. Телетайп метнини окъуп бакъсам, анда: «Бу беш йилликъда
Фаргона водисида суний тола чиқарувчи янги завод ишка тушури-
лади», — деп язылгъан. Озъбеклерде ишлетильген «тола» сёзю
къырымтатарджа «лиф» демектир. Яни терджиме этильген метнде
«суный тола» ерине «суный лиф» (русча манасы — «искусствен-
ное волокно») язылмалы. Коресинъизми, тильнинъ инджеликлерини
яхшы бильмеюв лифни толагъа (русча — «кирпич») чевирип ёлла-
гъан. Терджиме эснасында бойле алларгъа чокъ расткелине. Бунъа
аит юзлернен мисаллер кетирмек мумкюн.

Несир эсерлерни терджиме эткенде де, манадаш (синонимлер),
аддаш (омонимлер) ве адлары якъын сёзлер (антонимлер), алле-
гориялар, икметли сёзлер, жаргонлар, меджазлар (метафоралар),
образлы ибарелер, ошатувлардан усталыкънен, ерли-еринде фай-

даланабилъмек керек. Бойле алда дигер тильге чевирильген эсер меракълы, джанлы олып чыкъар.

Сербест (авторизованный) терджимеге кельгенде, метннинъ эсас манасы сакъланып къала ве эсернинъ сербест шеклинде бедий терджимеси япыла. Бунъа да бир мисаль кетирейик.

Бу сатырларнынъ музллифи тарафындан язылган «Къар тюбюнде къалды севгим гуллери» йыр метнини Ольга Голубева рус тилине терджиме этти. Эсернинъ оригиналыны сизинъ дикъкъа-тынъызгъа нумайыш этемиз:

Къар тюбюнде къалды севгим гуллери

Къар тюбюнде къалды севгим гуллери,
Мени терк эйледи назлы гуль-пери.
Янмакъ, якъылмакътан ёкътыр ич файда,
Феръад этсем биле, къайтмайджакъ кери.

Бильмем, менми олдым себепчи бунъа?
Бильмем, сенми олдынъ, яланджы дюнья?
Буны анъламакънынъ ич ёкъ чареси,
Парча-парча олды севгимиз гуя.

Бельки къарлар ирир, ачылыр гуллер,
Бельки унутылыр о аджджы кинлер.
Сен де анъламасанъ меним алымы,
Бу къырыкъ омюрни анълайджакъ кимлер?

Шиир русчагъа бойле терджиме япылган:

Под снегом остались цветы любви

Ночью падал снег, и мне снился ты,
Белый, белый снег падал с высоты.
И под небом звездным, в сумраке морозном,
Засыпая, мёрзли нежные цветы.

Утром стало белым то, что было черным,
Серым и зеленым, красным, золотым.
И под снегом белым спрятались покорно
Наших встреч с тобою белые цветы.

Пусть растает снег, и вернешься ты,
Белые, как снег, принесешь цветы.
Но под этим небом, под безбрежным снегом
Затерялись где-то все твои следы.

Бу йыр эки тильде де бир нагъменен иджра олуна. Эбет, бойле метнлерни терджиме япмакъ даа кыйын: башкъа тильде де йырланмасы ичюн, онынъ эм эджалары, эм ургъусы, эм аэнклиги сакъланмакъ, яни бутюн бу шартларгъа риает этмек керек. Мешур украин шаири Тарас Шевченконынъ кырымтатар ве украин тиллеринде чыкъкъан «Далекий і близький Шевченко. Узакъ ве якъын Шевченко» китабына язгъан «Къучакълашынъ, меним къардашларым...» серлевалы кириш сёзюнде мерхум профессор Александр Иванович Губарь классиктен япылгъан терджимелерим узеринде токъталып, бойле деген эди: «Шаир Аблязиз Велиев — Т. Шевченконынъ медитатив лирикасына мефтюн олгъан инсанлардан биридир. О, терджимелер ичюн аджайип шиирлерни сечип алгъан. Бу шиирлерде айны шу мевзу — «инсан такъдирининъ муджизевийлигини косътерген мевзу» янгъырай: «Мор денъизге акъа сувлар», «Юксек сарайларда мени анам догъурды»... Бу эсерлерде зулум астында булунгъан инсанларнынъ драматизми социаль джеэттен кескинлеше. Аблязиз Велиев Кобзарьни озъджесине анълай: «Меним ичюн Т. Шевченконынъ шиириети — озъ Ватанына олгъан севгиден хасталангъан юректен чыкъкъан бир музыкадыр. Шиирлерни терджиме эткенимде, мен эсерлернинъ мундериджесини там догъру бермеге ынтылмакънен бир сырада оларнынъ аджайип, озъгюн ритмомелодикасыны сакълап къалмагъа тырыштым», — дей» («Далекий і близький Шевченко. Узакъ ве якъын Шевченко», С. 49—51).

Хусусан, сонъки эки-учъ асырдан берли миллий эдебиятымызда терджиме айрыджа муим бир ер тутып кельмекте. Юзлернен ве, атта айтмакъ мумкюн ки, бинълернен чешит китаплар, эсерлер башкъа тиллерден кырымтатарджагъа чевирильди, ве олар эдебиятымызнынъ инкишафына семерели тесир эттилер.

Шуны да айтмакъ керек ки, сонъ девирде кырымтатар яызджыларынынъ эсерлери Авропа тиллерине чокъча терджиме этилип башланды. Айны вакъытта гъарп яызджыларыны да оригиналдан ана тилимизге чевиргенлер пейда олдылар. Бу — къуванчлы ал.

Терджиме эдебиятлар арасындаки копюрдир, терджиманлар исе, иште, о копюрнинъ къуруджыларыдыр. Бунынъ ичюн оларгъа тек тешеккюрлер айтмакъ мумкюн.

Бизим куньгедже кырымтатар эдебиятында терджиме жанрына багышланган махъалелер, араштырувлар, тедкыкыятлар отькерильмеди. Албу ки, бу ишни мытлакъ япмакъ керек, чюнки бу саада да проблемаларымыз ёкъ дегиль. Умют этем ки, илериде эдебиятымызда бу ишнен огърашкъан мутехассыслар пейда олурлар.

2014 с.

ТЫЛСЫМЛЫ ЭДЕБИЯТ АЛЕМИНЕ СЕЯТЛАР

АПИМНЕН КЪЫРЫМ БОЙПАП 30 КУНЪ

Биз Къырымгъа кельген куню аджайип байрамгъа расткельдик. Шу куню янъыдан догъгъан Къырымтатар музыкалы-драма театри озюнинъ премьерасынен чыккышта булунаджакъ эди. Бизлерни аэропортта театрининъ ёлбашчылары къаршылап алдылар.

Акъшам устю юзлернен къырымтатарлар Акъмесджитнинъ меркезиндеки Техника эвине аккышып башладылар. Эр кес кийинген-къушангъан. Техника эвининъ огю адамнен рыкъма-рыкъ толды. Чалгъы такъымы бина огюндеки мейданчыкъта къырымтатар аваларыны чалып башлады. Яшлар, къызлар, къартлар, битайлар, озьлерини тутып оламадан, ортагъа чыккып оюн т  шедилер. Даа якъында ишлерини тешкиль эткен кооперативджилер озьлери пиширген къавалтыларны, кобете, янтыкъ, сарыкъ-бурма, чибереклерни ардысыра машиналарнен кетирип саталар...

Театрде биринджи олып къоюлгъан «Арзы къыз» спектаклининъ премьерасы пек буюк котеринкиликнен, мувафакъиетли кечти. Виляет партия комитетининъ кятиби Николай Багров, виляет меденлет идаресининъ башы Вячеслав Пересунько ве дигерлерни санагъа котерилип, театрни, онынъ коллективини буюк байрамнен, театрининъ янъыдан догъгъанынен джан-юректен хайырладылар. Сонъ темаша башланды. Спектакль биткен сонъ кене хайырлавлар девам этти. Театримизнинъ бедийи ребери Ильяс Бахшыш, директоры Дилявер Бекиров ве бутюн труппа санагъа чыккыты. Акъмесджит театрлерининъ ёлбашчылары, Москвадан, Киевден, Таджикистандан, Озбекистандан кельген мусафирлер яш коллективге юрек с  злерини, хайырлавларыны айтып, адреслер такъдим эттилер.

Ленинабад ше  рининъ Пушкин адына виляет музыкалы-драма театрининъ векиллери, шу джумледен онынъ етекчи артистлерин-

Къырымда «Алим» кинофильмини нумайыш эткенде олгъан
корюшювлерден биринде. *Солдан сагъгъа:* Шакир Селим,
Аблязиз Велиев ве Юнус Къандым.

Солдан сагъгъа: Эмиль Амит, Шакир Селим, Аблязиз Велиев,
Эрвин Умеров, журналист Исмаил Хатипов.

ден бири, Таджикистанда нам къазангъан артист Зульфира Асанова, Таджикистан халкъ артисти Ремзие Бакъкъал, Ташкенттен кельген бестекарымыз Эдем Налбандов, языджы Сафтер Нагаев, СССР Назирлер Шурасы янында тизильген къырымтатар меселеси боюнджа девлет комиссиясынынъ азасы, москвалы профессор Рефат Аппазов, «Ленин байрагъы» газетасындан мен озюм, Акъмесджитте чыкъкъан «Достлукъ» газетасынынъ муаррири Шевкет Рамазанов ве дигер аркъадашлар театрининъ коллективини самимиетле тебрикледилер.

Корюшювнинъ сонъунда мааллий филармониянынъ «Таврия» ансамбли оюнджылары Ремзие Бакъкъал тарафындан саналаштырылгъан дёрт къырымтатар оюныны ойле буюк усталыкънен иджра эттилер ки, алгъыш ве эльчырпмалардан бутюн зал сарсылды. Театр байрамымыз пек буюк мувафакъиетнен кечти.

Шундан сонъ Къырым бойлап бизим чыкъышларымыз башланды. Биз учъ саатлик программа азырладыкъ. Бунынъ бир бучукъ саатини къырымтатар языджыларынынъ чыкъышлары, яни эдебий корюшювлер тешкиль эте. Шундан сонъ къырымтатар киносынынъ тарихы акъкъында къыскадан икяе этилип, 1914 сенеси экранларгъа чыкъкъан «Алим айдамакъ» ве 1926 сенеси чыкъарылгъан «Алим» фильмлери нумайыш олуна.

Шуны айтмакъ истейим ки, театримизинъ ачылув куню майыс 22-де Акъмесджит консерва заводынынъ Медениет эвинде бир кунъде эки кере нумайыш этиледжек «Алим» кинофильмине билетлер эки саат ичинде сатылып биткен эди.

Биринджи корюшювимиз Акъмесджит дживарындаки «Виноградное» совхозынынъ меркези — Булгъанакъ (Кольчугино) коюнинъ 600 адамлыкъ Медениет сарайында олды. Шусы меракълы ки, бу сарайнынъ директоры бир вакъытлар Ташкент хореография окъув журтуну битирген ве бизим оюнджыларымызны яхшы биле экен. Бир къач йыл эвельси Ташкент алет заводы янында мейдангъа кетирилген къырымтатар ансамблининъ бедийй ёлбашчысы Назим Къуртаметов исе бу сарайда чалыша эди. О, бизге бутюн керекли радиоаппаратураны азырлап, чыкъышымызны теминледди.

Медениет сарайынынъ залы адамларнен рыкъма-рыкъ толды. Мен башта шаирлеримиз Шакир Селим ве Юнус Къандымовгъа сёз бердим. Олар ана топракъта язгъан тазе шиирлерини такъдим эттилер. Адамлар эр бир чыкъышны эльчырпмаларнен, гульдестелернен къаршылап алдылар. Мен де озъ манзумелеримни окъудым. Сонъра къырымтатар киносынынъ тарихы акъкъында икяе эттим, 1926

сенеси чыкъарылган «Алим» фильмининъ сценарийсини язган белли язджы, режиссёр ве театр эрбабымыз, Сталин бастырыкларында эляк олган Умер Ипчининъ огълу Якъуп Ипчи шу ерде булунганыны айтып, оны санагъа давет эттим. Якъуп бабасынен багълы хатырлавларынен пайлашты ве озю язган эки йырны иджра этти. Сонъ «Алим» фильми башланды.

Биз сана артындаки одада совхоз директоры, Къырымнынъ дженктен эвельки ёлбашчыларыны шахсен бильген Георгий Николаевич Абрамовнен субетлештик. Тедбирнинъ сонъунда Георгий Николаевич санагъа котерилип, бойле аджайип корюшюв отькергенимиз ичюн бизге джан-юректен тешеккур бильдирип: «Бу киби мерасимлер адамларнынъ рухуны котере. Бизге сыкъ-сыкъ келип, бойле корюшювлерни чокъча отькерменьизни риджа этемиз», — деди.

Директорнынъ айткъанына коре, о вакъытта Булгъанакъта энди 1200 къырымтатары яшай экен. «Совхозда къуруджылыкъ ишлери кениш алынып барыла. Мына, бугунъ 25 къырымтатар къорантасына эв къурмакъ ичюн топракъ айырдыкъ», — деди Абрамов.

Экинджи корюшювимиз Къарасувбазар районынындаки Токъ-Эли (Цветочное) коюнде олды. Токъ-Эли коюннинъ 600 адамлыкъ Медениет сарайы, бир кунъ эвельси Булгъанакъта олганы киби, кене рыкъма-рыкъ толды. Тек мында яшагъанлар дегиль де, этраф койлерден де кельгенлер. Эр кес кийинген-къушанган, черелеринде къуванч, корюшювни буюк эеджаннен беклейлер.

Мында да шиирлер окъудыкъ. Манъа сейирджилернинъ чокътан-чокъ суаллерине джевап бермек сырасы кельди. Адамлар, хусусан, «Алим» фильмини айрыджа бир меракънен сейир эттилер, чюнки койнинъ озюнде бу къараманнен багълы ерлер бар экен. Манъа Токъ-Элиде къонмакъ къысмет олды. Сабасына кой сакинлери мындаки дагъларда ерлешкен Алим къобасыны косътердилер. Къоба ичинде таштан ясалган сет, маса тура эди. Адамларнынъ айткъанларына коре, Алим чар ягъмаджыларынынъ излевлеринден къачып, бу ерде сакъланган. Умумен, Къырымнынъ ялы бою койлеринде булунган вакътымызда, Алимнинъ адынен багълы риваетлерни бизге чокъ тариф эттилер, о яшагъан ерлерни косътердилер.

Къарасувбазар районынынъ Эфендикойдеки (Зеленогорское) чыкъышымызда кой клубы истеклилернинъ эписини сыгъдырып оламады. Бу ерге якъын Аргъын, Бакъсан, Учъ-козь, Сары сув койлеринден де адамлар кельдилер. Эфендикойде яшагъан Энвер, Рамазан, Илимдар, Меджит деген яшлар бизге корюшювни тешкилатландырувда пек буюк ярдым косътердилер. Олар дигер койлер-

нинъ джемаатына хабер эткенлер, адамларнынъ келювини темин-легенлер.

Къарасувбазарнынъ озюнде откержен тедбирлеримиз де пек яхшы кечти. Бизге шеэрнинъ «Радуга» адлы меркезий кинотеатрини бердилер. Халкъ пек чокъ олгъанындан себеп, бир акъшамда эки корюшов откержмек сырасы кельди. Къарасувбазарлылар шакъа анълагъан халкъ экен. Бизим эр бир чыкышымызны, окъугъан юмористик эсерлеримизни девамлы эльчырпмаларнен къаршыладылар.

Къарасувбазар районы Багъча-Эли (Богатое) коюнинъ Медениет сарайындаки корюшов де унутылмайджакъ теэссурат къалдырды. Юнус Къандымовнен экимиз шиирлер окъуп, сейирджилернинъ суаллерине джевап бердик. Эсасен, бу ерлерде яшагъан ве арекет эткен Алим Азамат огълу ве онынъ акъкъында чыкъарылгъан фильмлер акъкъында икяе олунды. Бу фильмини сейирджилер буюк меракънен бакътылар. Эр кес эеджанлы эди. Иджадий корюшов ве «Алим» фильмининъ нумайышы биткен сонъ, чокъ адамлар янымызгъа келип, бизге тешеккур бильдирдилер. Энди Акъмесджитке къайтаджакъ вакътымызда, янымызгъа эсли-башлы бир чалбаш адам келип: «Аркъадашлар, корюшов пек яхшы кечти, хусусан, «Алим» киносы ичюн чокъ сагъ олунъыз. Лякин сизге бир риджам бар. Бу ерден пек узакъта дегиль, Алим яшагъан Копюрликой бар. Мен анда яшайым. Мумкюн олса, бизим эвге бир фильджан къавеге буюрсанъыз. Эм Алимнинъ догъып оськен эвини де корип кетер эдинъиз», — деди.

Гедженинъ дер маали олгъанына бакъмадан, биз Кязим агъа Асановнынъ даветини ред этип оламадыкъ. Машиналаргъа толушып, геджелейин Алимнинъ юрту — Копюрликойге ёл алдыкъ. Кязим агъанынъ омюр аркъадашы, балалары шу арада ойле бир дюльбер софра донаттылар ки, санки дерсинъ бутюн кунъ мусафир беклеп азырлыкъ корьгенлер. Бирер фильджан къаве ичтик, эв бикеси пиширген аджайип къавалтылардан ашадыкъ. Бу арада эв саиби маса устуне бир саанъ джеviz кетирип къойды. Джеvizлер ойле ири эди ки, эр бири юмрукъдайын. Булар — Алимлернинъ азбарында оськен джеvizлерден экен. О терекнинъ бир далы Кязим агъанынъ азбарына кечкен. Къайтаджакъта, хатыра оларакъ койнинъ, Алимнинъ тюси деп, бу джеvizлерден бир къач дане аладжакъ олдым. «Лафы ёкъ, мен сизге айрыджа беририм», — деди Кязим агъа ве кетеджекте элиме бир торба джеviz туттырды.

Койде Алимлернинъ эви, акъикъатен де, сакъланып къалгъан. Анда о вакъыт Гриша-браконьер деген бир адам яшай экен.

Тарихий малюматларгъа коре, Алим Кефе уездине бакъкъан Копюрликойде Азамат акъайнен Кериме аптенинъ къорантасында догъгъан. Къоранта пек факъыр омюр кечирген, ерли помещик тарафындан койден къувулып, меджбурен Къарасувбазаргъа кочкен. Азамат акъай огълу Алимни Ибраим байнынъ табанасына тери ишлев зенаатыны огренмек ичюн шегиртликке берген. Фильмде бу вакъиалар тафсилятлы акс эттирилген. Иште, байнынъ къолунда чалышкъан вакъытта Алим зенгинлернинъ фукъарелерге нисбетен якъкъан акъсызлыкъларыны даа бир кере озъ козюнен корьген, озю де эр адымда бойле адалетсизликке расткельген. Бу исе оны акъикъат ичюн курешмеге меджбур эте.

Алим белли бир тарихий девирде яшагъан ве адий инсанларнынъ менфаатларыны къорчалайджы чыдамлы, джесюр бир исьянджы — халкъ къараманы олып чыкъа. Эм, акъыкъатен, авам халкъ Алимни «айдамакъ», «баскъынджы» киби дегиль де, эмексевер адамлар арасындан чыккып, оларнынъ адалетли интикъамджысы эсаплангъан эм де помещиклерге, мырзаларгъа, чар акимиети мемурларына къаршы амансыз куреш ачкъан саф гонъюлли, демир ирадели бир къараман оларакъ таныгъан. Онынъ ичюн бир бучукъ асыр вакъыт кечкенине бакъмадан, Алим халкънынъ юрегинде яшап кельмекте. Шу себептен биз къайда барсакъ да, эр ерде севимли къараман акъкъында фильмни корьмеге буюк истек олгъаныны сездик. Корюшювлеримизге тек къырымтатарлар дегиль, башкъа миллет векиллери де кельдилер. Олар икяелеримизни меракънен динълеп, киноны буюк истекнен бакътылар.

Биз Багъчасарай районынынъ Тав-Бадракъ, Гъавр койлеринде, Зуяда, Ислям-Терек районынынъ Къарагозь, Байрач, Джума-Эли, Къызыл Терчек койлеринде, Керчь, Джанкой ве Сакъ шеэрлеринде, Къалайда ве Ичкиде, Джурчи районында янъы тешкиль этильген «Аграрное» совхозында, Сакъ дживарындаки Байгельди коюнде ве дигер ерлерде чыккышларда булундыкъ. Ислям-Терек районынынъ Байрач коюнде исе эки корюшюв олып кечти. Экинджиси ерли мектепте хайрие шеклинде откерильди. Корюшювге 160 къырымтатар талекбесинден гъайры 50-ге якъын рус баласы да кельди. Оджаларынынъ айткъанына коре, яш несиль тедбирни ве, хусусан, «Алим» киносыны пек бегенген.

Гъалебе куню биз Керчь дживарындаки Чербаш коюнинъ клубында чыккышта булундыкъ. Зал темашаджыларнен рыкъма-рыкъ толукъ эди. Бизлер о вакъытта Новороссийск шеэринде яшагъан аджайип шаиримиз Сеитумер Эминнен берабер джемаатны Гъалебе

кунюнен хайырладыкъ ве дженк, барышыкъ, тынчлыкъ, халкъымызнынъ башына тюшкен къыйынлыкълар акъкъында шиирлеримизни окъудыкъ. Сеитумер агъа бу ерлерде фашистлерге къаршы курешкен шанлы къырымтатар разведкаджысы Алиме Абденнановагъа багъышлангъан поэмасындан парчалар окъуды.

Биз мындан Кефеге тараф кеткенде, Джермай Къачыкъ кою якъынында таш ёл четинде Ватангъа янъы къайтып кельген семетдешлеримиз тарафындан Алиме Абденнановагъа тикленген абидени сейир эттик, онынъ гульдестелер ичине комюлип тургъаныны коръдик. Эбет, шу якъын ерлерде яни Ленино ве Акътабан койлеринде олгъан корюшювлеримизде де Сеитумер агъа буюк эеджаннен Алимеге багъышлагъан шиирлерини окъуды.

Майыс айынынъ башында биз Шакир Селим, журналист Исмаил Хатипов ве бир ай девамында бизнен олгъан, корюшювлеримизни тешкиятландыргъан ве оларда иштирак эткен Мидат Абляимовнен берабер Москвагъа ёнедик. Анда эки корюшюв къарарлаштырылгъан эди. Майыс 3-те Москва радиосы озюнинъ сонъки хаберлеринде шу куню акъшам Сокольники медениет ве раатлыкъ багъчасында къырымтатар эдебияты акъшамы откериледжеги ве «Алим» фильми косътериледжеги акъкъында илян этти. Шу себептен олса керек, корюшювге пек чокъ адам кельди. Аман-аман учъ саат девам эткен бу тедебирде бизден гъайры пайтахтта яшагъан эдиплеримиз Эмиль Амит ве Эрвин Умеров да иштирак этип, чыкъышта булундылар. Эртеси куню исе Демирёлджулар медениет сарайында биз Шакир Селимнен сейирджилер огюнде чыкъышта булунып, эсерлеримизни къырымтатар ве рус тиллеринде окъудыкъ. Миллий кино тарихымыз акъкъындаки икяемизден сонъ залда топлангъан 600-ден зияде темашаджыгъа «Алим» фильми нумайыш этильди. Бу тедебирден гъает мемнюн олгъан юзлернен москвалылар арасында бир чокъ караимлер, къазан татарлары, руслар ве дигер миллет векиллери де бар эдилер.

Бундан сонъ фильмни алып, Новороссийск шеэринге кеттик. Анда бизге эки кунъде учъ корюшюв откертмек сырасы кельди. Денъизджилер медениет сарайында кечкен корюшювлеримизге тек бу шеэрде яшагъанлар дегиль, этрафтаки койлер ве шеэрлерден де адамлар кельди. Онынъ ичюн къоджаман Медениет сарайы бутюн истеклилерни сыгъдырып оламады, экинджи куню кене корюшюв откертдик.

Бойлеликле, бир ай ичинде Къырым бойлап откертген 38 корюшювимизге 20 бинъден зияде адам кельди ве о къадар да адам «Алим» киносыны бакъты. Эр бир корюшюв, чокътан-чокъ къону-

шувлар, субетлер, эдебий чыккышлар ве, ниае, «Алим» киносы эм озюмизде, эм де Кырым, Москва, Краснодар улкесинде яшагъан семетдешлеримизде буюк теэссуратлар кълдырды. Бу тедбирлерде шаирлеримизден Сеитумер Эмин, Шакир Селим, Аблязиз Велиев, Юнус Къандым фааль иштирак эттилер, чыккышларгъа эдиплеримиз Эмиль Амит, Эрвин Умеров, Исмаил Хатипов ве Мидат Абляимов да кълшулдылар. Халккымыз озь иджаткярларыны даа якъындан таныды, эдебиатчыларымыз да озь динълейиджилеринен козь-козьге корюшип, юреклериндеки фикирлерини эшиттилер.

Мен бу корюшювлерден бир шейни пек яхшы анълалым. Эм о вакыт, эм шимди халккымыз бойле мерасимлерни сабырсызлыкънен беклей, чюнки олар адамларны рухландыра, гонъюллерини котере, миллий эдебиат, медениет, санатнен даа якъындан таныш олмагъа имкян догъура. Языкъ ки, биз бойле корюшювлерни шимди мунтазам суретте япып оламаймыз. Иншалла, илериде бу вазие, де тюзелер ве «Алим» фильми Кырым бойлап даа чокъ нумайыш этилр.

1991 с.

ШИИРИЕТ УПКЕСИНДЕ КЕЧКЕН УНУТЫПМАЗ КУНЪПЕР

Мешур бир инсан кучюк бир ерни дюньягъа таныта. Кучюк ер де озюнинъ муим ишлеринен кендини бутюн алемге таныта биле экен. Сапанджа Сакария виляетининъ кучюк бир къасабасы. Ама бугунде оны Македония, Косова, Босня, Юнаныстан, Булгъарыстан, Румыния, Аргентина, Испания, Гагауз эли ве дигер мемлекетлерде пек яхшы билелер. О ерлерде Сапанджанынъ бинълернен достлары, мухлис-лери барлар. Затен бу улкени севмемек мумкюн дегиль. Онынъ эр кесни кендине мефтюн эткен Сапанджа голю, Къарлы вади, Чамлы вади, Къузуяйла ве, ниае, Къартеле дагъы, кок корюнемез ем-ешил дигер дагълары, къасабадаки Дженнет кошеси олгъан мусафирчен беш йылдызлы «Гурал Сапанджа» отели акъкъында мында бир кере олгъан адам айтып-айтып битирамаз.

Бундан докъуз сене эвель мунтазам суретте Сапанджада шиир акъшамлары откърмек киби бир тешеббюснен чыккышта булунгъанлар ве эр сене бир де-бир уфакъ тюркий мемлекет бу ерде озь эдебиаты, музыка ве оюн санатыны нумайыш эте экен.

Бу йыл невбет кырымтатарларына кельген. Биз — беш алим ве беш шаир, бир къач йырджы ве оюнджы, тележурналистлер Къырымдан Сапанджагъа давет олундыкъ.

Тюрк топрагъына адым аттыгъымыз ильк дакъкъалардан Фахри Туна ёлбашчылыгъындаки къонакъбайлар бизни кулер юзьнен, эски достлар киби самимий къаршылап алдылар ве шундан сонъ бутюн вакъыт бизнен берабер олдылар. Бизге бутюн шараитлерни яратмакъ ичюн эллеринден кельген эр шейни яптылар. Бунынъ ичюн олардан Алла разы олсун.

Сапанджагъа баргъан кунюмизнинъ акъшамына Сакаръя университетининъ мемуриети ве профессор-оджалары Къырым муэн-дислик-педагогика университетининъ алимлерини акъшам емегине давет эттилер.

Университетнинъ Сапанджада ерлешкен раатлыкъ эвинде булунгъанымыз акъшам шу алий окъув журтунынъ проректоры, профессор, доктор Бинназ ханым Байтекин ве дигер профессорлар бизге озъ университетлери акъкъында тафсилатлы икяе эттилер. Сонъра КъМПУнинъ кырымтатар ве тюрк филологиясы факультетининъ деканы, филология илимлери намзети Энисе ханым Абибуллаева озъ университетимиз, онынъ имкянлары, ихтияджлары акъкъында айтты.

Акъшам кетишатында эки университет арасында илериде насыл иш бирлиги япмакъ, оджаларнен, талебелернен алышып-беришмек, озъара теджрибе пайлашмакъ, конференциялар, «тёгерек маса» ве симпозиумлар отъкермек акъкъында акъыл танышылды.

Акъшам мушаиренен екюнленди. Эм бизим шаирлеримиз, эм къонакъбайлар озъ эсерлерини, классиклернинъ иджадындан нумю-нелер окъудылар.

Экинджи кунюмиз этрафтаки дикъкъаткъа ляйыкъ, тарихий ерлернен, шу джумледен миллиаддан сонъки 562—559-нджы йыллар арасында Бизанс императоры Юстинианус II тарафындан къурду-рылгъан 429 метро узунлыгъындаки Бешкопюрнен таныш олув ве Сакария университетини зиярет этювнен башланды.

Бизни университет ректоры профессор, доктор Мехмет Дурман къабул этти. Корюшювнинъ сонъунда Сакария ве Къырым муэн-дислик-педагогика университетлери арасында ишбирлиги акъкъында эки тарафлы мукъавеле имзаланды.

Бу бильги оджагъы Тюркиедеки энъ ири, инкишаф этмекте олгъан университетлерден бири сайыла. Онынъ секиз факультетинде 48

бинъ талебе, шу джумледен бизим университетимизден стажировка-
гя кельген яшлар да окъуйлар.

Акъшам Сапанджа Огретмен эвинде башта тюркиели ватандашы-
мыз, белли тележурналист Зафер Къаратай тарафындан кырымта-
тарларнынъ сюрюнлиги акъкъында чыкъарылган телефильм
нумайыш этильди. Шундан сонъ «Къырымтатар эдебияты» деген
мевзуда конференция кечирильди. Оны доктор Эбубекир Софуогълу
алып барды. Конференцияны анкъаралы белли алимимиз, бутюн бу
куньлерде бизнен берабер олган профессорымыз Хакъан Къы-
рымлы кириш сёзюнен ачты. Шундан сонъ Къырымдаки Таврия мил-
лий университети кырымтатар эдебияты кафедрасынынъ мудир,
филология илимлери намзети Шевкет Юнусов «XIX ве XX асыр кы-
рымтатар эдебияты», Къырым муэндислик-педагогика университети
кырымтатар ве тюрк эдебияты кафедрасынынъ уйкен оджалары
Нариман Абдулваапов «Ханлыкъ деври Османлы кырымтатар
эдебияты» ве Аблязиз Велиев «Къырымтатар эдебиятынынъ бугуни
ве ярыны», ТНУнынъ оджасы Айше Кокиева «Сюрюнлик деври кы-
рымтатар эдебияты» мевзуларында марузаларнен чыккышта булун-
дылар.

Акъшам Сапанджа голюнинъ ялысында кырымлы санаткярлар
Афuze Касараева, Диявер Османов ве оюнджыларымыз бу ерге
топланган бинълернен сейирджилерни кырымтатар халкъ йыр-
лары ве оюнларынен таныш эттилер.

Экинджи куню кене шу ерде шириет акъшамы олды. Кене бинъ-
лернен адам топланды. Къасаба, виляет ве Тюркиенинъ пайтахтын-
дан кельген девлет эрбаплары — Буюкшеэр беледие башкъаны Зеки
Тоджогълу, Сапанджа къаймакъамы Осман Сары, Сапанджа беле-
дие башкъаны Ибраим Услу, Буюкшеэр медениет болюгининъ башы
Фахри Туна, халкъ векиллери ве Президентнинъ векили бу тедбирге
кельдилер ве бутюн акъшам бизнен олдылар.

Менделегациямызнынъ авалесинен бойле сайгъы ве урьмет ичюн,
Сапанджадаки ананевий шиир акъшамларынынъ бу йылки фести-
валини кырымтатар эдебияты ве музыкасына багъышлагъанлары,
бунынънен бизим халкъымызгъа, эдебиятымызгъа, медениети-
мизге, миллий муджаделемизге къолтуткъанлары ичюн къонакъбай-
ларгъа, тешкилятчыларгъа буюк тешеккурлеримизни бильдирдим
ве назмиетке кечип, эки шиир («Къырым алеви» ве «Без азгеми») окъ-
удым. Шундан сонъ мушаире девам этти. Невбетнен тюркиели ве
кырымлы шаирлер озъ шиирлерини окъудылар. Шириет акъшамы
яры геджеде битти. Онъа бакъмадан шу ерде отургъан бинъге якъын

адамдан ич кимсе, атта ягъмур сепелеп башлагъанына бакъмадан отургъан ерини терк этмеди. Акъшам юксек севиiede кечти. Сонъунда эпимиз хатыра ичюн ресим чыкъарттыкъ.

Бу унутылмайджакъ кунълер иште бойле, бир сание киби, бир тюш киби кечип кеттилер.

Сапанджада ананевий шиир акъшамларынынъ отъкерилюви тесадюфий дегиль, деген хулясагъа кельдим мен. Чюнки эвель-зельден бу ерлер шаирлер улькеси, шиириет меяны, ильхам чокърагъы олгъан. Тап XV юзйыллыкънынъ экинджи ярысы ве XVI юз йыллыкънынъ биринджи черигинде яшап иджат эткен Мехмет Сурейя Гувахий бу улькеде догъгъан, Османлы диван шаири оларакъ танылгъан, Явуз Селим ве Къануний Султан Сулейман девиринде бутюн Тюркиеге намы кеткен. О, аталар сёзлерини шиирге къойып, «Пенднаме» («Насиатнаме») деген китап язгъан. Ондан да гъайры «Гъурбетнаме» ве «Ибретнаме» киби китаплары белли. Мына, онынъ «Пенднаме» китабындан бир къач нумюне:

Душмандан эр олан къоркъакъ керекмез,
Торгъайдан къоркъкъан биль, тары экмез.

Ярамаз къомшунынъ тутма сен янын,
Еди къомшугъа етер онынъ зияны.

Эшитмединъми ки бу ата сёзин,
Ки бесле къаргъайы, чыкъарыр козюнь.

Яхшы биль ки, одельмеен бордж олмаз,
Кимсенинъ акъкъы кимседе къалмаз.

Чешит сенелерде Керим Корджан, Зекаи Эрдал, Эрджан Йылмаз, Асан Топчу, Харун Танк, Бинъгуль Огъуз, Ёргъун Нейранлы киби бир талай шаирлер Сакария улькесинден чыкъкъан ве бутюн Тюркиеге танылгъан.

Шимди де даа китаплары чыкъмаса да, газета ве дергилерде сыкъ-сыкъ корюнген Мустафа Эмирджан, Феррух Булут, Бурджу Араджы, Муаммер Къылыч, Нихат Албайракъ киби йигирмиден зияде шаир бу улькеде яшап иджат эте. Биз оларнынъ бир чокъларынен таныштыкъ, оларнынъ манзумелерини динъледик.

Тюркие укюмети, Сакария виляети, Сапанджа илининъ девлет эрбаплары, валилиги, къаймакъамлары бойле тедебирге пек джид-

дий эмиет бергенлери гъает урьмет ве макътавгъа ляйыкъ бир шей. Тек шу тедбирни кечирмек ичюн бу йыл 25 бинъ тюрк лирасы (18 бинъ американ доллары) айырылгъан.

Бугунъ биз мусафирчен, акъикъатен дженнет кошеси олгъан Сапанджадан узакъта, озъ юртумыздамыз.

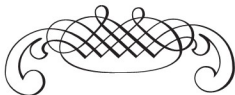
Мына, мен эвде, маса башында отуруп, Сапанджа хатырлавларымны язам. Масамнынъ бир четинде «Гурал Сапанджа» отелининъ «Эвинъизде я да офисинъизде эр къаве ичтигинъизде «Гурал Сапанджа» багъчасында яшадыгъынъыз гузель анълерни хатырламанъыз ичюн бизден сиз мусафиримизе кучюк бир эдие» деерек багъышлагъан дюльбер, онъайтлы, оригиналь фильджандан бувланып тургъан къара къаве къокъусы меним козь огюмде о унутылмаз кунълерни, дакъкъаларны, саниелерни джанландыра.

Къарлы дагълар, бол багъчалар
Мекаяны — бу Сапанджа.

Шиир улькеси, яш тюрк несли
Гуллеткен юрт Сапанджа.

Эбедий сен къальбимдесинъ,
Яша бинъ йыл Сапанджа.

2009 с.

ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

КЪЫРЫМТАТАР МУАДЖИР ТЮРКЮПЕРИ. ИДЖРЕТТЕКИ КЪЫРЫМТАТАРПАРНЫНЪ ОДЖАКЪПАРЫНДА СЁНМЕГЕН КЪЫРЫМ АТЕШИ

*(«Къырымтатар муаджир тюркюпери» китабыма
язылгъан кириш сёз)*

Къырымтатар халкъынынъ башына кельген фаджиалар башкъа ич бир: олсун буюк, олсун кучюк — халкънынъ башына кельмеген-дир. Къырымнынъ 1783 сенеси Чар Русие тарафындан басып алынудан башлангъан фаджия мына энди 222 йылдан берли девам этмектедир.

Къырымтатар халкъыны озь топрагындан къувмакъ, ёкъ этмек, эр сой сынъырлавларгъа, такъиплерге, ашшалавларгъа, эзювлерге рагъмен, ана-юртуны терк этмеген, тиши-тырнагынен бу топракъкъа япышып яшагъан бир авуч миллетни 1944 сенеси майыс 18-де бир къалмай Къырымдан сюръгюн этмек, ярым асыр иджретликте яшап, ниает, кене кенди Ватанына кери дёнген халкъкъа бинъ бир тюрлю маниалар къоймакъ ве бугунде биле топракъларыны ашыкъ-аджеле озъара пайлаштырып, кене бир шейсиз къалдырмагъа чалышмакъ, — бутюн булар акъсызлыкъ олмайып, недир?

Эвеллери чечекленген Къырым топрагы бир къач йыл ичинде виранеге чевирилип, багъ-багъчалары, абадан койлери, юксек севиюдеки зираатчылыкъ медениети амансыз муаребеден сонъ харабеге чевирилген там-такъыр чёльни анъдыра. Къырымтатар муэллифлери бир тарафта турсын, атта Къырымны эйи бильген рус алимлери, этнографлары, тарихчылары бу хусуста дефаларджа дешетнен яздылар. Меселя, бу вакъиаларны пек яхшы бильген ве огренген мешур рус языджысы Евгений Марков озюнинъ «Очерки

Крыма» китабында шойле яза: «Татарлар эвель-эзельден аилевий васиет я да молла тарафындан этрафтаки сакинлернинъ сёзлерине бакъып, язып берген сенеттен гъайры ич бир тюрлю сабылыкъ весикъасыны ве укъукъыны бильмез эдилер. Бутюн топракъларындан айрылгъан, янъы омюр боюнджа оны дешетке кетирген ве озюни ондан устюн къойгъан эр бир рус казагына нисбетен заваллы татарнынъ вазиятини тасавур эт де бакъынъыз.

XVIII асырнынъ сонъу — XIX асырнынъ башында онъа, багъча онынъки экенини, дагъ ве сувдан файдаланмакъ укъукъыны рус полиси ве рус махкемесине исбатламакъ керек ола. Онъа — талангъан татаргъа — рус махкемесинде рус тилинде онынъ топрагъыны озюнинъки, деп илян эткен рус начальнигине къаршы судлашмакъ керек ола. Потёмкин девринде татарларнынъ чокъ къысмы (Сумароков «Досуги крымского судьи» эсеринде тасдикълагъанына коре, 300.000 адам) кочюриле; 1812 сенеси татарларнынъ буюк бир къысмы кочюриле, эльбет де, бу кочюрюв акъкъында там статистик малюмат сакъланып къалгъаны шубелидир; олардан къалгъан топракъларны сой-акърабаларына ве джамиге бермекни ред этелер; я о топракъларны махкемеджилерге ве мемуларгъа бермек эльверишли дегильми? Петербургъа такъдимат ве риджа иле бошап къалгъан ве гуя кимсеге аит олмагъан топракъларны фелян ве фелянчы чиновниклерге бойле-бойле хызметлери ичюн багъышламакъ сорала. Петербург эбет Къырымны бильмей; андан разылыкъ бильдирилген имзалы весикъалар келе ве бош ята, кимсеге аит дегиль, денилген татарларнынъ топракълары, багъча ве багълары урьметли цивилизаторларнынъ къолуна кече. Ер ольчейиджилер янъылалар ве янълышып, озьлерининъкине 5000 ерине 13000 десятина ер айырып берелер.

Насылдыр татар, сонъ бильгенине коре, озь вариетини фелян-фелян рус баринине саткъан ве онынъ ичюн фелян кумюш пара алгъан, джаиллиги себебинден фелян-фелян адамларнынъ шаатлыгъында фелянчиев фелянчы имза чеккен.

Татарларнынъ аизарлары тахткъадже барып еткен аллары олгъан. Александр Къырым чиновниклерининъ джинаий аркетлерини фаш этюв, токътатув ве джезалав боюнджа кескин чарелер корьмеге тырышкъан. Бир комиссия дигерини деньиштирген ве бир къач злял девлет эрбаплары, ерли айын-оюнджыларнынъ гъайретине рагъмен, татарларнынъ ачыкътан-ачыкъ, кутълевий таланувыны бираз олса да токътаткъанлар, базы биревлерге чекип алынган шейлерини къайтарып бергенлер, базы биревлер акълы суретте джезалангъан да...

Бақайыкчы, Қырым эвель неге саип эди ве энди неге саип.

Қырымның ықтисадий вазияти атта анда олмаған адамларға да белли ола башлады. Ярымаданынъ 9/10 қысмыны тешкиль эткен чёллюк — бом-бош, анда оськен от-оленлер сийрек-сепелек олып, июнден башлап кеч кузьге қьадар қъаврап, сап-сары ола. Сув деерлик ёкъ. Койлер ойле сийрек ки, биринден экинджисине почта арабасы иле бир қъач саат юрьмек керек ола. Базы биревлери кой дегиль де, харабе. Он эвден экисинде адам яшай. Бир дане сағ эвнинъ қъаршылыгына он данеси чёллюк обасына чевирилип ята. Он чокъракътан секизи бозулған я да қъурып қъалған. Қъартлар терекли, орманлы деп хатырлагъан ерлер энди чыр-чыплакъ. Чайырлар, озен бойларындан кетсенъ, чевресинде армутлыкъ, бағча мушмолласы, сельби, кираз, лякин эв-баркътан алямет биле ёкъ. Албуки булар — бағчаларның қъалдыгы. Базы озенлернингъ бойларында бир қъач вёрстке узанып кеткен кийиклешкен бағчалар ве чайырлар барлар.

Бу ерлердеки эсассыз суретте чёл деп адландырылған татар адлары иле юрютильген озен бойлары сизге эвельден бу ерлерде зали яшаған ве зенгин олған койлерни хатырлата. Бу адлар о қъадар сыкъ-сыкъ расткеле ки, бир вакъытлары мында шу қъадар чокъ зали яшағанына шашасынъ. Ёл четиндеки, зали яшаған ерден баягы узакъта олған оба-тёпелерде сиз сарыкъ я да феснен яраштырылған, Қъурандан аетлер язылған ве янтайып, йыкылып ятқан башташлар толу буюк-буюк татар мезарлыкъларына сыкъ-сыкъ расткелесинъиз. Оларның ярысы ерге комюлип кеткенлер, ярысы исе бозулған ве бозып алып кетильген. Бойле мезарлыкъларның янларында насыл буюк койлер олмакъ кереклигини озюньиз тасавур этинъиз. Мында яшаған айванлар да экильген. Девелер сийрек-сепелек расткелелер, кийик бугъалар деерлик ёкъ. Ат йылкылары патта-сатта расткеле, атта чёлде биле о қъадар буюк олмаған йылкыларны кимерде бир расткетирмек мумкюн.

Атларның дегерлигине кельгенде, шимдики алчакъ бойлу татар атларыны къошу ичюн, йигитлер ярышы ичюн тербиелеген, даимий суретте арап ве тюрк джыныслы атларнен қъан қъарыштырып осьтюрильген эвельки татар атларынен тенъештирмек биле кулюнчли. Сеятчыларның айтқанларына коре, иште, буңдан себеп оларның бойлары да юксек олған.

Яз чиллесинде сарарып, қъурып, мезарлыкъны анъдырған бакъымсыз, таланған ве озь алына ташланған чёлъни анъдырған

шейден де кедерли манзара олмаса керек. Эбет, ем-ешиль, тёпелери мас-мавы дагълар башкъаджа теэссурат къалдыралар. Лякин дагъларда, ёл четлеринде харабеге чевирилген мезарлыкълар, озен бойларындаки кийиклешкен багъчалар, адынынъ манасы озь эмиетини джойгъан, сакинлерини гъайып эткен койлер корюнип туралар. Албуки, шимди не де олса, бутюн булар татарларнынъ вакътында да бар эди.

Къырым запт этильген сонъ арадан учь йыл кечкенде, 1787 сенеси Къырымнынъ икътисадий вазияти сеятчыларда мына насыл теэссурат къалдыра» (Евгений Марков «Очерки Крыма». — Санкт-Петербург, 1902. — С. 301—311).

Иште, Къырым ябанийлер тарафындан запт этильген сонъ арадан олгъаны-оладжагъы даа учь йыл кечкен сонъки манзара.

1776 сенеси Къырым-Герай вакътында Франциянынъ эльчиси олгъан барон Франсуа де Тотт тасдикълагъанына коре, Къырым ханлыгъында, о, Русие империясына къошып алынмаздан еди йыл эвельси 4 000 000 залиси олгъан. Къырым-Герай, сеферге азырлангъаны акъкъында икяе этеркен, 200 000 атлы аскерден ибарет ордуны тешкиль этмек ичюн эр дёрт айледен бир атлы талап эткенини яза. Адети узьре эр бир къорантада дёрт джан бар, деп эсапласакъ, Къырым ханлыгъы 3 200 000 адамны тешкиль эткени белли ола (Амет Озенбашлы «Роль царского правительства в эмиграции крымских татар» // «Крым» дергиси. — 1926. — № 2).

Чар Русие Къырымны запт эткенинен, генерал-губернатор Потёмкин 1784 сенеси 25 санлы эмири иле татарларнынъ ярымададан кочюрийлмеси ичюн укюмет идарелерине гизли косътериш ёллагъан эди (Левицкий «Къырымтатарларнынъ Тюрькиеге иджрети» // Вестник Европы. — 1982).

1789—1790 сенелери кочь фаджиясы энъ шиддетли тюс алды. Бу, 1800 сенесине къадар девам этти. 16 йыл ичинде Къырымдан кочкенлернинъ сайысы ярым миллионны тешкиль эткен. Османлы девлетининъ о замандаки дефтерлеринде язылгъанына коре, иджрет эткенлернинъ анджакъ 300 бинъи Османлы топракъларына, яни Романия, Булгъаристан ве Тюрькиеге барып ерлешкенлер. 200 000-ге якъыны къарада хасталыкъ ве уджюмлерге огъраяракъ, денъизде фуртунагъа огърагъан эски агъач гемилернинъ батмасындан, истеген ерлерине барып чыкъамадан ольгенлер.

«Русская старина» меджмуасы бу иджрет акъкъында 1882 сенеси шойле язгъан эди: «Эки къолунда мини-мини явруларыны тутаракъ, тёпеси кямилен ачыкъ олан бир ерде, ыслакъ топракъ узеринде

серилип къалмыш бир яш ананынъ къуджагындаки балалардан бири артыкъ козычиклерини акъайтып, олюмле панджалашыркен, дигери анасынынъ сувумыш кокюсинде кучюк агъызчыгыле сют араштырдыггы левхасы къаршысында, аджеба, насыл бир юрек чарпмаз, окор-окор агъламазды? Бойле левхалара исе, бинълерле расткелинюрды...

Укумет исе бутюн бу фаджиалара лякъайд къалыюрды ве ич бир тюрлю ярдым косътермиюрды, билъакис къырымтатарларнынъ ве черкес койлюлерининъ арасында къалмыш малюмата коре, укумет мемурлары бу лякъайдлыкъ иле де иктифа итмейип, фелякетзаде мухаджирлерин таланмасына иштирак идиюр яхут гизлиден къол тутыюрды. Сёйледиклерине коре, мухаджирлери котереджек гемилерин диблерини эвельден делип азырлаяракъ, денъизе чыкътыкътан сонъра гемилери идаре иден баскъынджылар, айдутлар мухаджирлерин варыны-ёкъуны талайып, гизлиден гемининъ деликлерине тыкъанмыш тапалары чыкъараракъ, кендилери сагълам гемилере минип къачарлармыш!.. Тапасы чыкъарылмыш гемие исе ачылмыш деликтен сув кирип, мухаджирлери Тюркие ялылары ерине денъизин дибине догъру котюриюрмыш!!! Бу дефаки хиджретин сайысы черкеслерле бирликте 800 000-е вармыштыр!

Бу хиджретлерин эр бири чар Русиеси укуметининъ ирадесиле идаре олундыггыны айрыджа къайд идиюрыз. Бу девамызы исбат итмек ичюн йине айрыджа лязим исе буюрсынлар:

«Каждое изъ этихъ переселений совершалось не только съ ведома Правительства, но и поощрялось имъ. Ходъ дела указываетъ, что всякий разъ, когда Правительство заявляло свое требование о прекращении переселения, оно, если не прекращалось немедленно, то заметно ослаблялось, такъ было в 1784 г., после указаний, хотя и ошибочныхъ, генерала Игельстрома въ 1804 г. после указа генералу Розенбергу и въ 1861 году после командирования князя Васильчикова» («Изъ доклада директора департамента по линии исполнительной Косоговского 1875 г. Сентября 8-го дня по делу о переселении татаръ изъ Крыма». — Копия. — С. 14).

«Рус акимлерининъ Кырымда къырымтатарларгъа къаршы алып баргъан бинъ бир чешит тазыйкъ, акъсызлыкъ арекетлерине даянамайып, сабырлары тюкенген къырымтатарлар гузель, берекетли, авасы темиз ве сагълам, эр джеэттен зенгин ватанлары — Кырым ярымадасындан — Османлы императорлыгынынъ къол астындаки мемлекетлерге: Балкъанларгъа, Румэлине, Добруджая, Анадолюя, атта базы Арап топракъларына кет-кете чокъ коче эдилер» (Амет

Озенбашлы «Къырым фаджиасы. Сайлама эсерлер». — Симферополь, 1997 с.).

«Бу кочьлер, буюк тюрк тарихында дефаларджа олгъан Хун, Булгъар, Хазар, Печенег, Къуман, Сельджукъ, Огъуз ве саире тюрк къавм ве къабилелерининъ батыгъа яптыкълары акъынларны хатырлата ве анъдыра эди. Анджакъ буюк бир фаркъ иле: ильк кочьлер янъы топракълар, мемлекетлер, къыталарны менимсемек, озьлештирмек ичюн япыла эди. Сонъкилери исе узеринде энъ аздан 15 асыр яшадыкълары ве салтанат сюрдиклери дженнет киби гузель юртларыны душмангъа быракъып кетмек ичюн япыла эди. Аркъаларында шеэрлер, къасабалар, койлер, тарлалар, багълар, багъчалар, юз бинълернен ат, къоюн, деве, тувар айванларыны ташлап кете эдилер. Булар миллион, миллиард кумюшни тешкиль эте эдилер. Буларны титреген юреклери, агълагъан козьлери иле:

Биз кетермиз Къырымдан, эй яр, иттифакъ олып,
айтыр (да) агъларым.

Не ерлерде олермиз, эй яр, «Ахлар» чекип,
Айтыр (да) агъларым.

Гъурбет иллерге тюшип, эй яр, къыйналырмыз,
Айтыр (да) агъларым.

«Ватан, ватан» деп биз, эй яр, джан берирмиз,
Айтыр (да) агъларым... —

деп, яныкълы муаджир тюркюлерини айта-айта, Ватанны терк эте эдилер.

1784—1800 сенелери олгъан къырымтатарларнынъ биринджи иджрет далгъасы пек къоджаман олды (къарарнен 350 бинъден 500 бинъгедже).

Бу меселени огренген тарихчыларнынъ бельгилегенлерине коре, XX асырнынъ башына келип, 1 000 000 иле 1 500 000 къырымтатары Ватанларыны терк эткенлер» (İsmail Gasprinski «Muhacereti muntazama» // Türk yurdu mecmuası. — İstanbul. — Cilt II. — S. 706—713).

«1815, 1818 ве 1829 сенелери буюк кутълевий алындаки кочьлер янъыдан башланды. Джеми кеткенлернинъ сайысы бу сефер 200 000 кишини тешкиль этти» (Фирдевс «Татар иджретлери» // Енъи дюнья. — Къырым, 1924. — № 118).

Русиеге къаршы Османлы, Франция ве Ингильтере — учъ иттифакънынъ башлагъан Къырым дженкини себеп этерек, Русие татар-

ларгъа даа зияде тазыйкъ кечирип башлады. Дженк биткен сонъ Русие Къырымны янъыдан ишгъаль ве запт этти. Дженк кеткен вакъытта, гуя телюкесизликни теминлемек макъсадийле казак аскер болюклерини чокътан-чокъ кетирип, оларгъа сынъырланмагъан укъ-укълар берди ве татар койлерини басып алдырды. Бир чокъ татарларны душманларгъа ярдым этти деп къабаатлап, якъалатты. Оларнынъ бир къысмыны къуршунгъа тиздирди, бир къысмыны къапатты ве бир такъымыны да сюрюгюн этти. Казаклар бу фурсаттан файдаландылар: пек чокъ татарлардан 10-15 кумюш арасында рушвет (къабар) алып ёлладылар. Пара бермегенлерни «къачакъ, хаин» дее арбий махкемеге теслим эттилер.

Сюрюгюн этильгенлер Херсон, Полтава, Орлов, Курск киби узакъ виляетлерге сюрюльдилер. Казаклар бу арекетлери иле къырымтатарларда терен яралар ачтылар ве истирап чектирдилер.

Албуки Кондараки укюметнинъ якъан ишини тенкъыт этерек, о вакъытта шойле язгъан эди: «Къырымтатарлар бизге къаршы душманлыкъ беслеген олсалар эди, саваш эснасында эвлерини бутюн къыйметли эшьяларыйле быракъып, къачмыш олан русларнынъ эвлерини талар ве ягъма этердилер. Бойле бир шей япмамышларды. Татарлар о къадар тербиели ве акъыллы даврандылар ки, ерлеринде къалан (рус)лары ынджытаджакъ бир сёз биле сёйлемедилер» (Кондараки «Севастополь дженки хатырлавлары»).

1860-1861 ве 1862 сенелери къырымтатарлар буюк сайыда кене кочътилер. Таврида виляет мудирлигининъ ве малие даиресининъ досъелеринден алынгъан ракъамларгъа коре, бу учъ йыл ичинде кочъкенлернинъ 101 605-и къадын, 126 022-си эркек олмакъ узъре, 227 627 кишидир. Булар учъ группагъа топлангъан эдилер.

1-нджи группа. Паспорт алып кеткенлер — 137 410 киши.

2-нджи группа. Паспорт алып, къышны Къырымда кечиргенлер — 29 476 киши.

3-нджи группа. Паспорт алып, кетмеден къалгъанлар — 60 741 адам.

Бу эсапта 1854-тен 1860-къа къадар кочъкенлернинъ сайысы булунмадыгъы киби, весикъа олмагъан ве статистикагъа кечмегенлернинъ де сайысы ёкъ. Кочъ сырасында къарада ве денъизде 60 000 къадар татарнынъ ольгени сонъундан анълашылды. Бу учъ йыл ичинде Къырымны терк эткен къырымтатарларнынъ 300 000 этрафында олдугъы къарарлаштырылмакътадыр. Бу кочълер сонъунда Къырымнынъ чёль къысмында пек чокъ койлер инсансыз къалмыштыр. Бу кочълернинъ къырымтатарлар ичюн не буюк ве адджды

фаджиалар ве фелякетлер кетиргени эр кеске белли. Бу кочьлер сырасында ялы ве скеле бойларында айларнен геми беклегенлер параларыны ашап битиргенлери, баарьнинь девамлы ягьмурлары алтында ич терлеме (тиф) ве чечек киби юкьунчлы хасталыкьлардан кьырылгьан заваллыларнынь аджыныкьлы алларыны «Русская старина» дергисининь мухбири Бергенинь пек тесирли шекильде тасвир эттигини доктор Амет Озенбашлы озюнинь «Кьырым фаджиясы» эсеринде язды.

Рус укюметининь 1870 сенеси тасдикьлагьанына коре, ялынъыз Орда 278 кой кьысмен бошагьан, 244 кой тамамен бошаларакь, кимсесиз кьалгьан. Бутюн Кьырымда кьырымтатарларнынь быракьып кеттиклери койлернинь сайысы 687 олып, бунынь 315-и тамамынен бош кьалмыш, йыкьылып, ернен ексан олмыш (Амет Озенбашлы «Кьырым фаджиясы»).

Кьырымдан кочькенлернинь 73% ярымаданынь шималинден, яни чёль кьысымдан, 27% ялы боюндан ве дагьлыкь ерлерден олгьанлардыр.

XIX асырнынь сонъу ве XX асырнынь башында Кьырымдан иджрет олувнынь янъы далгьасы башлангьанда, онынь огюни алуvgьа Исмаил бей Гаспралынынь «Терджиман» газетасы буюк иссе кьошты. Бу йылларда онынь саифелеринде бу меселеге багьышлангьан онларнен макъале басылды. Меселя, газетанынь 1902 сенеси майыс 15-те чыкькьан санында шойле сёзлерни окъуймыз: «Минеджегинъиз гемилер, Къара деньизнинь джошкьун ве мерхаметсиз далгьаларына зор ашаджакьтыр. Къаршылашаджагьынъыз хасталыкьлара ве зорлукьлар буладжагьынъыз чарелер эхемиетсиз кьаладжакьтыр. Гидеджегинъиз ерлернинь табият ве икьлим шартлары башкьа оладжакьтыр. Оралардаки азырлыкьлар кифаетсиз кьаладжакьтыр.

Азиз кьардешлер! Сатмакь кьолай, алмакь зордыр. Гитмек кьолай, кьайтмакь (дёнмек) зордыр. Йыкьылмакь кьолай, кьалкьмакь зордур» киби огютлери иле кьырымлыларны уянтмагьа, кочьмектен вазгечмеге кьандырмагьа тырыша эди» (Джафер Сейдамет Кьырымэр «Гаспралы Исмаил бей». — Истанбул, 1934).

Буюк Совет Энциклопедиясы (1937) Кьырымнынь забт этилюви ве кьырымтатарларнынь иджрети акькьында мына нелер язгьан эди:

«Тек 12 йыл ичинде, яни 1796 сенесине кьадар, койлюлерден чекип алып дворянларгьа даркьатылгьан топракьлар, ресмий малюматларгьа коре, 258 064 десятинаны тешкиль эте эди.

Агъыр мустемлекеджилик эзювлерининъ омюрге кечирилюви нетиджесинде кырымтатарлар кутлевий суретте озъ топракъларыны ташлап муаджирликке кетмеге меджбур олдылар. Сабыкъ Таврия губерниясы земствосынынъ статистик джыйынтыгы 1915 сенеси баскъан малюматларгъа коре, 1790 сенесине къадар Къырымны 300 000-ден зияде татар терк эткен. Оларнынъ эксериси дагълы татарлар эдилер. Татарларны мумкюн къадар Къырымдан сыкъып чыкъарып, чар укюмети улькени колонизациялаштырмакъ макъсатында топракъларны джумертликнен рус дворянларына ве сановниклерине даркъата эди. Бу иште тешеббюсчи Потёмкин олгъан. Лякин колонизаторлыкъ ишлери агъыр коче эди. Потёмкин четэль колонистлерини Къырымгъа джелъп этмек ичюн тырышты. 1784—87 сенелери Къырымгъа Корсики, Лизорко, Пиза, Генуя ве Алманиянынъ чешит ерлеринден 160 колонист кельди. Тек XIX асырнынъ биринджи ярысында четэлли колонистлернинъ Къырымгъа келюви кутлевийлешти. Бу девирде 30 бинъден зияде джан ерлештирильди (менонитлер — 9 828, алманлар — 9 844, булгъарлар — 15 184). Лякин бунъа бакъмадан, татарларнынъ кутлевий кетюви нетиджесинде 1851 сенеси Къырымнынъ эалиси 608 832 адамгъа тошты. Хусусан, XIX асырнынъ 60-нджы йылларында эмеқдар кырымтатарларнынъ муаджирликке кетюви кениш къулач алды. 1854 сенесининъ кузюнде арбий назирнинъ «Император... ялыбоюнда яшагъан мусульман дининдеки бутюн эалини денъизден губерния ичерисине кочюрмекни буюрды», деген эмири илян этильди. Бу, Къырым дженки мунасебетинен гуя арбий тертип ичюн япылмакъта деген маначыкнен омюрге кечирильсе де, акъикъатта Къырымнынъ дженюп ялыларындаки энъ зенгин топракъларны басып алмакъ ичюн япылмакъта эди. Арбий башлыкъларнынъ татарлар узеринден гуя ки шпионлыкъ фаалиетлери ичюн къылынувлары ве тазыйыкълары татарларнынъ кочип кетмелерине себеп олды. 1860—1862 сенелери, чар укюметининъ малюматларына коре, 141 667 татар четэльге кочип кетти. Бундан да гъайры Ордан кочебе ногъайлар да кеттилер, ве эки йыл ичинде 231 177 джан иджретке кетти. Акъикъатта исе бундан баягъы зияде адам кетти. Чюнки чокъ татарлар регистрациясыз кете эдилер. 1823 сенесине келип Къырымда олгъаны-оладжагъы 102 291 татар къалды. Татарлар терк эткен 687 койден адамлар кутлевий кочип кеттилер, 325 койде умумен бир дане биле татар ёкъ эди. Тек Перекоп уездинде 320 койден 287-си бутюнлей бошап къалды. 60 бинъге якъын татар Тюркиегедже барып чыкъмайып, ёлларда ольди.

XIX асырнынъ 90-нджы сенелеринде чаресизликте къалгъан татарлар арасында кене кутълевий иджрет башланды. Эвель олгъаны киби, чар акимиети бу сефер де татарларнынъ кочип кетмесине ич бир тюрю къаршылыкъ косьтермеди. Аксине, олар ташлап кеткен ерлерни тез-тез белли вельможаларгъа, дворянларгъа, меркезий губернияларнынъ чиновниклерине даркъатмагъа ашыкъты. Бойле руслаштырув сиясети тез арада озъ нетиджесини берди. 1897 сенеси Къырымда Таврия губерниясындаки умумий зали 1 447 790 ола, онынъ 70,8% рус ве тек 13 % татар эди.

Чар укюмети икътисадий, медений ве укьукъий мусавийсизлики мейдангъа кетирди. Миллий антогонизмни къозгъады ве эзильмекте олгъан халкънынъ маддий ве маневий деградациясы ичюн эр шейни япты. Земаневий мектеплерде татар тилинде бильги алмагъа ынтылулар тамырындан чаналатыла ве бу, мусульман дин эрбапларынынъ «тасильге» монополиясыны сакълай ве тек фанатизм ве джаиллики сакълап къалмагъа имкъан бере эди. Мейдангъа кетирилген рус-татар мектеплери исе, маариф назирлигининъ программасында ачыкъ-айдын айтылгъаны киби, озъ огюне «Ватанымызда яшагъан бутюн гъайры дин векиллерининъ руслашмасыны ве рус халкъына къошулып кетмесини» макъсат этип къоя эди. Шу макъсатнен халкъ оджаларындан махсус кадрлар азырланыла эди» («Большая Советская Энциклопедия». — Москва, 1937. — Т. 35. — С. 304—324).

Бойлеликнен, юкъарыда кетирилген кочюрмелерден корюле ки, чар Русие анълы оларакъ, планлы суретте Къырымны тамыр халкътан темизлемек ве толусынен озюнинъки этип алмакъ сиясетини алып барды.

Бираз огге кетип, шуны да айта билемиз ки, 1944 сенеси тамыр халкъны бир къалмай Къырымдан сюръгюн этмек, онынъ девлетчилигини ёкъ этмек, кырымтатарнынъ адыны, тарихыны, этнографиясыны, медениетини анъдыргъан эр шейни ёкъ этмек, топонимикасыны толусынен денъиштирмек — иште, 1783 сенеси чар Русие тарафындан башлангъан «Къырымтатарларсыз Къырым» сиясетининъ изченликнен омюрге кечириливининъ ачыкъ-айдын исбатыдыр.

Чешит йылларда, чешит себеплер ве ёлларнен Ватанны терк этип, тюрю мемлекетлерге ве эксериси «Акъ топракъларгъа» кеткен кырымтатарлар ана-юртны юрек агърысы, козь яшынен, агълай-агълай терк эткенлер.

Бойлеликнен, иште о девирден башлап, кырымтатар муаджир тюркюлери пейда олып башлагъанлар, ве бойле йырлар аля-бугунъ догъалар, чюнки кырымтатарларнынъ эсас кысмы аля даа муаджирликте, сюръгонликте яшай. Ватан асрети не экенини бизим халкътан да зияде ис эткен миллет олмаса керек: башкъа ич бир халкъта бу къадар муаджир тюркюлери догъгъаны ёкъ.

Бизим муаджир тюркюлеримизни топлав, огренюв ве нешир этювнен бу кунге къадар кимсе огърашмады. Догъру, чешит йылларда чыкъкъан чешит джыйынтыкъларда бир къач данеден бойле йырлар расткеле. Меселя, 1910 сенеси Москвада чыкъкъан Алексей Оленицкийнинъ «Песни крымских турок» китабында атта «Муаджир тюркюлери» деген болюк бар, лякин онъа да олгъаны-оладжагъы алты йыр ве бир дестан кирген. Кыыйметли ери шунда ки, язгъан сёз башында муэллиф «Муаджир тюркюлери»не айрыджа токъталып, оларны талиль этмеге тырыша:

«Бизим йырларымыздан, занымджа, тек бир данеси биринджи иджрет деврине аиттир. Къалгъанларында, эсасен, учюнджи иджрет вакътындаки, базыда исе экинджи иджрет вакътындаки фаджиялар акъкъында йырлана. Бундан да гъайры, неширнинъ сонъунда кене эки эсер бериле. Оларнынъ биринджиси — Кырымдан кочъ олуп акъкъындаки дестандыр («Кырым дестаны»). Бу — насылдыр фанатик молланынъ фетвасыдыр. О, тюрклернинъ (яни кырымтатарларнынъ — А. В.) даимий рус ордусына кирсетилюви акъкъында ферман чыкъкъан сонъ, Кырымнынъ башына тюшкен фаджиялы алны тарифлеп, залини Кырымдан мусульман мемлекетлерине иджрет олмага чагъыра.

Бу дестан Кырымда пек кениш даркъагъан. Оны атта мектеп балалары да йырлайлар. Мен оны толусынен Коккозье бир тюркнинъ (яни кырымтатарнынъ — А. В.) агъзындан язып алдым. Озь адыны матбуатта язмамакъны риджа этти, шу себептен онынъ ады ве сойадынынъ тек баш арифлерини язам. Меним язгъанларым не дереджеде кыйметли ве меракълы экенини бильмейим; тек шуны айта билем, бир тарафтан рус тесири, экинджи тарафтан баягъы зайыф олгъан османлы тесири — ашыкъмадан, лякин къатты, эмин адымларнен яваш-яваш Кырымдан бутюн миллий, Кырым рухуны сыкъып чыкъара. Энди бутюн бир койде йырнен меракълангъан ве оны йырлагъан эки-учь адамны я тапарсынъ, я ёкъ. Къартларнынъ айткъанларына коре, ойле вакъытлар олгъан ки, эр джума куню оюн ве йыр ярышлары откерильген ве оларда бутюн кой залиси иштирак эткен. Яшлар, къызлар, осьмюрлер топлашып, экиге болюнген-

лер ве невбетнен чынъ ве манелер йырлагъанлар. Эм мергин чынъ я да мане уйдургъанлар бутюн койнинъ тилинде олгъан. Манъа атта Алупкада бойле тедбирлер кечирилген ве анъаневий салынджакъ къурулгъан мейданны да косътердилер. Лякин о девирлер кечти. Кене бир къач он йыл даа кечер ве энъ чет ерлердеки, эвельден тек шаркъ нагъмелери, азнклер ишитилген койлерде биле рус йырлары янъгъылар» (Алексей Олесницкий «Песни крымских турок». — Москва, 1910).

1932 сенеси нешир этильген Асан Рефатовнынъ «Къырымтатар йырлары» китабына муаджир тюркюлеринден тек эки данеси кирсетилген. 1939 сенеси Юсуф Болат ве Ибраим Бахшыш тарафындан тертип этильген «Къырымтатар йырлары» джыйынтыгында исе дёрт дане муаджир тюркюсини тапмакъ мумкюн. Бунъа бакъмадан, китапкъа язылгъан сёз башында муаджир тюркюлери кениш талиль этиле. Биз ашагъыда сёз башынынъ шу болюкке аит къысмыны базы бир къыскартувларнен кетиремиз:

«Къырым Русие чаризм тарафындан запт этильгенининъ биринджи кунълеринден башлап, Къырымнынъ энъ яхшы махсулдар топракълары буюк микъдарларда чар девлети тарафындан тюрюл ёлларнен тутулып алынаракъ, «озь адамларына» дагъытылгъан эди. XVII—XIX асырларда эмекдар койлюлер исе бир тамам махсулдар топракъларындан сыкъыштырылып чыкъарылгъан эдилер. Чюнки чар адамларынынъ: рус князь, помещиклери, татар бай, мырза, агъалары ве руханийлернинъ топракънен байыма процесси татар эалисининъ эмекдар — фукъаре ве орта аллы койлюлери эсабына ола эди.

Йыл-йылдан он бинълернен ёкъсуллашкъан эмекдар койлюлер топракъларыны сатмагъа я да банккъа къоймагъа меджбур олалар. Сонъундан парасыны бералмай, топракътан марум къала эдилер.

Бир тарафтан, монархия идареси ачыкътан-ачыкъ мемурий ёлнен ерли эмекдар эалини кет-кете топракъсызландырмакъ, ёкъсузландырмакъ сиясетини алып барса, дигер тарафтан, онынъ бу ишине ярдымгъа мырзалар, помещиклер де къошула, бу вазиятнинъ агъырлыгыны экилештире эдилер.

Иджретнинъ эсас себеби — эмекдар кутълелерге къаршы япылгъан зорбалыкъ ве акъсызлыкълар эди.

Эмекдар койлюлернинъ озь вазиятлерининъ агъырлыгына къаршы чыкъышлары халкъ йырларында да озь излерини ташлагъанлар.

Эксери вакытларда бу агъыр вазиятке боюн эге я да кутълевий бир суретте Тюркиеге ве Румыниягъа кочьмекнен джевап бере эдилер. Бу — эзилген залининъ чаризмге, онынъ туткъан сиясетине къаршы озюнджесине бир башкъалдырув эди. Лякин Тюркиеде де муаджирлер достлукънен къаршыланмайлар. Ходжалыкъ къурмагъа, эв-баркъ тизмеге пара олмамасы, икътисадий зорлукълар, янъы шараитке уюшмамазлыкъ, янъы икълим — буларнынъ эписи муаджирлернинъ буюк бир микъдарынынъ къырылмасына себеп олды. Бу алларнынъ эписи иджрет эснасында ве иджреттен сонъ чыкъкъан бир чокъ «иджрет йырлары»нда бутюн фаджиалыкъларнен акс эттирилген.

Бу йырлар — чаризм ве капитализм зулумы астында булунгъан, ёкъсуллыкъкъа огъратылгъан, догъып оськен топрагъындан, сойсопындан къыймай-къыймай айрылмагъа меджбур олгъан бинълернен эмеддар кутъле арасында догъгъан яратыджылыкътыр. Йырларнынъ мундериджелери акс эттирилген вакытлары киби къайгылы, кедерли олып, оларнынъ козь яшларынен суварылгъандыр. Бу йырларнынъ аман-аман эписининъ ташыгъан кейфлери ве характерлери оларнынъ адий халкъ арасында догъгъанларыны косътерип турмакъталар.

Бу йырларда эмеддарларнынъ эр джеэттен Русие чары ве онынъ чиновниклерининъ, экинджи джеэттен исе «озь» мырза, байларынынъ зулумларына къаршы олгъан кинлери, нефретлери косътерилгендир. Бу ал йырларнынъ ташыгъан умумий чизгилеринден корюлип тургъаны киби, айры бейитлерде де ачыкътан-ачыкъ ифаделенмекте. Агъыр вазиятнинъ ве онынъ нетиджеси олгъан иджретнинъ баш себеби оларакъ мырзалар, Къырым агъалары къабаатланалар:

Къырым дедиклери элли бир хандыр¹,
Акъибет Къырымнынъ сонъу вирандыр.
Джумле мырзалар бу халкъкъа душмандыр,
Къалдыкъ бир бичаре, агъларым Къырымны.
(«Къырым дедиклери»)

¹ Хан — «Гульбун-и ханан» деген китапта Къырым Русие арбий феодалъ къурумы тарафындан забт этильгенге къадар, яни сонъки хан Шаин-Герайны да къошаракъ, 41 хан къайд этильген. Бу мысрада шу 41 ханнынъ сайысы элли бир, деп янълыш берильсе керек.

Юкъарыда бейитлери мисаль этип алынган бу йыр, аскерликнен де сыкы суретте багылдыр. Аскерлик исе иджретни къуветлештирген себеплерден бири эди.

Къырымны ташлап кетмелерине меджбур эткен себеплер акъкында бу йырларда бир сыра догърудан-догъру косътеришлер бар:

Кочьмез эдик Къырымдан, эй яр, бийледи помещик,
Айтыр (да) агъларым.
Юз йыллыкъ джавгъа къул олмакъ, эй яр, котергиси нечик,
Айтыр (да) агъларым.

(«Айтыр (да) агъларым»)

Я да экинджи йырдан сатырлар:

«Кетейик десек къальтейик, помещик айта,
Дерьяда ольсек олюмизни балыкълар юта».

(«Суукъсукъ»)

Гемилери Тюркиеге, Балкъан ярымадасына догърулган эмекдарлар, козьлерини тувган топракъларындан аламаган заваллылар, айрылыкъ дертлеринен бу йырларда Къырымны гонъюльде тасвир эте, къалганларгъа агълай ве талийлерине яна эдилер:

Кетеджекмен Къырымдан, эй яр, давулсыз (да) тойдай,
Айтыр (да) агъларым.
Коп союмыз къаладжакъ, эй яр, магърашкъан къойдай,
Айтыр (да) агъларым».
(«Айтыр (да) агъларым»)

Яман куньге огърадыкъ, кимге агълайыкъ,
Шимдиден сонъ биз къаралар багълайыкъ.
(«Мушкюль олды»)

«Суукъсукъ» йырында айрылыкъ къайгысы пек озьгюн косътериле:

Кетеджекмиз кой ташлап, дерьялар ашып,
Къальтеджегимизни бильмеймиз, къалдыкъ шашып.

Сувукъсуда айтувлы чатал къя,
Джандан да севген коюмиз кетти (де) зая.

Пек ель эссе, тѣкилир теректен япракъ,
Алалмадыкъ коюмизден бир авуч топракъ.
(«Сувукъсуд»)

Адамлар, бир тарафтан, икътисадий себептен — Къырымда «помещикнинъ бийлемеси», эм де сиясий укъукъсызлыкъ сыкъ-ыштырувы алтында, истемей, иджретке меджбур олсалар, экинджи тарафтан, бу къайгыгыа кочюв агъырлыкълары да къошулгъан эди:

Кими ёлгъа кеткен, хабер аламаз,
Кимиси кетмеге пара тапамаз,
Кимиси отъмекке акъча тапамаз,
Яман мушкюль олды алы Къырымнынъ.
(«Мушкюль олды»)

Юкъарыда сѣйлегенимиз киби, вирангъа огърагъан ватандашларымыз иджрет ерлерине баргъан сонъ да азап чекип, ярдым корьмеден, янъы шараитте ходжалыкъ тизмеге кучълери олмадан, ярытиленджи бир алда кунъ кечирдилер. Бу ал, хусусан, «Айтыр (да) агъларым» йырында пек яхшы тасвир этильген:

Гъурбет эллерге тюшип, эй яр, къыйналырмыз,
Айтыр (да) агъларым.
«Ватан-ватан» — деп бизлер, эй яр, джан берирмиз,
Айтыр (да) агъларым.

Тегерек чети къамыштан, эй яр, тѣпеси (де) талдан,
Айтыр (да) агъларым.

Падиша берген эки огюз, эй яр, «кя» десем (де) джурмез,
Айтыр (да) агъларым.
Къырылдыкъ биттик биз мында, эй яр, айтмакънен (де) битмез,
Айтыр (да) агъларым.

(«Айтыр (да) агъларым»)

Шу болюкке кирген йырлар — иджретлик тюркюлерининъ эписи дегиль. Бу мевзуда эсерлер пек чокъ, оларны топламакъ керектир.

Муаджир тюркюлери эдебий нефислик джеэттен де юксек севи-
еде олып, халкъымызнынъ белли бир девирдеки яратыджылыгы-
нынъ хатыраларыдыр.

Миллетимиз узериндеки кечмишнинъ агъыр сыкъыштырувы
ялынъыз иджрет тюркюлеринде олмайып, къырымтатар йырлары-
нынъ эксерисинде озь изини ташлап, муайен бир мундеридже ве
шекильнен шартлангъандыр («Къырымтатар йырлары», 1939. —
С. 5—11).

Улу Ватан дженкинден сонъ, яни халкъымыз Ватанындан толу-
сынен сюръгон этильген сонъ, элли йыл девамында ана тилинде
чыкъкъан дерсликлер, йыр ве фольклор китапларында къырымта-
тар иджрет тюркюлери акъкъында ич бир шей язылмады. Атта мил-
лий фольклорымыз боюнджа белли мутехассыс, урьметли оджамыз
Джафер Бекиров тарафындан язылгъан дерсликлерде халкъ яра-
тыджылыгынынъ гъает муим бир жанры олгъан иджрет тюркюлери
акъкъында малюмат ёкъ. Бунынъ ичюн не Джафер оджаны, не де
языджы, музыкашынас, алимлеримизни, бестекярларымызны къа-
баатламакъ истемейим, чюнки о девирдеки цензуранынъ амансыз
сыкъыштырувлары не дереджеде къатты олгъаныны шахсен озюм
пек яхшы билем. Эгер ким де-ким о йырларны я да о эсерлер акъкъ-
ында фикирлерини язаджакъ олса, бойле китаплар чыкъмайджагъы
белли эди.

Халкъ исе озь ишини япты. Асырлар бою муаджирлик, сюръгон-
лик акъкъында тюркюлерни догъура берди ве йырлап кельди. Олар
агъыз-агъыздан, несильден-несильге кечип, яшап кельди. О йырлар
халкъымызнынъ, тарихнынъ вариети олып къалды.

Къырымтатар иджрет тюркюлерини эки къысымгъа больмек мум-
кюн. Биринджисини чар Русиеси Къырымны басып алгъан сонъ
семетдешлеримиз Ватанны терк эткен девирде догъгъан йырлар
тешкиль этсе, экинджи къысымгъа 1944 сенесининъ сюръгонлигин-
ден сонъ догъгъан тюркюлер кире. «Гузель Къырым», «Эй, гузель
Къырым», «Сагъындым Къырымны», «Он секиз майыс», «Къайгъы»,
«Такъдир», «Къайтып кельдик», «Ватан йыры», «Къара булут»,
«Бизим тараф», «Догъгъан ерим ешилъ Къырым», иште, олар джум-
лесиндендир.

Биз «Къырымтатар муаджир тюркюлери» китабына аскерлик йыр-
ларыны да кирсетмеге къарар бердик. Чюнки Къырым чар Русиеси
тарафындан басып алынгъан сонъ, къырымтатарларны да аскер-
ликке алув акъкъында манифест имзалана, ве муаджирлик даа
зияде арта. Ватандашларымызны де Порт-Артургъа, де Австрия

чёллерине, де Полония топракъларында олгъан «кыызгъын нокътарлар»гъа ёллай эдилер. Бунъа наразылыкъ бильдиререк, кыырымтатарлар дженклешип ольмектен, даа якъында душман олгъан чар офицерлерининъ чызмалары астында эзиет чеккенден коре, иджретликке кетмекни макъбул сайгъанлар. Нетиджеде «Порт-Артур», «Шомпол», «Чубукъчы», «Австрия чёллеринде», «Къаршы-къаршы самаварлар», «Мешребеми толдурдым», «Анам (да) меним, ал явлугъым», «Варшава йыры», «Эй, агъалар», «Элиф» дедим, «бе» дедим», «Мен бир гуль эдим», «Запаснойлар тюркюси», «Макаров тюркюси», «Бильмем олюм, бильмем плен», «Солдатлыкъ йыры», «Солдат Али», «Гендже Осман» киби чокътан-чокъ йырлар догъдылар. Бу эсерлер де айры болукъ этип джыйынтыкъкъа кирсетильди.

Тюркиеде, Булгъаристанда, Романияда яшагъан кыырымтатарлар арасында иджрет тюркюлери даа чокъ. Эсерлернинъ эксериети, эсасен, оларнынъ баба-деделери тарафындан гъурбетликте уйдурылгъанлар, ве биздекинден фаркълы оларакъ, аля бугунъ диаспорада иджра этиле. Бу йырларнынъ бир чокъусыны биз олардан алдыкъ.

«Кыырымтатар муаджир тюркюлери» джыйынтыгъына 217 йыл девамында догъгъан муаджирлик ве сюръюнликнен багълы юзден зияде кыырымтатар йыры кирди. Эбет, муаджирлик йырларынынъ чокълары унутылып, джоюлып кетти. Сакъланып къалгъангъанлары да кыырымтатар халкъынынъ фаджиалы омюрини косътерген муим бир тарихий весикъа, эдебий ядикярлыкътыр.

Китап беш болуктен ибарет. Биринджи болукке муаджирликнен багълы халкъ тюркюлери, экинджисине бугунъде-бугунъ муэллифлери белли олгъан кочъ ве сюръюнлик йырлары, учюнджисине иджретлик ве 1914 сенеси олгъан империалист дженкине багъышлангъан чынълар, дёртюнджисине солдат (аскерлик) тюркюлери ве, ниает, сонъки болукке бир сыра йырларнынъ ноталары кирсетильди.

Бу ерде шуны да айтмалы ки, бир чокъ эсерлер вариантларынен берильди. Месея, джыйынтыкътан «Айтыр (да) агъларым», «Урал дагъы» ве «Муаджир йыры»нынъ алтышар, «Судакъ тюркюси»нинъ учъ, «Эй, гузель Кырым»нынъ дёрт, дигерлерининъ де бир къач вариантларынен таныш олмакъ мумкюн. Бу вокаль эсерлер насыл айтылгъан ве язып алынгъан олса, биз ойле де, денъиштирмеден, редактирлемеден, олгъаны киби къалдырдыкъ.

Занымджа, тарихымызда ильк кере бойле топлу суретте дердж олунайткъан кыырымтатар муаджир ве сюръюнлик йырлары китабы медений омюримизде муим бир вакъиадыр.

Романияда яшагъан бир кыырымтатарнынъ айткъанына коре, онынъ къартбаба-къартаналары бундан 200 йыл эвельси Вата-

нындан кочькенде, озь оджакъларындан атеш алып кеткен ве о вакъыттан берли бу атешни сѣндирмей сакълай экенлер. Бельки бу — акъикъаттыр, бельки де эфсанедир. Лякин о вакъыттан берли унутылмай, несильден несильге, агъыздан агъызгъа кечип, яшап кельген кырымтатар иджрет тюрюкюлери, иште, шу сѣнмеген атешни анъдырмаймы, аджеба?

Бизге шу атешни сѣндирмейип сакъламагъа ярдым эткен, бу эсерлерни топлу суретте чыкъармагъа къолтуткъан джумле адамларгъа озюмизнинъ терен миннетдарлыгъымызны бильдирип, сагъ олунгъыз деймиз.

Китапны неширге азырлар экенмиз, сонъ вакъытларда матбуатта янгъы бир малюмат пейда олды. Тюрькиедеки Джейхан шеэрининъ башы Хюсейн Сѣзлю бильдиргенине коре, якъын келеджекте о, сѣнмеген Кырым Атешине абиде тиклемекни къарарлаштыра экен. 1878 сенеси ярымадамыздан бир кырымтатар къорантасы алып кеткен бу атеш шимди де Чакъалдере коюнде яна эмиш. Эйкель шеэрдеки Исмаил Гаспринский адына раатлыкъ багъчасында тикленмеси къарарлаштырыла экен. Джейханнынъ башы Хюсейн Сѣзлюнинъ кырымтатар тамырлары олмаса да о, юртумызны зиярет этип, халкъымызгъа озь девлетчилигини тиклевде элинден кельгени къадар ярдым къолуны узатмагъа азыр экенини бильдирген.

Кырым Атешине кельгенде исе, Чакъалдере коюнинъ сакини Фатма Шимшекнинъ тарифлегенине коре, оларнынъ эвинде аля-бугунъ янгъан атешни онынъ ана-бабасы Ватанларындан алып кельген. Къоранта ярымаданы терк эткенине аман-аман 130 йыл толгъан. Фатма ханымнынъ озю ёлда, Романия топрагъында догъгъан. Сонъра ана-бабасы Тюрькиеге авушкъан. Олар Ватанларындан алып чыкъкъан атешни чалы-чырпы, агъач ве комюр парчалары ярдымынен сѣндюрмей сакълап къалгъанлар ве Чакъалдере коюнде ерлешкенде де, айны шу атешни туташтыргъанлар.

Фатма ханым даа бир меракълы шейни хатырлай. Эвель бу койде яшагъан кырымтатар къоранталарында шойле адет олгъан: кыз акъайгъа чыкъып, къоранта къургъанда, атеш якъылгъан. Бу атешни ич бир вакъыт сѣндюрмегенлер. Акъшам атеш янып турмасы ичюн, ишке кеткенде, онынъ устюни пытакълар я да къорнен къапаткъанлар. Бу адетнинъ эм темсилиий, эм де амелиий эмиети олгъан. Бир тарафтан, эр кунъ атеш якъмакъ керек олмагъан, экинджицен, даимий янгъан атеш янгъы къоранта къурулгъанынынъ темсилидир. Фатма Шимшекнинъ ана-бабасы Ватанларыны терк эткенде, бир

авуч Къырым топрагындан гъайры, иште шу атешни де алгъанлар. Тюркиеге алып келинген бу атеш янгыанына энди 130 йыл олаята.

Бу вакъиа саесинде Фатма Шимшек Тюркиеде белли олды. Журналист Саадеттин Тексой махсус левха да азырлайджакъ олгъан, лякин 82 яшындаки Фатма ханымнынъ олюми бу ишни сонъуна чыкъармагъа имкян бермеген.

2006 сенесининъ сентябрь айында бу меракълы вакъиаларнынъ тесиринден менде «Къырым алеви» деген бир шиир догъды:

Къырым алеви

Эдждатларым иджрет олды Ватан Къырымдан,
Айрылдылар топракълары эм де йырындан.
Динсизлернинъ олды татар багъча-багълары,
Ватандашлар эм кеттилер, эм де агълады.

Кимдир алды, кетер экен, Ватан алевин,
Ёлларында мешъаль олды, олды о шемшек.
Юз йылларнен яна атеш Чакъалдеререде,
Оны сакълап къалды бизге Фатиме Шимшек.

Абидеге чевирильди Къырым Алеви,
Зияретке келир къырымтатар алеми.
Къырымтатар яшар экен, янар о, даим,
О Атешни сёндюрмесин юдже Худайым.

2007 с.

КЪЫРЫМТАТАР СЮРГЮНПИК ТЮРКЮПЕРИ

2005 сенеси октябрь 19—24 кунълери Алманиянынъ пайтахты — Берлинде Къырымтатар медениети афталыгы олып кечти. Онынъ черчивесинде Гъарбий Берлиндеки 20 бинъден зияде студент тасилъ алгъан Багъымсыз университетнинъ эркъянындаки Тюркшынаслыкъ институтында эки кунъ девамында (22—23 октябрь) къырымтатар медениети, эдебияты, санаты, тарихы, этнографиясы ве ичтимай аятына багъышлангъан халкъара симпозиум отъкерильди. Форумда чешит мемлекетлерден кельген алимлёрнинъ онларнен чыккышлары динъленильди. Бу эснада москвалы алим, профессор Светлана Червонная, полониялы алим, профессор Генрих Янковский,

алманиялы алим Адам Волькер, венгриялы алим, профессор Мария Иванич, Алманияда докторантурада тасиль алгъан озьбекистанлы алиме Адолат Рахманкулова, Донецк университетининъ аспиранты Алие Ясуба, Берлиндеки тюркшынаслыкъ институтынынъ аспиранты Мисте Хоттоп-Рикенинъ Къырым ве къырымтатарларнен багълы марузаларыны айрыджа къайд этмели. Симпозиумда миллий музыкамыз акъкъында Ялта гуманитар университетининъ оджалары, белли чалгъыджылар Назим Амедов ве Майя Къадырова чыкъыш яптылар. Бу форумда Къырым муэндислик-педагогика университетининъ профессоры Исмаил Керимов, Таврия миллий университетининъ доценти Шевкет Юнусов, Къырым муэндислик-педагогика университетининъ уйкен оджасы, языджы Аблязиз Велиев, университетининъ аспиранты Тимур Хуршутлов да меракълы марузаларны такъдим эттилер.

Ашагъыдаки маруза Аблязиз Велиев тарафындан, иште, шу симпозиумда япылгъандыр.

Къырымтатар халкъынынъ башына кельген фаджиалар башкъа ич бир: олсун буюк, олсун кучюк — халкънынъ башына кельмегендир. Къырымнынъ 1783 сенеси Чар Русие тарафындан басып алынувындан башлангъан фаджиа мына энди 222 йылдан берли девам этмектедир.

Къырымтатар халкъыны озь топрагъындан къувмакъ, ёкъ этмек, эр сой сынъырлавларгъа, такъиплерге, ашшалавларгъа, эзювлерге рагъмен, ана-юртуны терк этмеген, тиши-тырнагъынен бу топракъкъа япышып яшагъан бир авуч миллетни 1944 сенеси майыс 18-де бир къалмай Къырымдан сюрюгюн этмек, ярым асыр иджретликте яшап, ниаат, кене кенди Ватанына кери дёнген халкъкъа бинъ бир тюрюк маниалар къоймакъ ве бугунде биле топракъларыны ашыкъ-аджеле озъара пайлаштырып, кене бир шейсиз къалдырмагъа чалышмакъ, — бутюн булар акъсызлыкълар олмайып, недир?

Эвеллери чечекленген Къырым топрагъы бир къач йыл ичинде виранеге чевирилип, багъ-багъчалары, абадан койлери, юксек севиюдеки зираатчылыкълар медениети амансыз муаребеден сонъ харабеге чевирилген там-такъыр чёлъни анъдыра. Къырымтатар муэллифлери бир тарафта турсын, атта Къырымны эйи билген рус алимлери, этнографлары, тарихчылары бу хусуста дефаларджа дешетнен яздылар.

Къырым Русие тарафындан ишгъаль олунгъан сонъ, онынъ тамыр халкъы — къырымтатарлар кенди топрагъындан къувып чыкъарылмасы ичюн чешит усуллар къулланылды. Нетиджеде миллетимиз

кутьлевий суретте Тюркиеге, Романиягъа, Булгъаристангъа иджрет олды. Иджретликнинъ учъ буюк далгъасында 800 бинъ кырымтатары озъ Ватанындан кетти.

Ана-топракъларындан кыувулгъан кырымтатарлар козьашларыны тѣкип, агълай-агълай:

Биз кетемиз Къырымдан, эй вах,
Айтыр да агъларым, —

дее йырлай-йырлай кеттилер.

Иште, о вакъыттан кырымтатар муаджир тюркюлери пейда олып башлады, юзлернен бойле йырлар догъды. Теэссуф ки, оларны топлап дердж этюв иши керекли дереджеде алып барылмады. Ниает, бир къач он йыл эвельси бу ишке мен киришип, бугунгъе къадар 167 кырымтатар муаджир тюркюсини ноталары иле топладым. Бу эсерлер арасында къыркътан зиядеси 1944 сенесининъ сюрюнлигинден сонъ догъгъандыр.

Къырымтатарлар Сталиннинъ чанакъяларлары тарафындан Орта Асия чѣллерине, сувукъ Урал дагъларына сюрюльдилер. Иште, о вакъытта Русиенинъ шималий кысымына тюшкенлер «Урал дагъы» тюркюсининъ эвелькинден фаркълы вариантларыны чыкъардылар. Мен оларнынъ алтысыны булдым. Вариантларнынъ бири-синде шойле сатырлар бар:

Янсын да, янсын, Урал янсын,
Янсын да куль олсун.
Бизи Къырымдан чыкъарткъаннынъ
Козълери кѣр олсун.

Урал дагъы, Урал дагъы,
Ёкътыр эт, ягъы.
Шу Къырымнынъ таш, топрагъы
Юрегимнинъ ягъы..

Къырымтатарлар къайда олмасын, насыл вазиетте, шараитте булунмасынлар, кендилерининъ догъгъан ерлерини бир сание биле унутмадылар, тувгъан кой, кентлерини хатырлап, тюркюлер уйдурдылар.

Кечкен юзйыллыкынынъ 50-нджи сенелеринде Озбекистанда догъгъан «Гузель Къырым» адлы йырда шойле сатырлар бар:

Алуштадан эскен елпер
Юзюме урды.
Балалыкъта оськен ерлер
Козюме илишти.
Мен о ерде яшалмадым,
Яшлыгъыма тоялмадым.
Ватаныма асрет олдым,
Эй, гузель Къырым.

Мен бу тюркюнинъ дёрт вариантыны таптым.

Бугунъде Ватандан узакъта яшагъан белли къырымтатар йырджысы Сусанна Меметовадан 25 сене эвельси язып алдыгъым «Сагъындым Къырымы» тюркюсининъ сёзлерине дикъкъат этинъиз:

Сагъындым юртумы, Ватана вардым,
Кенди эвимизи горьмее.
Эвлер бозулмыш, чешмелер къурумыш,
Ичмее сув тапамадым.

Санки дерсинъ йылдырым урды,
Багъ-багъчалар къуруды.
Къырымтатар топрагъына
Явурлар келип сокъулды.

Не истединъиз мезарлыкълардан,
Бозып эвлер яптынъыз.
Къырымтатар юрегине
Кескин де пычакъ урдунъыз.

Ант эткенмен, сёз бергенмен
Ватан ичюн ольмеге.
Агълама сен, гузель Къырым,
Иншалла, къайтып келирмиз.

Сюргюнлик девринде догъгъан «Бизим тараф» йыры да халкъ арасында пек мешур олды. Эбет, тоталитар совет режими дигер сюр-

гонлик тюркюлери киби, бу эсерни де йырламакыны ясакъ эткен эди. Амма халкънынъ агъызыны къапатып оламадылар. Мына о йыр:

Къара денъиз ялысында
Татарларынь Ветаны вар.
Салкъын сувлы чешмелери вар,
Бизим тараф, бизим тараф.

Нерде вардыр бойле ава,
Нерде вардыр бойле юва,
Бойле ава, бойле юва,
Бизим тараф, бизим тараф...

Бир чокъ халкъ тюркюлеринен бирликте профессиональ шаир ве бестекярлар тарафындан да пек чокъ эсерлер яратылды ве олар халкънынъ энъ севимли тюркюлерине чевирильдилер. Йигирми йылгъа якъын Советлер Бирлигининъ Сталин бастырыкъларында чекишкен Шевкъий Бекторенинь «Татарлыгъым», Эшреф Шемьи-заденинь «Къайгъы», Аблязиз Велиевнинъ «Такъдир», Шакир Селимнинъ «Тюшюндже», Рустем Алининъ «Ватаным — Къырым, миллетим — къырым» (Сервер Какуранынъ музыкасы), Алим Османовнынъ «18 майыс», «Къара булут» йырлары — шулар джумлесиндендир. Бу тюркюлер халкъны Ватаныны севмеге, онынъ ичюн курешмеге, керек олса, олюмге кетмеге, джаныны феда этмеге рухландырды. Бу йырлар 1987 сенеси къырымтатар миллетини Москвада Кремль огюндеки Къызыл мейданда баш къалдырып, наразылыкъ митинги япып, тоталитар совет режимине къаршы кенди наразылыгъыны, гъадабыны бильдирмеге ве, ниает, эр анги такъиплерге рагъмен ана-Ватанына къайтмагъа юрек берди. О тюркюлер бугунъ энди тарих олып къалдылар. Олар бугунъ де халкъымызнынъ энъ севимли йырлары, рух, юрек бериджи бир сила оларакъ чалышмакъталар.

Мен о тюркюлерден базылары Къырым радиосынынъ къырымтатар тилинде эшиттирювлер редакциясынынъ хадимлери тарафындан язып берген аудиокассетаны кетирдим ве шимди сизлерге оны динълеп бакъмакъ имкяны бар (бу кассета Тюркшынаслыкъ институтына хатыра оларакъ такъдим этильди).

2005 с.

ДЖАФЕР ОДЖАНЫНЪ КЪЫЙМЕТПИ ИШИ

*(Фольклорджы алим Джафер Бекировнынъ
«Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы»
китабынынъ чыкъувы мунасебетинен)*

Низамий адына Ташкент девлет педагогика институтынынъ доценти, эдебиятшынас, фольклорджы алим Джафер Бекировнынъ чокътан бекледигимиз «Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгъы» дерслиги, ниаат, дюнья юзю корьди. Китап филология факультетининъ студентлерине къарарлаштырылгъанына бакъмадан, языджыларымыз, эдебиятшынасларымыз, халкъ агъыз яратыджылыгъынен меракълангъанлар эм колеми, эм де мундериджеси джеэтинден салмакълы олгъан бу неширге мунасиб къыймет кесмектелер.

Джафер оджа бойле дерсликни «Татар фольклоры» адынен 14 йыл эвельси, 1975 сенеси чыкъаргъан эди. Лякин шимдики ишнинъ эвелькисинден кескин фаркъы бар. Бу хусуста муэллиф китапкъа язгъан сёз башында шойле дей: «Студентлер ичюн яратылгъан бу китапнынъ неширден чыкъкъанына он йылдан зияде вакъыт кечти. Бу девирде китапнынъ мукеммеллешмеси, байымасы, теренлешмеси узеринде токътамай чалышылды. Теклиф этилеяткъан дерслик «Татар фольклоры» китабындан фаркъ эте. Бу китап назарие сыфатында теклиф олуна. Эсернинъ структурасында бир сыра иджадий денъишмелер япылды. Дерсликке «Эфсанелер», «Балалар фольклоры» киби бир сыра бутюнлей янъы назарий баблар кирсетильди. «Дестанлар», «Халкъ йырлары», «Масаллар», «Улу Ватан дженки девирининъ фольклоры» киби баблар бутюнлей янъыдан язылды. Китапнынъ башкъа бабларына да янъы материаллар кирсетильди ве денъишмелер япылды. Шунунъ ичюн бу дерсликни янъы китап саймакъ ичюн эсас ёкъ дегиль».

Акъыкъатен де, эки китапны бири-биринен тенъештирип бакъкъан адам сонъкиси эр джеэттен джулялангъан, мукеммеллештирилген, жанрлар боюнджа тертип этилювинен де даа рациональ ве изчен олгъанына эминлик беслер. Эвельки «Татар фольклоры» джыйынтыгъында олгъан материаллар биле пек джиддий ишленилип, янъы тапылгъан фактларнен зенгинлештирилген, тили узеринде де чокъ чалышылгъан.

Китап дёрт эсас къысымгъа болюнген:

1. Феодализм деври халкъ агъыз яратыджылыгъы. Бу болюкке халкъ дестанлары (къараманий ве ичтимаий-турмуш дестанлары),

эфсанелер, аталар сөзлери ве айтымлар, бала фольклоры, тапма-джалар, чынълар ве манелер, ногъай бейитлери кирсетилген.

2. Земане халкъ агъыз яратыджылыгы.

3. Улу Ватан дженки девриндеки халкъ агъыз яратыджылыгы.

4. Улу Ватан дженкиден сонъки девирде халкъ агъыз яратыджылыгы.

Джафер Бекиров къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгыны талиль этювнен бир сырада чешит вакъытларда яшап иджат эткен, фольклорымызны топпав, тешвикъ этювнен огърашкъан адамлар акъкъында да кениш материаллар берген.

Янъы дерсликте бир сыра янъы баблар бар, дедик. Олардан бири — «Эфсанелер» деп адландырылгъан. Акъикъатен де, чешит девирлерде ана-топрагъымыз, онынъ табияты, аджайип адамлары акъкъында яратылгъан пек чокъ эфсанелер, риваетлер чешит девирлерде бир сыра алимлер ве языджылар тарафындан топланып дердж этильгендир. Бу сырагъа Василий Кондараки, Никандр Маркс, Аркадий Кончевский, Михаил Коцюбинский ве дигерлерини кирсетмек мумкюн.

Белли украин шаири Максим Рыльский къырымтатар эфсанелери акъкъында шойле деген эди: «Бу эфсанелерде фантастика чокъ, айры вакъытта оларда джадылар, муджизели кучълер арекет этелер... Лякин оларда эсас иштирак эткен шахыслар — халкъ, эмеқдар халкъ, онынъ джесюрлигинен, алидженаплыгынен, федакярлыгынен багълы вакъиалардыр. Эфсанелерде Къырымнынъ узакъ ве якъын кечмиши, тувгъан Ватанына, халкъына садыкълыкъ, паклик, эбедий севги тасвирленмекте».

Китапнынъ муэллифи иште бойле аджайип эфсанелеримизден баягъысыны («Арзы къыз», «Къан къая», «Алтын бешик», «Бахыт къушу», «Багъчасарайнынъ пейда олувы акъкъында», «Акъмесджит акъкъында», «Ялта насыл пейда олды», «Къызыл таш» ве дигерлери) талиль эте. Занымызджа, илериде Дж. Бекиров китапнынъ бу бабыны даа да кенишлетир, чюнки бунъа заруриет де, имкян да, ихтиядж да, эсас да бар.

Дерсликтеки кене бир янъы баб — «Балалар фольклоры»дыр. Муэллиф, умумен, бала фольклорыны, шу джумледен къырымтатар бала фольклорыны, кениш огренген ве этрафлыджа ильмий талиль эткен. Биз мында бешик йырлары, бала йырлары ве оюнлары, тезайтымларнынъ жанр хусусиетлери акъкъында кениш малюмат аламыз.

Макъалемизнинъ башында янъыдан ишленген бир сыра бабларны сайып кечтик. Шимди оларда айрыджы-айрыджа токъталмагъа аджет олмаса керек, деп тюшюнем.

Джафер Бекиров классиклер тарафындан халкъ агъыз яратдыжлыгынынъ эмиети акъкъында айтылгъан пек чокъ меракълы ве къыйметли фикирлерден нумюнелер кетире. Меселя, «А. М. Горький халкъ агъыз яратдыжлыгы акъкъында» деген болюкте Алексей Максимовичнинъ иджадында фольклорнынъ туткъан ери ве эмиети хусусында икяе этиле.

Китапнынъ дегерлиги шунда ки, о, ильмий джеэттен даа мукем-мель, бедий джеэттен даа да окъунакълы, ичтимаий джеэттен эде-биятшынаслыгымызнынъ инкишафында илериге догъру атылгъан кене бир буюк адымдыр.

Сайып кечильген файдаланылгъан эдебият муэллифнинъ араштырувлары не дереджеде кениш даиреде олгъаныны косътере. Бу джедвель шундан деялет ки, шимдики бир чокъ окъуйджылар къырымтатар халкъ агъыз яратдыжлыгына аит олгъан бу китап-ларны тек коръмек дегиль, атта эшитмегендирлер де. Муэллиф исе оларны сайып кечмекнен къанаатленмейип, ильмий джеэттен таф-силятлы талиль эте ве анълата.

Бу надир дерслик акъкъында язмагъа къарар берген экеним, мен ондаки насылдыр эксикликлерни къыдырып тапмакъ ве тенкъит этмекни дегиль де, ондаки эйиликлерни, сагълам, файдалы филис-лерни коръмек ве косътермек истедим. Чюнки олар ярын, о бирси куню илим, халкъ файдасына бол берекет кетирирлер. Бунынъ ичюн муэллифке озюмнинъ терен тешеккуримни бильдирмек истейим.

1989 с.

НАСРЕДДИН ОДЖА. ОНЫНЪ АКЪКЪЫНДА НЕПЕР БИПЕМИЗ?

Бундан бир къач йыл эвельси Тюркиеде зияретте булунгъанымда Анкъарадан Эскишеэрге мусафирликке давет эттилер. «Улудагъ» автомобиль ширкетининъ эки къатлы комфорт автобусында ёлгъа чыкътым. Яры ёлгъа баргъанда, Сиврихисар шеэрини кирмезден сол тарафта бир автозаправка коръдик. Онынъ янчыгында эшекке минген бир адамнынъ бетондан япылгъан эйкели тура. Бу, Насреддин оджанынъ эйкели экен. Эйкельнинъ постаментине «Дюньянынъ меркези — бурадыр» деген сёзлер язылгъан. Башында саргысы олгъан Насреддин оджа узун таягынынъ бир уджуны ерге саплап, дюньянынъ меркези анги ер олгъаныны косътерип турмакъта.

Бирлери онынъ бу лафына шубенен бакъкъанда, о: «Инанманъыз, аршын алып ольче де бакъынъыз, ялан олса, сонъ манъа айтаджакъ лафынъызны айтырсынъыз», — деген эмиш.

Мен бутюн бу шейлерни шакъий бир адам тюшюнип чыкъаргъан-дыр белледим, лякин янълышкъан экеним.

Догърусыны айткъанда, биз эпимиз Насреддин оджаны фольклор къараманы оларакъ билемиз ве акъикъатен де конкрет шахыс олгъанына инанмай эдик. Албу ки, янълыш экен. Насреддин оджа адында конкрет бир адам олгъан. Бунъа Тюркиеде булунгъанымда икърар олдым. Манъа Насреддин оджанныъ омюри ве фаалиетинен багълы онларнен китаплар косътердилер. Буюк Тюрк энциклопедиясынынъ 3-нджи джылтында Насреддин оджа акъкъында шойле язылгъан: «Насредин оджа 1208 сенеси Эскишеэрге багълы олгъан Сиврихисарнынъ Хорту коюнде догъды. Медресе бильгисини алгъан сонъ, 1237 сенеси Акъшеэрде ерлешерек (бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Акъшеэр Сиврихисардан къарарнен 145—150 километр месафедде ерлешкен) Сеит Махмуд Хайраний ве Сеит Хадж Ибраимден дерслер алгъан. Бильгисини Конъя медресесинде девам эттирген».

Иште бойле, сайгъылы достлар. Насреддин оджа догъгъан Хорту кою эвельден насыл олса, шимди де шай экен. Йыкългъан ве янъыдан япылгъан тола эвлер. Кечкен йыллар инсанларнынъ тек къылыкъларыны, яшайыш тарзыны денъиштирген. Мында эр кес бири-бирине акъраба, эр кес Насреддин оджанынъ торунларыдыр. Сизге бу къараманнынъ догъгъан эвини, окъугъан медресесини, бабасынынъ имамлыкъ япкъан джамисини косътерселер, шашманъыз. Хортуда, тюневин олгъаны киби, бугунъ де эйининъ янында фена, догърунынъ янында къыйыш, гузельнинъ янында чиркин, зенгиннинъ янында фукъаре бар. Бундан 796 йыл эвельси Хортунынъ эйи къальпли севимли имамы олгъан Насреддин оджанынъ бабасы — Абдулла оджа да — буларнынъ арасындадыр.

* * *

Энди 12 яшында олгъан Насреддин озюнинъ азырджеваплыгъы, акъыллылыгъынен эр кесни айретте къалдыра экен. Кунълернинъ биринде Насреддиннинъ бабасы — Абдулла оджа — къарысы Сыдыкъа ханымгъа:

— Апай, бизим Насреддиннинъ япкъан шейлерини дуйдынъмы? — деп сорагъан.

— Кене не япмыш я? — дей Сыдыкъа ханым.

— Даа не япсын, къадын, — деп сёзюни башлай акъайы. — Джами азбарындаки кёрлерни бири-биринен къавгъалаштырмыш. Джами огюндеки таш устюне учъ сокъур отурмыш, явлукъларыны ачып къойып, диленджилик япып башламышлар. Бизим Насреддин оларны корьмиш. Джебинден кисесини чыкъараракъ, кёрлернинь огюнде джангъырдатмыш ве: «Алынъыз бу паралары да, озъара пайлашынъыз», — диерек, парайы вермеден узакълашмыш. Кёрлер: «Санъа верди, манъа вермеди», — деп, бири-биринден пайыны сорап башламыш. Бойлеликнен, учю бири-биринен котеклешип башламыш. Учюнде де не баш къалмыш, не бурун. Заваллылары зордан бири-биринден айырмышлар. Насреддине: «Бу яптыгъынъ недир», — диеджек олдым. О, маналы бакъты ве кульди: «Не олмыш, баба? Кёр дёгюши дедиклери будыр, иште», — деди. Джевап верамадым. Акъылы еткенинден сёйлейми, етмегенинденми, бильмейим. Лякин, къадын, бойле тюшюнеджек олсанъ, эпимиз кёрлернинь дёгюшкенлери киби дегильмизми? Истеклеримиз, омюрге кечмеген ниетлеримиз эшкъына эр кунъ бойле дёгюшлер япмаймызмы? Бутюн бу гурюльти, патырды, шу бизим Насреддиннинь джангъырдаткъан бир авуч парасы ичюн дегильми? Сен бар да, Насреддине: «Сенинъ бу яптыгъынъ догъру дегиль», — де... Бу баланынъ эр бир арекетинден бир мана чыкъа. Иште, мен бунъа шашам ве ич бир шей айтып оламайым...

* * *

Насреддин оджанынъ эсас омюри кечкен Акъшеэрде эр йыл июль 5—10 кунълери «Насреддин оджанынъ шенълик кунълери» отъкериле, ве бу энди аньанеге чевирильген. Эм бу кунълер Акъшеэр голюне ёгъурт чалувнен башлана экен. Аджeba, бизде де Ахмет ахай киби дюньяджа белли шакъаджымыз олып да, онынъ рухуны эбедийлештирмегенимиз не ичюн экен. Биз де эр йыл белли бир кунни Шакъа куню илян этип, Ахмет ахай киби, шу кунни «Ялтаны атув»нен я да «Денъизнинъ сувуны ташып битирюв боюнджа ярыш отъкерюв»нен башласакъ, яхшы олмазмы экен?

* * *

Насреддин оджа яшагъан Акъшеэрде келин-киевлер эвленсе, машиналаргъа минип, андаки Насреддин оджанынъ дюрбесини зиярет этмек адет олгъан. Келин-киевлер дюрбеге барып: «Одjam, фелян гуню дюгюнимиз оладжакъ, моллаларынъы ал да, bize буюр!» — дие давет эте экенлер. Иште, бойле япып къурулгъан

аилелернинъ даа муаббет, даа къавий оладжагъы шубесиз, дейлер. Эм о аиледе эр вакъыт шень-шераметлик, шакъа-къората укюм сюре, эмиш. Олуджыдыр, чюнки Тюркиеде Насреддин оджаны иляхий бир адам саялар. Дейлер ки, куньлерден бир кунь гедже темиз юрекли бир адам тюш корьген. Насреддин оджа онынъ янына келип: «Ярын джемаата сёйле, джума намазы ичюн джамие гитмесинлер де, гелип, меним дюрбеми зиярет этсинлер», — демиш. Онынъ дегенини япкъанлар, ве там джума намазы вакътында джамининъ къуббеси эшилип тюшкен. Джемаат буюк фелякеттен къуртулгъан. Бундан да корюле ки, халкъ Оджанынъ нурлу чересинде тебессюм, зийилик, огъур ве керамет коре.

* * *

Акъшеэрде Насреддин оджанынъ дюрбеси бар. Онынъ дёрт тарафы ачыкъ ве къапысы килитли тура. Бу да Насреддин оджанынъ лятифелери эсасында къурулгъан, оны эр йыл миллионларнен адам зиярет эте. Насреддин оджа 1284 сенеси Акъшеэрде вефат эткен ве шеэрнинъ дженюбиндеки энъ эски къабристанда дефн этильген. Бугунъде-бугунъ оны Насреддин оджа мезарлыгъы, деп де айталар.

Насреддин оджагъа ильк дюрбе Хамидогъуллары ве Къараман огъуллары девринде япылгъан. Иншаат Османлылар девринде йыкъылып башлагъан. 15-нджи асырдан сонъ кене тамирленген. Дюрбени зиярет эткенлер мермер диреклерге къара бояларнен япылгъан хатыра языларыны къалдыргъанлар. Оларнынъ бир чокълары бу куньге къадар сакъланып къалгъан. Бу язылар арасында 1393 сенеси Османлы падишасынынъ Йылдырым Баязитнен бирликте Акъшеэрге кельген ве дюрбени зиярет эткен Мехмет адлы бир аскернинъ хатыра сёзлерини аля-бугунъ окъумакъ мумкюн. Насреддин оджанынъ мезары узериндеки башташкъа да ольген йылы оларакъ 386 ракъамы къайд этильген. Албу ки, терси, яни 683 (яни милладий 1284 сенеси) олмакъ керек эди. Шакъий адамнынъ олюми биле шакъийджасына къайд этильген.

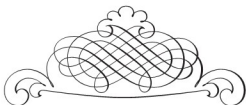
Икяелерге коре, Оджанынъ бир я да эки къадыны, эки къызы ве бир огълу олгъан. Къызларындан бирисининъ мезары Коньядаки Мевляне къабристанында 1367-нджи ракъамнен, дигерининъки Акъшеэр музейинде 136 ракъамнен къайд этильген. Даа бир риваетке коре, Насреддин оджанынъ сюлялеси Мурад III девринде Истанбулгъа кочюрилиген.

Иште, Насреддин оджанынъ омюри акъкъында къыскъадан айтаджакъларым булардыр. Амма оны бугунъде-бугунъ эр бир тюр-

кий девлетте кенди фольклор къараманы оларакъ анъалар. Бизим халкъымыз да Насреддин оджаны озъ адамы сая, онынъ мергин лятифелерини агъыз-агъыздан айтып юре.

Насреддин оджа анъылмагъан куню къыямет къопаджакъ, дейлер. Эм оны кунъде бир дегиль де, бинълернен кере анъып, хатырлайлар, тильге алалар. Асырлар кечсе де, о, бизим арамызда. Даа чокъ несиллер денъишир, лякин Насреддин оджа ич унутылмаз.

2002 с.

АЛИМ-ЭДИПЛЕР

АСРЕТПИ САТЫРПАР

Белли алим ве эдебиятынас Басыр Гъафаров — сюргюнлик йылларында тилимиз, эдебиятымыз, медениетимиз, миллий тасилимизни сакълап къалмакъ, яшатмакъ, инкишаф эттирмек ичюн курешкен ватанпервер зиялыларымыздан биридир.

Бу меселелер боюнджа газеталар, меджмуалар, джыйынтыкъларда онынъ чокъ макъалелери басылгъан. Басыр агъа гъает шенъ, мусафирчен бир инсан эди. Занымызджа, Москвагъа барып да, онынъ эвинде олмагъан зиялымыз ёкътырдыр. О, аджайип субетдеш эди. Басыр агъанынъ бутюн зенгинлиги — китапларыдыр. Эвинде китаптан отурмагъа, айланмагъа ер ёкъ эди, демек мумкюн. Затен о, чокъ окъугъан, чокъ чалышкъан бир инсандыр.

Басыр Гъафаровны таныгъан, онынънен къонушкъан инсанлар эдипнинъ бутюн бу хусусиетлерини яхшы билелер. Лякин онда кене бир истидат бар эди ки, бельки бундан эр кес хабердар дегильдир. Кимерде Басыр агъа озь эеджанларыны, юрек ильхамыны ширий сатырларда баян этмеге севген, ве онынъ бойле баягъы манзумелери бар. Эдип, назмиетке дава этмей, озюни де шаир саймай эди. Келинъиз, бу шиирлерге пек юксек талапчанлыкънен янашмайыкъ да, оларгъа, урьметли оджамызны ильхам периси къонгъан вакъытларда къальп араретинден догъгъан сатырлар, деп бакъайыкъ. Бу эсерлернинъ поэтик къыймети де ёкъ дегиль. Биз муэллифнинъ шиирлеринден сечип алгъан ве аз бучукъ тахир этерек, сизинъ дикъкъатынъызгъа теклиф эттигимиз бу манзумелерни «Асретпи сатырлар», деп адландырдыкъ.

2002 с.

Салгъыр

Селям сагъа, Салгъыр достум,
Сени севем юректен.
Хаялымдан чыкъармайман,
Сени корем эректен.

Эрте баарь сен Чатырдан
Кор даушнен тюшесинъ.
Ёлунъдаки топракъ, ташны
Эп токътамай эшесинъ.

Шенъ майыскъа пек къуванып,
Яш къызлардай йырлайсынъ.
Озь багърынъда багъчаларнынъ
Тазелигин сырлайсынъ.

Сенинъ темиз, кумюш киби
Салкъын сувунъ ичкенмен.
Янъы койнинъ копюринден
Ойнай-ойнай кечкенмен.

Коп ерлерде незрлернинъ
Тюрлюсини корьгенмен.
Сенинъ дюльбер ялыларынъ
Ешиллигин севгенмен.

Бенъземейсинъ башкъасына,
Не боюнъдан, союнъдан.
Озюмдже мен сени корем,
Дюльберлерден абадан.

Къарт Чатырнынъ кенъ къучагъы,
Сакълай сенинъ чокърагъынъ.
Санъа якъын яткъан ерлер —
Одыр сенинъ топрагъынъ.

Халкъым даим севген сени,
Бинъ йылларман яшавда.
Керек болса ярдым эттинъ,
Эм осювде, ашавда.

О бай топракъ озъ багърында
Осьтиргендир багъларны.
Сеннен бирге халкъым макътай
Догъгъан ерни, дагъларны.

1956 с.

Анам

Ильки козюм ачкъанда,
Сени корьдим янымда.
Татлы сютинъ эмгенде,
Джанлыкъ дуйдым къанымда.

Осьтюм сенинъ багърынъда,
Баш котерип джургендже.
Беклей эдим мен сени,
Иштен къайтып кельгенде.

Ич хатрымдан кетмейджек,
Айненилер чалгъанынъ.
Балам, сагъа болсын деп,
Бар къуветинъ салгъанынъ.

Къанынъ, джанынъ аджымай,
Эмгегинъни берединъ.
Меним гизли дертимни
Сен юректен корединъ.

Анам, деген вакътымда,
Къувет дуйдым озюмде.
Сенсиз болгъан куньлерде
Къан болмайды юзюмде.

1956 с.

Къара денъиз

Къырым ярымадасын
Сен алгъансынъ багърынъа.
Халкъымыз да даима
Йырында сени анъа.

Акъ къанатлы гемилер
Сенде ялдап джурелер.
Гъает дюльбер ялында
Халкълар зевкъын сюрелер.

Ай-Петрден къарасанъ,
Аджайиптир манзаранъ.
Санъа тенъдеш ич бармы,
Къамырчакънен бай къоранъ.

Язнынъ айдын геджеси
Ялында чокъ джургендим.
Кокни опкен уфукътан
Ай догъгъанын корьгендим.

Уфукъларны ялдызлап,
Алтын кунеш догъгъанда
Корьдим мавы танъларны,
Сенде юзюм джувгъанда.

Байдар къапы янында
Пушкин санъа сукълангъан.
Ильхам алып севгинъден,
Сени айтып йырлагъан.

Къара денъиз дегенлер,
Лякин мавы-морсынъ сен.
Акъчилъ къанат далгълар
Салынджагъын корьдим мен.

1956 с.

Шень Къырым

Шень Къырымнынъ бааръ айы,
Джилъвелидир сабасы.
Къара денъиз багъырында
Санки дерсинъ баласы.

Дюльбер чечек багъчалары,
Чевре-четке яраша.
Догъгъан кунеш къуветинен
Бутюн барлыкъ ойнаша.

Манзарасы кулип тура,
Не къудретли девасы.
Ольгенни де тирильтирир,
Дертке дерман мейвасы.

Эр кес севе Ватанымны —
Къырым ярымадасын.
Мен де оны шай севемен,
Санки ана баласын.

Бундай эткен бир топракъта
Табиат кулип тура.
Дерсинъ, дюльбер бир къыздайын
Эр вакъыт козьге ура.

1957 с.

Музыкам

Юрегимни ойнаткъан,
Дамарда къан къайнаткъан,
Къуванчымнынъ чокърагъы —
Не татлыдыр музыкам.

Балалыкъта тойларда,
Джыйынларда, сойларда,
Токътамадан чалынгъан —
Не татлыдыр музыкам.

Музыкама рух берген
Назик белли кеманем.
Коп дюмбюрдер ортада
Бакъыр къулакъ шенъ дарем.

Кеманемнинъ теллери
Йырларыма ярашыр.
Эгер мендай севселер,
Эр кес онъа къарашыр.

Кеманемнинъ теллери
Тильсизлерни сёйлете.
Докъсан яшлы къартларнынъ
Къанын, джанын ойната.

Айды, яшлар, йырлайыкъ,
Шенъ халкъымнынъ йырларын.
Биз о вакъыт билирмиз
Музыкамнынъ сырларын.

1957 с., 3 майыс.

ЮРИЙ ОСМАНОВ — АПИМ, ШАИР, ТЕРДЖИМАН

*(Юрий Бекирович Османовның
75 йыллык юбилейи мунасебетинен откериленген
тедбирге азырланган маруза)*

Бугунь биз халкымызнынъ буюк эвляды — Юрий Бекирович Османовнынъ 75 йыллыгыны кьайд этемиз. Драматизмнен, фаджиаларнен толугу омюри девамында бу инсан о кьадар чокь шей япып етиштирди ки, бунъа айретленесинь.

Алим оларак догъган Юрий Османов (мен оны шай деп адландырам), Москвадаки Бауман адына алий техника окъув журтуну битиргенинен, мемлекетнинъ энъ нуфузлы ишханелеринден бири олган Дубнодаки ядро тедкыкьатлары бирлешкен институтына ёлланма алды, айны вакытта Серпуховдаки юксек энергия инсти-

Юрий Османов.

тутында да ильмий ишнен мешгуль олды. Элементар парчачыкларнынъ характеристикасыны ресимге чыкьармак ве ольчемек имкяныны берген криоген пускалы камералар кьурулышыны тюшюнип тапкьаны ве дигер ихтиралары ичюн 5 муэллифлик шеадетнамесини алган, Сумгайтте джам пиширюв собасыны гъайрыдан ишлеп чыкькан, шимди бутюн Фергъана вадийсини сувнен теминлеген сув-насос станцияларыны ве сув агъы системаларыны лейхалап, омюрге кечирген алимнинъ илим саасында буюк келеджеги бар эди.

Айны о йыллары алим гуманитар фенлер боюнджа да чалышып башлады. Улу атамыз Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети оны пек меракъландырды. Нетиджеде, Османов бу саада да феноменаль ишлер япып етиштирди. Бу эсерлер 2014 сенеси онынъ меслекдешлери тарафындан чыкьарылган «Просветитель Востока Исмаил Гаспринский» деген китабына кирди.

«Юрий Османовнынъ ильмий очерклери — бу, Гаспринскийнинъ бакъышлары ве тасавурларынынъ энъ юксек нокьтасыдыр. Садедже

айткъанда, бугунде Гаспринскийнинъ фаалиетини бойле севиiede ве колемде огренген Юрий Османов киби экинджи бир шахысны мен бильмейим», — деп язгъан эди бундан 15 йыл эвельси филология илимлери докторы, профессор Исмаил Керимов.

Исмаил Гаспринскийнинъ аяты ве фаалиети не дереджеде меракъландырса, къырымтатар халкъынынъ миллий меселеси Юрий Бекировични даа зияде раатсызлап башлады ве бутюн барлыгынен о ишке киришип кетти. Онынъ ичюн бутюн башкъа ишлер экинджи планда къалды.

Халкъымызнынъ миллий арекет лидерлеринден бирине чевирилген бу инсаннынъ о саадаки фаалиетине мен шимди токъталмайджагым. Бу хусуста чокъ айтылды ве даа айтылып. Тек бир шейни бильдирмек истейим. 1988 сенеси Озбекистаннынъ Фергана вадийсинде месхети тюклерине къаршы фаджиалы къыргынлар башланып, юзлернен адамлар, оларнынъ эв-баркълары якъылгъанда, бу фаджиа анда яшагъан къырымтатарларыны да беклей эди. Вазиятнен шахсен таныш олып къайткъан Юрий Бекирович бизим эвге келип, манъа мураджаат этерек: «Аблязиз агъа, аджеле суретте озбек тилинде къырымтатар халкъынынъ озбек халкъына Мураджаатыны азырласанъыз. Риджа этем, фаджианынъ огюни алмакъ ичюн къолумыздан кельген бутюн шейни япайыкъ. Бойле Мураджаатнаме язылса, оны чокълаштырмакъ ве халкъ арасында даркъатмакъны биз озь бойнумызгъа аламыз», — деди. Мен Мураджаатнамени бир геджеде язып азырладым. О, веракъа этип чыкъарылды ве даркъатылды. Нетиджеде, озбеклер анъладылар ве бизим халкъкъа токъунмадылар. Бу алидженап иш шахсен Юрий Бекировичнинъ тешевбюсинен олды.

Юрий Османов алим, эдебиятшынас ве, биринджи невбетте, сиясетчи олмакънен бир сырада эдебий иджатнен де джиддий огъраша эди. Онынъ язгъан шиирлери, дестанлары, очерклеринен таныш олсанъыз, шашыладжакъ феноменаль бир истидат саибини корерсинъыз. Бу ерде шуны да айтмакъ керек ки, Османовнынъ бедий эсерлери миллий меселенен узвий багълыдыр.

Юрий Османов 1960-нджы сенелерден шиирлер язып башлады. Илк эсери 1965 сенеси «самиздат»та чыкъты. Бу шиирлер эглендже ичюн язылгъан шейлер олмадан, кескин сиясий гъаели назмлар эди. Шу себептен о йылларда язылгъан «Ватан седасы» («Голос Родины») киби шиирлери о къабаатланып, къапатылмасына себеп олдылар. 2008 сенеси музллифининъ бу ве дигер бедий эсерлери «Къырым — меним Ватаным» («Крым — Родина моя») китабына

кирген эдилер. Бу сене мен Юрий Османовнынъ бир къач шиирини къырымтатар тилине терджиме эттим ве оларны озъ чыкъышымда такъдим этмек истейим. Келинъиз, «Ватан седасы» шииринен таныш олайыкъ:

Олабилир, бельки денъиз янар, —
Деген халкъымызда икметли лаф бар.
Мени чекиштирсе асретлик, агъры
Чокъсы бу сёзлер акълыма келелер.
Агъыр дакъкъаларда ойларгъа далам:
Нелер яптым, шимди не япып олам?
Огюмде — дюнья. Огде — ана ер,
Эй, яшлыгъым, манъа къувет бер.
Акъыл-ферасет бер, гъадап — къальбимде.
О шекилленгендир муаджирликте.
Намуслылыкъ манъа ашлангъан,
Сен кучъ бер эяллыкъ ёлуны ачкъан.
Достлукъкъа инанам, халкъларны севем.
Достлукъкъа, севгиме ираде бер сен!
Къувет бер мукъаддес ерни севмеге
Ватаным! Сесинъни эшитем кене.
Эвлятларынынъ агълав, феръядын,
Аналар икметин эшитем айдын.
Эй, меним аджайип яшлыкъ девраным!
Гъадабым, элимни санъа узатам.
Генчлигим, аятым ярдым сорамай,
Бир тюрлю садакъа керекмей манъа.
Мен башымны ерге эгмейип,
Халкъымнен Ватанда яшамакъ истейим.
Эбет, яшайбилем узакъ ерлерде
«Тень халкъларнынъ ичинде бераберликте».
Йыллар кечер, не айтырмыз биз,
Ким къоркъты, ёрулды, яшап курешсиз.
Акъраным! Эвлятлар, халкъ оюнде биз
Демесе айыпны чал сакъал астында сакълармыз.
Аятта ойле кунъ, ойле анъ келир:
Кечмишке эсап бермели илле.
Чал сачлар такъдири чезильгенинде
Джевап бермелимиз тарих оюнде.
О кунъ беклей эр кесни мытлакъ,

Шереф, видждан сынавы оладжакъ.
Сонъки дакъкъа кельди: я лянет мында,
Я бахтлы яшайыш юртумыз — Къырымда.
Козь огюньде — дюнья, козь огюньде — топракъ.
Огюньде — такъдир ве Ватанынъ — сен бакъ!

30.08.1965 с.

(Аблязиз Велиевнинъ терджимеси)

Юрий Османов атта Къызылкъумдаки Бессопан, Якъутыстандаки Табага лагерлеринде, Благовещенсктеки махсус сиясий махбюслер ичюн ихтисаслаштырылган психиатрия хастаханесинде отурганда да, къырымтатар халкъынынъ озь Ватанына къайтарылмасы ичюн курешмектен вазгечмеди. Бу куреште о, несир ве назмнынъ тесирли силаларындан да буюк усталыкънен файдаланды. Шаир эмин эди ки, халкъ озь арзу-умютина иришеджек ве юз бинълернен къырымтатарнынъ куреши гъалебенен екюнленеджек. Та 1968 сенеси о, озюнинъ «Сонъки сёз» («Последнее слово») деген шиинде шойле язган эди:

Келеджек майысны ачыкъ корем мен:
Халкъымыз къайтаджакъ тувган юртуна.
Урулган, яралы, лякин сагъ аскер
Тыпкъы шай къайта. Енъиле фуртуна.

(Аблязиз Велиевнинъ терджимеси)

Шаирнинъ иджадында 1984—1985 сенелери Якъутыстаннынъ Табага лагеринде язган «Индиранынъ олюмине» («На смерть Индиры») дестан-монолога айрыджа ер тутта. Инд халкъынынъ садыкъ къызы Индира Гандининъ эляк олувы мунасебетинен яраткъан бу эсеринде Юрий Османов атта озь олюмини кунъ-эвельден язды:

Оладжакъ шей олды! Йылнынъ сонъунда
Олюмнен битти ниает авджылыкъ.
Кираджылар япты кенди ишини,
Айтынъыз, бу душман ишими?..

(Аблязиз Велиевнинъ терджимеси)

Юрий Османовнынъ деерли бутюн эсерлери девирнинъ актуаль меселелерине багъышлап язылгандыр. «Къырымтатар яшлар бир-лиги»нинъ азалары Марат Омеров, Амза Умеровларны Ташкентте махкеме япып, укум чыкъарылгъан сонъ олар махкеме залындан апске алып кетилеяткъанда шу ерде булунгъан къызлар: «Булар акъикъий къараманлар», — деп оларнынъ аякълары туюне чечек-лер аткъанларыны Юрий Османов озюнинъ «Аранъыздан кимдир къолун юксек котерди...» («Среди вас высоко кто-то руку поднял») шииринде тасвирлеген эди:

Укум чыкъарылды,
Къайгыдан зал сусть.
Кимдир козяш тѣкти,
Конвой биле пысть.
Судья санки дерсинъ
Йырткъыч джанавар,
Прокурор арт къапыдан
Кетмеге ёл арар.
Кимдир атты кокке
Буюк гульдесте.
Бу — баарь муждеси,
Азатлыкъ сеси.
«Халкънынъ огъланлары!
Миллеттен селям!»
Къатып къалды конвой
Еринде шу анъ.
Эсли майор бирден
Четке тюкюрип,
Гуллерни ёгъурды,
Къычырды окюрип:
«Мытлакъ джезаларым
Мен эпинъизни!»
«Буны халкъ бердими?
О да къапалыр.
Аранъыздан кимдир эль котердими?»
Кимнинъдир элинде
Къан киби гуллер.
Конвой узеринден
Адамлар кулелер.
— Буны халкъ унутмаз!

«Биз юрткъа къайтырмыз!»
«Огге, аркъадашлар!»
«Эр кеске айтырмыз!»
«Чыдамлы олунъыз,
Джесюр йигитлер!»
«Къаралайыджыгъа
Олсун лянетлер!..»
Бааръге чыкъармыз,
Олунъыз эмин —
Сизге де укюм
Окъулыр, билинъ!

(Аблязиз Велиевнинъ терджимеси)

Иште, миллий арекет фаали, курешчи-шаир Юрий Османов шойле бир инсан эди. Онынъ эки дефа къараманымыз Аметхан Султан акъкъындаки «Учъ корюшюв» («Три встречи») очерки, салмакълы эки къысымдан ибарет «Орман масалы» («Лесная сказка») монументаль поэмасы эдебиятшынасларнынъ айрыджа талилини беклей. Муэллиф бу поэманынъ «Яшлыкъ» ве «Джесюрлик» деп адландырылгъан эки къысмыны язып къалдырды. Лякин «Президент» серлевалы екюнлейиджи учюнджи къысмыны битирип етиштирмеди.

Юрий Османов айны вакъытта терджиме саасында да озюни косътеребилъди. О, классик эдиплеримиз Бекир Чобан-заде, Амди Гирайбай, Шевкъий Бекторелернинъ бир сыра эсерлерини рус тилине чевирди. Юрий Османов Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгъына багъышлангъан мерасимде о, «Къырымтатар шириетини рус тилине терджиме этювдеки базы проблемалар акъкъында» мевзусындаки ильмий марузанен чыкъышта булунгъан эди.

2008 сенеси Акъмесджитте нешир олунгъан Юрий Османовнынъ «Къырым — меним Ватаным» («Крым — Родина моя») адлы эдебий эсерлер джыйынтыгъына эдипнинъ 160-къа якъын шиир, поэма, очерк ве марузалары кирди. Бутюн бу эсерлер Юрий Бекировичининъ эдебият саасында насыл бир истидат саиби экенини косътере. Эгер о эсерлер ана тилимизге терджиме этилип чыкъарылса, окъуйджылар Юрий Османовнынъ эдебият саасында да озъ ёлу, озъ сеси, озъ бакъышы, озъ фельсефеси, озъ усталыгъы олгъаныны корер ве онъа мунасиб къыймет кесер эдилер.

ИСМАИЛ КЕРИМОВ — ЯЗЫДЖЫ, АПИМ ВЕ ОДЖА

*(2005 сенеси алимнинъ 50 йыллыгъы мунасебетинен
Къырым муэндислик-педагогика университетинде
откъерильген ильмий конференцияда япылгъан маруза)*

Аятта, табиятта эр шей — базысы белли, базысы белли олмагъан къанунлар эсасында олып кече, дейлер. Теэссюф ки, бу даа кереги киби огренильмедиле, о шейлернинъ къанунийлиги толусынен эаслан-дырылмады ве исбатланмады.

Меселя, бугунъ огюмизде отур-гъан достумыз, урьметли алимимиз Исмаил Керимовны алайыкъ. Онынъ 1955 сенеси догъгъаны, мектепни, сонъра институтны битирип оджалыкъ япкъаны, намзетлик, докторлыкъ диссертацияларыны къорчалагъаны бир тюрюлю исбат талап этмей. Лякин алимнинъ омюринде базы бир тесадюфлер бар ки, нечюн бойле олгъаныны шахсен мен анылатмакътан аджизим.

Эр бир инсаннынъ бир де-бир тылсымлы ракъамы ола. Буны чокъ адамлар бельки де биледирлер. Лякин Исмаил Керимов онынъ ичюн къайсы ракъам тылсымлы экенини билеми экен, аджеба? Мен там айта билем ки, бу — 33 ракъамыдыр. Биринджиден, бу — чифт ракъам, астрономияда оны теразе киби мувазанат туткъан ракъам, дейлер. О, инсанны даима сагъгъа, солгъа дегиль де, дос-догъру, макъсаткъа таба алып кете. Бакъынъыз: Исмаил Керимов бундан тамам 33 йыл эвельси, яни 1972 сенеси, мектепни битирди. 33 йыл эвельси Низамий адына Ташкент девлет педагогика институтына окъумагъа кирди. 33 яшында экенде, яни 1988 сенеси, намзетлик диссертациясыны язып битирди, озюнинъ мустакъиль «Теренлик» китабыны чыкъарды, «Ленин байрагъы» газетасында «Умер Ипчи ве бедий эдебиятымыз акъкъында базы фикирлер» адлы интервьюсы басылды. Бундан 33 йыл эвельси айны газетада матбуатымызнынъ тарихына багъышлангъан салмакълы макъалеси дердж олунды. Къыскъасы, 33 — бу инсангъа эр

Исмаил Керимов.

вакыт мувафакъиет, енъиш, бахт кетирген ракъамдыр ве бунынъ-нен багълы даа бир чокъ меракълы фактларны кетирмек мумкюн. Пек чокъ эдиплернинъ бойле «бахтлы» ракъамлары олгъан.

Кечкен асыр 70-нджи сенелерининъ сонъу — 80-нджи сенелерининъ башында кырымтатар эдебиятында Шукри Аппазов, Решид Мемиш, Айше Кокиева, Сабрие Сеутова, Гульзар Дерменджи, Венера Ибраимова, Наджие Аметова, Юнус Къандымов киби яшлар пейда олдылар. Истидатлы къалемлер арасында Исмаил Керимов да бар эди. О вакытта биз бу генчни, эсасен, шаир оларакъ бильген эдик.

1982 сенеси бу эдиплернинъ эсерлеринден тертип этильген «Къарылгъачлар» адлы джыйынтыкъ дюнья юзю коръди. Китапкъа Исмаил Керимовнынъ да 13 шири кирген эди.

Джандан истек — арзуларым юрегинъе тешерим,
Ашыкъ Умер гемисинде излеринъе тюшерим.
Кучлю севги озенинде башым иле чекерим,
Бир эйи бакъышынъа джаным къурбан —

дей шаир. «Кучлю севги озенинде» башы иле чеккен муэллиф назмиеттен четлешип, несирге кечти ве энди икяелер, повестьлер язып башлады. Генч иджаткъарнынъ «Чатышув», «Янгын» серлевалы икяелерини, «Ким къабаатлы» повестини 1985 сенеси басылып чыкъкъан «Фесильген къокъусы» китабындан окъугъандырсынъыз.

Аятта инсанда: «Ким олсам экен?» — деген суаль догъа. Иште, бойле вакытта теразенинъ анги тарафы басса, о ёлнен де кетесинъ. Исмаил бельки яхшы шаир я да несирджи олур эди. Бунъа шубеленмейим, чюнки омюрде ойле бир къанун бар: истидатлы адам эр саада истидатлыдыр. Лякин илле бир саа озюне зияде чеке. Исмаил Керимовда да шай олды. О, зияде илимнен меракъланды, ве бу саа шаирликни, несирджиликни енъди. Онынъ бу кунъгедже чыкъкъан йигирмиге якъын китабы, 200-ден зияде макъалеси бунынъ исбатыдыр.

Энциклопедик бильгиге малик олгъан бу инсанда о къадар кучъ, гъайрет, такъат бар ки, бунъа тек сукуланмакъ ве машалла демек мумкюн. Исмаил Керимов университетнинъ энъ буюк кафедраларындан бирине ёлбашчылыкъ япув, студентлер ве аспирантларгъа дерс берюв, Ильмий-теджикъат меркезине ёлбашчылыкъ япувнен бир сырада чокътан-чокъ ильмий ишлер язмагъа, классик эдебиятымызынынъ тоз басып къалгъан, дюньянынъ дёрт бир буджагъына

сачылып кеткен вариетимизни чешит мемлекетлернинъ кутюпханелеринден, архивлеринден тапып, халкымызгъа къайтарув огърунда акъраны олмагъан иш алып бара. Мен эминим, Исмаил Керимов эдебиятымыз, медениетимиз ичюн чокъ иш япты, лякин япаджакъ энъ муим ишлери даа огде.

Профессор Керимовнынъ кене бир къыйметли тарафыны къайд этмек истейим: о — аджайип натыкъ. Исмаил оджа Къырым, Украина, Русие, Тюркие, Швеция, Алмания, Голландия ве даа бир чокъ тыш мемлекетлерде откерильген халкъара конференцияларда, симпозиумларда, тегерек масаларда озъ чыкъышларынен омюрлеринде чокъ шейлерни корьген, эшиткен нидже-нидже алимлерни, илим эрбапларыны дефаларджа айретте къалдырды. Бундан тамам учъ ай эвельси Берлинде олгъан корюшювлерде мен бунынъ шааты олдым.

Мен филология илимлери докторы, профессор Исмаил Асан огълуна сагълыкъ-селяметлик, иджадий ишлеринде мувафакъиетлер тилейим. Алла онъа узун омюр берсин де, бутюн япмагъа истеген ишлерини сонъуна чыкъармакъ къысмет олсун.

2005 с.

ШИИРИЕТИМИЗ БАГЪЧАСЫНДАН БИР ДЕМЕТ

(Фера Сеферованынъ «Къырымтатар шиириетинде аньаневийлик ве янъылыкъ» китабына язылгъан кириш сёз)

Чокъ асырлыкъ къырымтатар назмиети умумтюрк эдебияты ала-нында озюне хас айрыджа бир ер тута.

Сонъки девир къырымтатар шиириети объектив себеплерден отьрю звельки девирдекинден эм тиль, эм гъае ве мундеридже, эм де севиеси джезтинден баягъы фаркъ эте. Онъа бакъмадан, хусусан, уйкен несиль шаирлеримизнинъ иджады дикъкъаткъа ляйыкъ-тыр. Лякин сонъки девир иджаткярларымыз да эдебиятымызнынъ хазинесине озьлерининъ мунасиб исселерини къоштылар ве къошмакъталар.

Аджеба, та кечкен асырнынъ йигирминджи сенелеринде эдебиятымызгъа келип кирген Эшреф Шемьи-задеден тутып, бугунде иджат этмекте олгъан яш несиль арасында, бедий джеэттен алсакъ, насыл янъылыкъ, насыл озьгюнлик, насыл фаркъ бар?

Филология илимлери намзети Ф. Сеферова ве А. Велиев
Тюркиенинъ Саланджа шеэринде кырымтатар эдебиятына
багышлангъан симпозиумда.

Бу меселе эдебиятшынасларымыз тарафындан кениш огрениль-меди, талиль этильмеди, демек мумкюн.

Сонъки йылларда эдебиятымызгъа Адиле Эмирова, Исмаил Керимов, Шевкет Юнусов, Тимур Усеинов, Нариман Сеитягъев, Нариман Абдульваапов киби бир сыра профессиональ эдебиятшынасларымызнынъ келип кирюви нетиджесинде буз еринден кочъти. Бу саада баягъы бир ишлер япылып башланды. Юкъарыда сайып кечкен алимлеримиз сырасына кене бир истидатлы, озъгюн иджат саиби, филология илимлери намзети, доцент Фера Сеферованы да къошмакъ истеймиз.

Фера Асановна кырымтатар несирджилиги боюнджа бир сыра салмакълы ильмий эсерлер дердж эттирди. Бу джеэттен онынъ «XX асырнынъ 60—80-нджи сенелериндеки кырымтатар несирининъ ахлякъий идеаллары» монографиясы, хусусан, дикъкъаткъа ляйыкъ-тыр. «Кырымтатар шиириетинде аныаневийлик ве янъылыкъ» деп адландырылгъан янъы китабы — Фера оджанынъ невбеттеки джиддий иджадий ишидир. Къолязманен таныш олгъан Украина тасиль ве илим назирлиги бу къулланманы алий окъув юртларынынъ юкъары курс студентлери ичюн земаневий кырымтатар эдебиятындан дерслик оларакъ файдаланмагъа ресмий суретте тевсие этти.

Китапнынъ кыймети неден ибарет? Муэллиф Эшреф Шемьи-за-деден тутуп, бугунки шаирлеримизге кельгендже он эки иджаткяр-нынъ назм эсерлерини айры-айры талиль эте. Оларнынъ шиирлери, дестанларындаки озьгюнлик, дегерликлер неден ибарет олгъаныны мисаллер эсасында косътере. Эр бир шаирнинъ иджадыны огренюв боюнджа аит суаллер, вазифелер ве файдаланмакъ ичюн эдебият джедвелини бере.

Алий окъув юртлары филология факультетлерининъ юкъары курс студентлери, яш алимлер, эдебият оджалары ве, умумен, шиириет мухлислери бу китапта Эшреф Шемьи-заде, Сеитумер Эмин, Юнус Темиркъая, Черкез-Али, Риза Фазыл, Нузет Умеров, Иса Абдураман, Шерьян Али, Аблязиз Велиев, Шакир Селим, Айше Кокиева, Юнус Къандым киби он эки шаирнинъ иджадынен таныш олабилелер.

Занымызджа, бу эсер эдебиятшынаслыгъымызгъа къошулгъан кыйметли бир исседир ве, иншалла, муэллиф озь араштырувларыны девам эттирип, бу ишни даа да кенишлетир. Онъа бу саада буюк мувафакъиетлер тилеймиз.

2011 с.

АВЕСКЯР КЪАЛЕМЛЕР ИДЖАДЫНДАН

ТАКЪПИТКЕ ПЯЙЫКЪ ОМЮР

«Сайгылы редакция! Мен бу мектубимни кимге язаджагымны бильмейим, чюнки редакцияда таныгъан-бильген адамым ёкъ. Лякин чокъ йыллардан берли виджданым мени пек къыйнай.

1944 сенеси бизни Къырымдан сюрюн эткенлеринде, мен 13 яшында бала эдим. Пек яхшы хатырлайым. Танъда аскерлер юк-удан уянтып, чыплакъ, ялынаякъ алда машиналаргъа юклегенде, хусусан, аналар ве къартаналарнынъ агълагъанлары аля даа къулакъларымда чынълай ве козь огюмден кетмей. О девирде мал ташыгъан вагонларда аналарнынъ, къызларнынъ Ватан акъкында уйдургъан йыр ве бейитлери пек аджыныкълы эдилер. Оларгъа къошулып, мен де бир къач бейит уйдургъан эдим.

Озьбекистангъа келип тюшкен сонъ чокъ къыйынлыкълар коръдик. Бабам ве къардашларым 1945 сенеси ачлыкътан ольдилер. Мен не къадар къыйынлыкълар коръсем де, уйдургъан бейитлеримни гъайып этмедим. Хусусан, ачлыкъ чеккен вакъытларымда оларны окъуп, бир даа Къырымны коръмек къысмет олурмы экен, деп агълап юре эдим. Чокъ шукюр, ольмедим, сагъ къалдым. Лякин Ватан севгиси сёнмей экен. Беитлер язувны токътатмадым. Мына, арадан 45 йыл кечти, мен эп язам. Тувгъан Къырымны, онынъ байыр ве чёллерини, чайыр ве къырларыны, деньиз ве далгъаларыны язам. Сизге та Къырымдан чыкъарылгъанда «Сагълыкънен къал, Къырым!» ве сонъундан язгъан «Истерим» деген манзумелеримни ёллайым.

Самимий селямнен,
Нурий Мустафаев.

Меним адресим: УССР, Херсон виляети, Геническ районы, Новоалексеевка ст., Олимпийская сокъагы, 1.

P.S. Мен Къырымда татар мектебининъ учъ сыныфыны битирдим. 45 йылдыр, татар грамматикасыны корьмедим. «Ленин байрагы» газетасы чыкъкъан куньден башлап, оны мунтазам алам ве окъуйым. Эгер грамматик янълышларым олса, тюзетип язарсынъыз. Мен озен-башлым, онынъ ичюн тилим бираз Озенбашкъа чеке.

Бу мектүп «Ленин байрагы» редакциясына бундан 14 йыл эвельси, 1988 сенеси ноябрь 22-де, кельген эди. Нурий агъа ёлла-гъан шиирлернинъ бириси — «Сагълыкънен къал, Къырым!» — газетамызда басылды. «Истейим» адлы экинджи манзумесинде исе шойле сатырлар бар:

Чокъ йыллар къыбладан эсмеди бир ельчик,
Деньизде далгъалар бермеди ич кечит.
Асретлик диярым арзумны сен эшит,
Ватангъа къайтмагъа истерим мен бугунъ.

Энди анълагъанынъыз киби, юкъарыдаки сатырларнынъ муэллифи — бугунъде халкъымызгъа белли олгъан Къырымнынъ сабыкъ муфтиси, «Янъы дюнъя» газетасынынъ фааль муэллифи аджы Нурий Мустафа огълудыр.

Нури агъа якъында 70 яшыны толдурды. Яш бала экенде, Андижан виляетининъ Шахрихан шеэринде тюшкен Нурий, бабасы, къардашлары ачлыкътан ольген сонъ «Атлас» токъумаджылыкъ фабрикасына шегирт оларакъ ишке кирип, он йыл анда чалышты. Айны вакъытта озьбек мектебинде тасиль алды. Орта мектепни битирген сонъ Андижан къуруджылыкъ техникумында окъуп, зенаат саиби олды. «Атлас» фабрикасында динге сарылгъан адамлар чокъ экенлер. Яш Нурийнинъ ислям динини мунтазам кутъмесине чокъ джеэттен олар себепчи олгъанлар. Бойлеликнен, йигит ораза тутып, намаз къылып башлай.

— 1949 сенеси койдешимиз, демирджи Неметулла агъагъа къатнап, Къуран огренмеге башладым. Лякин о, язмагъа бильмей эди. Мен дегирменкойлю Гурдюм Амит деген оджагъа къатнап, язмагъа огрендим. Аллахнынъ рахметинде олсунлар, бу эки инсан манъа арапча окъумакъ ве язмакъны огреттилер, — дей Нурий агъа.

Нурий Мустафаев 1965 сенесинден башлап миллий арекетке къошулгъан. Джеппар Аким, Бекир Османов, Мухсин Османов, Абду-реим Аблякимов, Рустем Халилов, Ремзи Аблаев, Сеитяя Билялов,

Осман Османовларнен бирликте бу эснада иш алып баргъан. 1968 сенеси биринджилер сырасында докъуз джанлы аилесинен Къырымгъа кочип кельген, лякин мында ерлешмекнинъ имкяны олмагъан. Бойлеликнен, Нурий агъа Херсон виляетининъ Новоалексеевка къасабасына барып ерлешмеге меджбур олгъан. Миллий арекеттеки фаалиетини токътатмай, девам эттирген.

Къырымгъа тюрклер кельгенини эшиткен Нурий агъа 1994 сенеси Акъмесджитте тюрк оджасы Хашым Кескинни тапа, бир йыл девамында онъа къатнап окъуй. Сонъра Хашым оджанынъ тевсиесинен оны Акъмесджиттеки Фонтаны къасабасынынъ джамисине имам этип тайинлейлер. Бу ерде Нурий агъа балаларгъа дин дерслерини алып бара.

1995 сенесининъ ноябрь айында ярымадамызда мусульманларнынъ биринджи Къурултайы откерильди. Анда Нурий Мустафаев Къырым муфтиси оларакъ сайланды. Дёрт йыл бу вазифеде чалышты, бир сыра халкъара ильмий конференцияларда, симпозиумларда иштирак этти.

Нурий эфенди чокъ йыллардан берли газеталарымызда, шу джумледен «Янъы дюнья»да, ислям дини, урф-адетлеримиз, тербие, ахлякъ мевзуларында чокътан-чокъ маъалелер бастырды ве бу муим ишни девам эттире. Былтыр онынъ «Ислям диний ильми-халы» деген салмакълы китабы дюнья юзю корьди. Бу куньлерде кене бир янъы китабы чыкъмакъ узьре.

— Ватан, сюрюнлик акъкъындаки ве диний мевзулардаки шиирлеримни топлап, джыйынтыкъ чыкъармакъ ниетим де бар, — дей Нурий агъа.

Затен о, шиир язмакъны девам эттире. Оларнынъ чокъусы — диний мевзулардаки эсерлердир.

Мекке-и-Мукерремеге ёл ачылгъан сонъ, Нурий агъа ильки ватандашларымыз сырасында аджылыккъа барып кельген инсанларымыздан биридир.

Нурий Мустафаевнинъ назмиеттеки фаалиети не дередже профессиональ экенини косътермек ичюн, окъуйджыларны онынъ эки шииринен таныш этмек истейим.

Акыкът сәнмез

Нидже ёллар бозулыр, копюр йыкылыр,
Нидже чечеклер солар, гуллер сарарыр.
Нидже-нидже мейвалар ерге тёкюлир,
Тек аджайип Дженнетинъ сәнмез, Аллахым.

Нидже дере, озенлер сувуны чекер,
Йыкылыр нидже сарай, тарихий ерлер.
Сёне нидже меянлар, оларакъ мезар,
Сәнмез асла сенинъ кошкинъ, Аллахым.

Нидже дагълар, ташлар янар ве сёнер,
Нидже улемалар, алимлер сёнер.
Нидже юзйыллыкълар, заманлар сёнер,
Муджизе Къуранынъ сәнмез, Аллахым.

Нидже виляетлер, девлетлер сёнер,
Нидже къурт-къырмыскъа, джанлылар сёнер.
Акыкът кельгенде, акъсызы сёнер,
Машер куню чырагынъ сәнмез, Аллахым.

Битеджек булутлар, йылдызлар сёнер,
Исрафилъ сюр, десе кок юзю энер.
Магъфирет ягъмурынен ешерир эр ер,
Эбедий аятынъ сәнмез, Аллахым.

Чаренъ бармы?

Аддинъден ашма, эй, инсан, ольмемеге чаренъ бармы?
Сёнген пытакъ чечегидай, солмамагъа чаренъ бармы?
Ич алданма мулъкке, малгъа, етмек истесенъ кемалгъа,
Татлы джанынъ эманеттир, бермемеге чаренъ бармы?
Дюнъя фаний, оны сен биль, омюрде тек эйилик къыл,
Якъасы ёкъ, енъсиз кольмек киймемеге чаренъ бармы?
Къайдан кельдинъ бу дюнъягъа — биль, ибадет къыл Мевлягъа,
Тенешир ве мусаллагъа минмемеге чаренъ бармы?
Эр даим юр халкъ изинден, Раббинъи айт эр сёзюнъде,

Дёрт муминнинъ омузында кезмемеге чаренъ бармы?
Бу ёл сенинъ сонъки ёлунъ, ярдым бермез къызынъ, огълунъ,
Саллан-саллан къабристангъа кетмемеге чаренъ бармы?
Къабир азыр сенинъ ичюн, сенде ёкъ эвельки кучюнъ,
Чырагъы ёкъ межанынъа кирмемеге чаренъ бармы?
Ахрет ичюн ильки межян, къасабанъ, коюнъ къабристан,
Рахимни кене Рахмандан сормамагъа чаренъ бармы?

Нурий Мустафаевнинъ риджасынен онынъ бир сыра шиирлерини неширге азырлап, редактирледим. Ниает, Нурий эфендининъ чокъ йыллыкъ арзусы омюрге кечти. 2007 сенеси о, озъ шиирлерини джемлеп, «Уян, къардаш!» адлы джыйынтыгъыны чыкъарды.

Нурий агъа яшы етмиштен кечкенде, университетнинъ филология факультетине окъумагъа кирди. Тасилини битирмеге бир къач ай къалгъанда, амансыз хасталыкъ бу аджайип инсанни арамыздан эбедий алып кетти. Алланынъ рахметинде олсун.

2002—2014 сс.

АПТЫН ТОТПАНМАЗ

Халкъымызда «алтын тотланмаз» деген лаф бар. Бу, акъикъатен де догъру. О, дымда, сувда, балчыкъта — къайда ятмасын, эписи бир тотланмай. Демек, озъ къыйметини джоймай. Бу алямет акъикъий истидат саибине де аит, демек мумкюн, чюнки иджаткъа джиддий янашкъан, озъ узеринде кереги киби чалышкъан, язгъан эсерлерини турмадан джулялап баргъан шаирнинъ эсерлери де тотланмагъан алтынны анъдыра.

Шаирликке дава этмеген, лякин гъает талапчан иджаткъар Абляким агъа Джемилев иште бойле инсан. О, алтмыш секиз йылдан берли шиир яза, лякин оларны бастырмагъа ашыкъмай, аксине, бедий сатырларыны текрар-текрар ишлей.

Бундан 15—16 йыл эвельси Ташкентте Абляким агъанынъ «Чатыр-

Абляким Джемилев.

дагъ» деген бир шиирини окъуп, пек бегенген эдим. «Разы олсанъыз, газетагъа бастырайым», — сёзлериме муэллиф: «Ёкъ, оны даа ишлемек керек», — деген эди. Шай да шиир дюнъя юзю корьмеди ве архивимде ятты.

Бундан бир къач кунъ эвельси Абляким Джемилев 50 йыл девамында язгъан шиирлер джонкини манъа кетирди. Ичинде иште о «Чатырдагъ» шиири де бар экен. Теньештирип бакътым ве шаир озъ иджадына не дереджеде талапчан экенине къандым. Мына, акъикъый иджат адамы насыл олмакъ керек.

Абляким агъанынъ шиирлерини музыка динълеген киби окъуйсынъ. Оларда аэнклик, ольчу, миллий озьгюнлик, образлар — эписи еринде. Тиль зенгинлиги акъкъында айтмайым. Муэллиф зиядесинен тувгъан кою, якъын адамлары, сиядаш достлары, оларнынъ такъдири, ифтиранен Урал дагъларына тюшкен яш къызлар, къарт адамлар, осьмюрлер насыл аджыныкълы алда булунгъанлары, Ватанымыз Къырымнынъ аджайип табияты, севги ве садькълыкъ акъкъында эеджанланып яза. Занымджа, шунынъ ичюн де онынъ шиирлери бойле самимий.

Абляким Джемилев 1922 сенеси майыс 1 куню Судакъ районнынъ Отуз коюнде догъды. Орта мектепни, сонъра алий окъув юртуны битирди. Муаребе йыллары Абляким агъа Ватаннынъ авалесинен душман ичинде гизли хызмет этти, сонъра дженк мейданларында олды. Абляким Джемилев полковник рутбесинедже коте-рилди, онларнен орден ве медальнен мукафатланды.

Зенааты боюнджа бухгалтер олгъан Абляким агъа дженктен сонъ Уралда, сонъра 30 йыл девамында Самаркъанд геология бирлешмесинде баш бухгалтер вазифесинде чалышты. 1994 сенесинден берли Къырымда, Акъмесджитте яшай.

Авескъяр шаирде иджаткъа авеслик эрте уянды. О, 12—13 яшын-дан манзумелер язып башлагъан. Биринджи шиирини дженктен эвель шаир Решид Мурат редактирлеп, «Яш ленинджелер» меджмуасында бастыргъан. О вакъытта Абляким яш языджыларнен отъкерилген корюшювлерде Эшреф Шемьи-заде, Абдуреим Алтанълы, Макъсуд Сулейман киби шаирлеримизнен таныш олгъан. 1943 сенеси Крас-нодарда арбий госпитальде Шамиль Алядиннен корюшкен. Арадан 40 йыл кечкен сонъ мен Шамиль агъанен Абляким агъаны Ташкентте текрар корюштирмеге себепчи олдым.

Авескъяр шаир озъ иджады акъкъында Эшреф Шемьи-заденинъ фикрини бильмек ичюн, 1957 сенеси онъа озъ шиирлерини ёлла-гъан. Абляким агъа мектюбине джевап алгъан куню мен де анда

эдим. Белли шаиримиз яш къалем саибине сыджакъ сёзлер язып, онынъ эсерлерине юксек къыймет кескенини шахсен озюм окъугъан эдим.

Ниает, Абляким агъа озь эсерлерини бир ерге топлап, айры джыйынтыкъ шеклинде чыкъармагъа джурьят эткен. Къолязма-ларны манъа берир экен: «Санъа эманет, мукъайт ол, дикъкъатнен бакъып чыкъ, санъа ишанам», — деди. Бунынънен муэллиф меним бойнума агъыр юк юкледи. Мен шиирлерни дикъкъатнен окъуп, редактирледим, «Къальп араретинен язылгъан шиирлер» серле-васы астында мукъаддеме яздым. Ниает, бир къач ай кечер-кечмез, «Юрек седасы» деген дюльбер шиирий джыйынтыкъ дюнья юзю коръди. Мен китапнынъ бир къач нусхасыны алып, Абляким агъаны къуwandырмакъ ичюн эвлерине ашыкътым. Къапыда онынъ омюр аркъадашы кедерли назарнен къаршылап алды.

— Мерьем апте, хайырлысымы? — дедим онынъ гъамлы чере-сине бакъып.

— Абляким агъанъ агъыр хаста. Бир къач кунъден берли агъы-зына бир шей алмай, лаф-сёз ёкъ.

— Эр альде мен кирейим, — деп разылыкъ сорадым.

— Эбет, кир, — деди Мерьем апте.

Ичериге кирдик. Даа якъында сексен яшыны толдургъан Абляким агъа, диваргъа тараф чевирильген, сес-солукъсыз ята.

— Абляким, Абляизиз кельди! — деди Мерьем апте сесини котерип, оны тюрткерен. Абляким агъа акъырындан башыны мен тарафкъа бурды, яваштан козьлерини ачты. Дудакълары къалтырады.

— Абляким агъа! Китабынъыз чыкъты! Козъайдын! — дедим мен.

Бир кереден хастанынъ чырайы денъишти, юзюнде насылдыр тебеском пейда олды. Яваштан манъа таба элини узатты. «Мени къалдырынъыз», — деген киби ишмар этти. Мерьем аптенен бера-берликте Абляким агъанынъ башыны котерип, артына бир къач ястыкъ даяндырдыкъ. Муэллиф акъырындан китабыны элине алды, кулюмсиреп бакъты, кокюсине басып, «сагъ ол» деген киби башыны саллады. Сонъра яваштан лаф этип башлады. Бир пиала къадар портакъал шырасы ичти.

— Аплагъа шукор! — деди Мерьем апте кулюмсиреп.

Шу китап хастагъа илядж киби тесир этти...

Абляким агъа 92 яшында 2012 сенеси Акъмесджитте вефат этти.

Чатырдагъ

Ялыны къорчалап сувукътан, ельден,
Чатырдагъ юкселип, кокке тирельген.
Кунешли ялыны озюндже севген,
Бу дагъгъа къыш куню булутлар эне,
Бааръде Чатырдагъ тюрлене кене.

Сыфаты денъише, денъише тени,
Ёлджуну айбетлей хош серин ели.
Безенип, йылмайып къаршылай сени,
Сырлы Чатырдагъ — джилъвели, дюльбер,
Дженнетке ошагъан аджайип бир ер.

Отлакълар отайгъан, ер санки макъат,
Къавал чала чобан — кейф чата яш тат.
Бойнузлы къараджа аваны къокълай,
Янынъда вефадар ёлдашы отлай.
Эбабиль сызгырып, яйланы ёкълай.

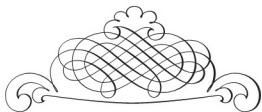
Бу ернинъ орыкечли къаясы чап-чал,
Кок, дерсинъ союнып, денъизге далгъан.
Къаянынъ устюне къонып бир къартал,
Шу анъде темаша севдасы олгъан:
Дагъларны севмесенъ, корьгенинъ ялан.

Алдынъда Алушта, сагъынъда Ялта,
Солунъда Къарабий яйласы ята.
Сыртынъда ем-ешилъ къоджаман дагълар,
Гурьлешип саркъкъанлар койлерге къадар,
Койлернинъ четине ерлешкен багълар.

Дагъларнынъ авасы дертлерге дерман,
Суву — дагъ буллюри, шифалы, инан.
Чечеги къокъулы, къокъулы алан.
Акъ, енгиль пуслары тыпкъы бир керван,
Ёлджуну дагъ беклей, кечикме, давран!

Дагъларда оттилер белли йылларым,
Кестирме ёл дегиль меним ёлларым.
Дагъларда догъдылар сербест йырларым,
Чет якъта асретлик отуна янып,
Чет якъта юртумнынъ дагъыны анъладым.

*Ялта — Самаркъанд
1975 с.*

МИЛЛИЙ МАТБУАТЫМЫЗ

АСЫР ЙЫПНАМЕДЖИСИ

(«Янъы дюнья» газетасынынъ 100 йыллыгъы мунасебетинен)

«Янъы дюнья» газетасынынъ чыккып башлагъанына 100 йыл толды. Меним омюримнинъ кыркъ йылы иште шу газетанынъ редакциясында кечти. Онынънен багълы чокъ кыуванчлы ве кедерли кунлерим олды. Бугунъ кыскадан олса да, иште бу акъта икяе этмек истейим.

Газета озъ тарихы девамында чешит адларнен «Енъи дюнья» (1918—1929), «Янъы дюнья» (1929—1938), «Къызыл Къырым» (1938—1944), «Ленин байрагъы» (1957—1990), «Янъы дюнья» (1991 — бугунгье къадар) олып чыккыты ве шимди эски адынен нешир олунмакъта. Келинъиз, эвеля газетанынъ ильк чыккып башлагъан деврине бир назар ташлап кечейик.

«Янъы дюнья»нынъ темелини къойгъан биринджи муаррири Мустафа Субхи олгъан. Мустафа Субхи ким эди? О, бундан тамам 135 йыл эвельси Тюркиенинъ Трабзон вилайетининъ Гиресун шеэринде ири чиновникнинъ къорантасында догъгъан. Ильк тасилини Суриезде алгъан, чюнки бу мемлекет о вакытта Османлы империясынынъ теркибине кире эди. Орта тасилини исе Эрзурумда, алий тасилини Истанбулда алды. Мустафа Истанбулда алий адлие мектебини битире. Сонъра Парижге кетип, эки йыл девамында Сорбонна университетинде социаль илимлер факультетинде озъ бильгисини мукеммеллештире. Айны вакытта анда чыккъан «Танин» («Акс-седа») деген газетада озъ макъалелеринен иштирак эте. Парижде диссертациясыны къорчалап, 1910 сенеси Тюркиеге къайта ве Алий тиджарий мектебинде ве оджалар институтында сиясий икътисат боюнджа профессор оларакъ чалыша. Бу вакытта о, «Хакъ» газетасында ве «Сервет-и фюнун» («Илим зенгинлиги») меджмуасында мунтазам суретте озъ макъалелеринен чыккышта булуна.

1912 сенеси Миллий анаяса ғыркъасыны тешкиль этювининъ тешеб-бюсчилеринден бириси ола. «Ифхат» («Анълатув») газетасы бу ғыркъанынъ меркезий нешири ола. Неширге М. Субхи баш муаррир этип тайинлене.

1913 сенеси реакционерлер тарафындан Тюркиенинъ улу везири ольдюрильген сонъ мемлекетте репрессиялар башлана ве бутюн оппозицион ғыркъалар, профсоюзлар эм де прогрессив газета ве междмуалар ясакъ этиле. Юзлернен адам сырасында Мустафа Субхи де якъалана ве он беш йыл муддетке Синоп къалесине бастырыкъкъа ташлана. 1914 сенеси о, бир такъым аркъадашларынен бастырыкътан къача ве Къырымгъа келип чыкъа. Прогрессив бир газета чыкъармакъ ниетинен Батумгъа кете. Лякин Биринджи дюнъя дженкининъ башланувы онынъ ниетлерини ёкъкъа чыкъара. Душман мемлекетнинъ ватандашы оларакъ Субхини Калугагъа ёллайлар. Бу ерден де юзлердже арбий эсирлернен бирликте оны да Уралгъа авуштыралар. Анда Субхи заводда чалышыркен, тюрк эсирлери ве татар эм де башкъыртларнен таныш ола, олардан чокъ марксистик эдебиятлар ала ве бойлеликнен коммунистик арекетке къошула.

1918 сенесининъ башында Мустафа Субхи Москвагъа келе ве анда Меркезий мусульман комиссариатынынъ ярдымынен тюрк-татар тилинде биринджи большевистик газета — «Енъи дюнъя»ны чыкъарып башлай. 1919 сенесининъ мартында Москвада отъкерильген Коммунистик Интернационалнынъ I Конгрессинде иштирак эте ве анда атешин нутукънен чыкъышта булуна. Конгресс озъ ишини екюнлеген сонъ, Мустафа Субхи бир группа тюрк коммунист-интернационалистлеринен берабер Къырымгъа келе. Бойлеликнен, «Енъи дюнъя» да энди Къырымда чыкъып башлай. Газетагъа Субхининъ озю муаррирлик япа.

Бу вакъытта энди Тюркиеде де миллий-азатлыкъ арекети кучлю къувет ала. Субхи Тюркиеге къайтмагъа ниетлене. Русиени ватандашлар дженки къаплап алгъан бу вакъытта о, ватангъа тек Орта Асия ве Иран аркъалы кетмек мумкюн олгъаныны анълай ве бу макъсаднен Ташкентке барып чыкъа, лякин о ерден де бир кереден Тюркиеге кетмек имкяны олмай. Тек 1920 сенеси бир группа аркъадашларынен Азербайджан аркъалы ватанына къайтып ола. Мегер, Тюркиеде оларны чокътан дикъкъатнен незарет эте ве беклей экенлер. 1921 сенеси январь 28-ден 29-гъа кечер геджеси Мустафа Субхи 14 аркъадашынен Трабзонда якъалана, сиясызландырыла ве моторлы къайыкъкъа юклеп, денъиз ичерисине алып кетиле ве

эписи джанаварджасына ольдюриле, джесетлери денъизге чёктюриле.

«Енъи дюнья» исе Къырымда чыкъувыны девам эттире. Бу ерде о, ВКП(б) Меркезий Комитетининъ Къырым Меркезий Иджра Комитети ве Къырым профсоветининъ органы оларакъ озъ фаалиетини девам эттире. Энди онъа белли къырымтатар эрбабы Мамут Недим муаррирлик япа.

1893 сенеси Керчь янындаки Сараймен коюнде догъгъан Мамут Недим Тюркиеге кетип окъугъан, анда бир сыра дигер къырымлыларнен, шу джумледен, Бекир Чобан-заднен де таныш олгъан. Тюркиеден сонъ озъ бильгисини мукеммеллештирмек ниетинен Алманиягъа кетип, Берлин университетинде иктисадият факультетинде окъуй, 1920 сенеси ватанына къайтып кельген сонъ мында озъ фаалиетини гъает активлештире. Ерли матбуатта чешит саалар боюнджа сыкъ-сыкъ чыкъышта булуна. Йигирминджи сенелери къырымтатар зиялылары Мамут Недимнинъ матбуатта чыкъкъан макъалелерини гъает дикъкъатнен окъуй эдилер.

Мамут Недим эдебиятчы оларакъ да медениетимизнинъ, эдебиятымызынынъ, санатымызынынъ инкишафына буюк къайгырувнен янаша, яш иджаткярларгъа устазлыкъ япа, яызджыларымызгъа эр джезттен къолтута, миллий эдебиятымызынынъ инкишаф джерьянына гъает мукайтлыкънен янаша эди. Газетагъа бойле адамнынъ ёлбашчылыкъ япувы бутюн зиялыларымызны шу неширге чекти.

Мамут Недим газетагъа муаррирлик якъан сенелери Вели Ибраимовнынъ чалышкъан деврине догъру кельди. Белли ки, Вели Ибраимов миллий девлетчилигимизни къавийлештирювни гъает къайгыра эди. Эгер газетанынъ о йыллардаки санларыны саифелесенъиз, онда Асан Сабри Айвазов, Шевкъий Бекторе, Амет Озенбашлы, Осман Акъчокрыракълы, Яя Байбуртлы, Абдулла Лятиф-заде, Бекир Чобан-заде, Умер Ипчи, Джафер Гъафар, Амди Гирайбай киби эдиплернинъ адларына сыкъ-сыкъ расткелирсинъиз.

Мамут Недим рус, немсе, франсыз ве даа бир чокъ дигер тиллерни яхшы биле, о тиллерден терджиме де эте эди. Лениннинъ бир сыра эсерлерини биринджи кере о, ана тилимизге чевирди. Эдип латин язысы эсасында къырымтатар тилининъ имлясыны мукеммеллештирюв ишинен чокъ огърашты. 1927—1929 сенелери отъкерильген имля конференцияларынынъ тешкилятчысы олды. 1929 сенеси кечирильген невбеттеки имля конференциясында да о, эсас марузанен чыкъышта булунды. Ве эсас иши оларакъ 1920—1928 сенелери «Енъи дюнья» газетасы эм де «Илери» меджмуасына

баш муаррирлик япты. Ана юрту, тувған халкы, кенди эдебияты ве медениети ичюн чокъ иш япкъан ве даа япабиледжек бу истидатлы эдип ве тешкилятчы кечкен асырнынъ отузынджы сенелери ат ойнаткъан репрессияларнынъ къурбаны олып, 1937 сенеси академик Самойлович, Бекир Чобан-заделернен бир кунъде атып ольдюрильди.

Профессор Исмаил Керимов къайд эткени киби, «Енъи дюнья» акъикъатен де миллий медениетимизнинъ энциклопедиясыдыр. Газета 1929 сенесинден латиндже чыкъып башлады ве ады да «Янъы дюнья» деп денъиштирильди. 1938 сенеси июнь 9-дан о, «Къызыл Къырым» адынен нешир олунды ве 1944 сенесининъ майыс айына къадар шойле аднен чыкъты. Халкъымыз озъ ватанындан вахшийджесине сюргюн олунгъан сонъ газета бутюнлей къапатылды. О вакъыткъа къадар чешит йылларда газетагъа Джафер Гъафар, Тейфукъ Бояджиев, Веби Абилев, Амет Озенбашлы, Исмаил Сейфуллаев, Джеппар Аким муаррирлик яптылар.

1944 сенесининъ майыс 18-нден сонъ он учъ йыл девамында ана тилимизде ич бир шей — не газета, не меджмуа, не китап чыкъты. Тилимиз, медениетимиз, санатымыз, эдебиятымыз ве атта миллети-мизнинъ ады да анъылмады, айтмакъ, язмакъ биле ясакъ этильди.

Он учъ йыллыкъ тенеффюстен сонъ, ниаат, 1957 сенеси Ташкентте ана тилимизде «Ленин байрагъы» ады иле газета чыкъып башлады. Миллий ансамбль мейдангъа кетирильди, сийрек олса да, китаплар нешир этильди, радио яйынлары эфирге чыкъты.

«Ленин байрагъы» газетасынынъ биринджи саны 1957 сенеси майыс 1-де, чаршенбе куню А-З форматында дёрт саифе олып чыкъты. Шундан сонъ о, афтада учъ кере чыкъып башлады. Газетагъа дженктен эвель чешит йылларда «Янъы дюнья»да чалышкъан Абселлям Ислямов — баш муаррир, Абдулла Дерменджи — месюль кятип вазифелерине тайинлендилер. О вакъытта муаррир муавини ёкъ эди. Бу вазифени де месюль кятип алып барды. Та Къырымда «Янъы дюнья» ве «Къызыл Къырым»да чалышкъан Раим Тынчеров, Юсуф Болат, Фетта Аким, Решид Мурад киби яызджы ве журналистлер газетагъа ишке кельдилер ве бу неширнинъ ишини девам эттирдилер. Оларгъа ярдымджы оларакъ кечкен йыллар девамында оспитишкен янъы несиль векиллери келип къошулдылар. Сонъундан уйкенлернинъ ишлерини яшлар девам эттирдилер.

«Ленин байрагъы» биринджи йылы 7500 нухада чыкъты. Мен 1968 сенеси Ташкент девлет университетининъ журналистика факультетини битиреджекте, бу газета боюнджа диплом иши яздым

ве оны аля баагъа къорчаладым. Иште, шу вакъытта манъа редакциянынъ кечкен он йыллыкъ тарихыны огренмек керек олды. О девирде топлагъан ве диплом ишимде къуллангъан фактлар эса-сында бугунъде энди баягъы ракъамларны кетирмек мумкюн.

Газета толусынен абуне ёлунен даркъатыла, сатылышкъа чыкъа-рылмай эди. Тиражы 1958 сенеси — 8700, 1959 сенеси — 11000, 1960 сенеси — 12000 нусхада олгъан. Газетанынъ 6 болюги бар эди: партия турмушы, санайы ве транспорт, кой ходжалыгъы, эдебият ве санат, информация ве мектюплер болюклери.

О йылларда муаррирет ишчи-койлю мухбирлернен пек сыкъы багъ тута эди. Нетиджеде, ерлерден чокъ мектюплер келе ве газе-тада олар гъает кениш айдынлатыла эди. Меселя, «Ленин байра-гъы»нда 1957 сенеси 976 хаберджининъ мектюби басылгъан олса, 1967 сенесине келип, бир йылда 3149 мектюп кельген. Онынъ 2385 данеси нешир олунгъан. 1967 сенеси партия турмушы болюгине 600 (459 данеси дердж олунгъан), санайы ве транспорт болюгине 680 (630 данеси басылгъан), кой ходжалыгъы болюгине 566 (485 данеси дердж олунгъан), эдебият ве санат болюгине 1001 (745 данеси басылгъан), информация ве мектюплер болюгине 302 (66 данеси нешир этильген) мектюп кельген.

Газетанынъ эр бир болюгинде штатсыз болюк олып, эр бир штат-сыз болюкнинъ башы ве 10—13 адамдан ибарет болюк зйети мев-джут эди. Олар эр кварталда бир кере топлана, илериде япыладжакъ ишлерни музакере эте эдилер. Тек Озбекистаннынъ 70-тен зияде нокътасында «Ленин байрагъы»нынъ даимий мухбирлер посты олгъан. Бойлеликнен, редакция озъ окъуйджыларынен гъает сыкъы багъ тута, штатсыз хаберджилерине бутюн байрамларда мектюп язып шахсен хайырлай тургъан. Газетанынъ баш муаррири Абселям Ислямов информация ве мектюплер болюгининъ башындан буны къатты незарет этип бармакъны талап эте ве о, тайпынмадан омюрге кечириле, шунъа коре абуне де йыл-йылдан арткъан. Ери кельгенде, шуны да айтмакъ истейим ки, 60-нджы сенелернинъ башында биз Ибраим Пашинен бу ерде таныш олдыкъ. Биз экимиз де санайы болюгининъ штаттан тыш болюгине кире эдик. О, озю чалышкъан ири панелли эв къуруджылыкъ заводынынъ ишлери акъкъында, мен 35 бинъге якъын адам чалышкъан Ташкент токъумаджылыкъ комби-натынынъ омюринден макъалелер тешкиль этетургъанмыз.

1965 сенесининъ майыс айындан газетанынъ колеми кенишле-тильди ве энди о, А-2 форматында чыккып башлады. Редакция-нынъ штаты да арттырылды. Эвельден болюклерде Раим Тынчеров,

Фетта Аким, Юсуф Болат, Решид Мурад, Таир Селим, Мамбет Алиев, Сеитасан Измайлов, Черкез-Али, Амет Мефаев, Сервер Селимов чалышкан олсалар, газета буюген сонъ оларнынъ сафына Ибраим Паши, Айдер Осман, Билял Мамбет, Риза Фазыл, Рефат Ахтемов, Урие Эдемова, Эрвин Умеров, Эмиль Амит, Сафтер Нагаев киби яш журналистлер келип къошулдылар. Газетанынъ вилаетлердеки озъ мухбирлери: Шевкет Мухтеремов, Велядие Насырова, Иззет Эмиров, Абибулла Муждабаев, Халиде Гъаниева теджрибелери журналистлер олып, эр вакъыт редакциягъа гъает меракълы, оригиналь хаберлер ёллап тура эдилер.

Биринджи кунъден газетанынъ муаррир муавини олып чалышкан яызджы ве тенкъитчи Абдулла Дерменджи пенсиягъа чыккан сонъ, бу вазифеде белли яызджымыз Юсуф Болат чалышып башлады, мен исе онынъ ерине месюль кятипликке тайинлендим. Бойлеликнен, 1968 сенесинден мен «Ленин байрагы»нда (1991 сенесинден — «Янъы дюнья») чалышып башладым ве 40 йыл девамьнда (1968—2008) бу неширде месюль кятип, сектор мудирини (онинъ эркъанына эдебият, медениет, партия ве совет къуруджылыгы, киби 4 болук кире эди) ве баш муаррир муавини вазифелеринде хызмет эттим.

Кечкен асырнынъ етмишинджи, сексенинджи сенелеринде муарриретке кене бир сыра яшлар ишке алындылар. Олар эсасен Низамий адына Ташкент педагогика институтынынъ къырымтатар тили ве эдебияты болугининъ эм де Ташкент девлет университетининъ филология ве журналистика факультетлерининъ битириджилери эди. Бир къач йылнынъ ичинде олар да редакцияда журналистика зенаатынынъ инджеликлерини яхшы менимсеп, вазифелерини профессиональ севиеде эда этип башладылар. Исмаил Аблякимов, Рустем Алиев, Шевкъие Абильзатова, Султанни Абкелямова, Левиза Алимова, Веляде Асанова, Муневвер Меджитова, Эмсае Аблемитова, Ремзи Алимов, Шевкет Асанов, Риза Исаев, Юнус Къандымов, Эрвин Бекиров, Венера Бекирова, Мустафа Идрисов, Зера Бекирова, Гульнар Зиятдинова, Шевкъие Велиева, Гульзаде Селямиева, Наджие Аметова, Айше Кокиева, Сабрие Сеутова шулар джумлесиндендир. Бундан да гъайры, чешит йылларда белли бир муддет редакцияда Лиля Асанова, Айдер Меметов, Алим Къуртсеитов, Кемал Усеинов, Шакир Селимов, Эскендер Фазыл, Шевкет Рамазанов, Сеитумер Эмин, рессам Зарема Трасинова, Шевкет Меметов, Энвер Ибраимов ве дигерлери чалыштылар.

1981 сенеси 24 йыл девамында газетагъа муаррирлик япкъан, дженктен эвель къырымтатар матбуатында чалышкъан, Улу Ватан дженкининъ иштиракчиси, эр кеснинъ сайгъы-урьметини къазангъан Абселям Ислямов апансыздан иштен чыкъарылып, пенсиягъа озгъарылды. Онынъ ерине Озбекистанда белли журналист Тимур Дагъджы тайинленди. Тимур Шамуратович газетанынъ фаалиетинде чокъ мусбет деньишмелер япты, мундеридже джеэтинден оны зенгинлештирди. Лякин «байракъ»та чалышувы чокъкъа сюрмедиди. Оны иштен чыкъарып, муаррирликке яzydжы Нузет Умеровны тайинледилер. Нузет Абибуллаевич Меркезий Комитет аркъалы 1987 сенеси мени баш муаррирининъ муавини вазифесине кечиртирди. 20 йылдан зияде манъа бу вазифеде чалышмакъ сырасы тюшти.

«Ленин байрагъы» СССР-нинъ 300-ден зияде зали нокътасына ёллана эди. Онъа коре окъуйджыларымыз къаерде чокъ, къайда аз олгъаныны биле эдик. Меселя, сексенинджи сенелерде Москвада — 27, Ленинградда — 9, Ростов виляетинде — 23, Одессада — 9, Запорожьеде — 4, Мелитопольде — 123, Геническте — 130, Акъмесджитте — 110, Къарасувбазарда — 132, Кабарда-Балкъарда — 30, Азербайджанда — 21, Дагъыстанда — 24, Донецкте — 28, Пермьде — 20, Краснодарда — 25, Абинскте — 83, Крымскте — 297, Новоросийскте — 163, Анапада — 54, Геленджикте — 58, Темрюкте — 135, Ленинода (Къырым) — 101, Советский Крым деген ерде — 71, Красноперекопскте — 84, Джурчиде — 80, Марийстанда — 11, Къазахыстанда — 237, Капустин-Ярда (Свердлов виляети) — 11, Туапседе — 14, Сухумда — 45, Фрунзеде — 34, Херсонда — 53 адам газета-мызны ала эди.

Редакция — бир аиле киби гъает бирликли коллектив эди. Газетанынъ 33 йыллыкъ санларыны бакъып чыкъкъан адам ондан истеген шейини тапабиле, аджайип такъдирлер, шашыладжакъ вакъиалар, эфсаневий инсанлар, дюньяджа белли инсанларымыз акъкъында хаберлер, макъалелер, репортажлар, очерклер, хатырлавлар тапар. Газета — сюрюнлик йылларынынъ там манада йылнамеджиси, энциклопедиясыдыр. Америкалы белли тедкъикъатчы-алим Эдвард Лоззерини: «Озъ девринде «Терджиман» къырымтатар халкъынынъ такъдиринде насыл муим роль ойнагъан олса, сюрюнлик йылларында «Ленин байрагъы» газетасы да къырымтатар халкъынынъ такъдиринде шойле муим роль ойнады», — деп нафиле айтмады.

М. С. Горбачёв СССР-нинъ биринджи Президенти этип сайлангъан сонъ, ашкярлыкъ деври башланды. Адамлар енгиль нефес ала-башладылар. Хусусан, шу йылларнынъ санларыны окъугъан адам

айретте кьалыр. Чюнки о девирде энди баягы шейлерни ачык-айдын язмакь имкяны догьган эди. Лякин олар да белли бир кыйынлыкларнен кечкенлерини кьайд этмели.

Чешит йылларда редакциямызда бир чокь белли язиджылар, журналистлер, алимлер, дин, джемаат ве девлет эрбаплары, сиясетчилер, санаткярлар, спортчылар мусафирликте булундылар. Шахсен редакцияга келип оламагъанлар озь кьолларынен окъуйджыларымызга, халкымызга ёллагъан селямлавларыны, хайырлавларыны кьолязма шеклинде газета саифелеринде дердж эттик. Космонавтлар Евгений Хрунов, Владимир Джанибеков, Георгий Береговой, дюньяджа белли шаирлер Расул Гамзатов, америкалы ватандашымыз Мубеин Алтаннынъ тебриклери ве истек-ниетлери шулар джумлесиндендир.

1990 сенесинден башлап СССР инкыразга огърады, дагълмагъа башлады. Эвель союз республикалары олгъан миллий джумхуриетлер озь мустакъилликлерини илян этип башладылар. Матбуат саасында да денъишмелер юзь берди. Биз де имкяндан файдаланып, газетамызнынъ эм адыны, эм ёнелишини денъиштирмек истедик. Газетамызнынъ ады илериде насыл олсун? Эпимиз тюсюмге башладыкь. «Заманлар денъишти, дюньялар денъиште, кьурумлар денъишти, мефкюре денъишти, келинъиз, дюньямыз денъишкени ичюн газетамызга эвельки адыны кьайтарып, «Янъы дюнья» оларакь адландырайыкь», — дедим мен. Аркъадашлар кьолтуттылар. Аит тешкилятларга газетаны шу аднен джедвельден кечирмелерини риджа этип, мураджаатта булундыкь. Олар разы олдылар. Шай этип, 1991 сенесинден башлап «Ленин байрагы» энди «Янъы дюнья» адынен афталыкь газета олып чыкъаджагыны, о, тек адыны дегиль де, умумен эм аджимини, эм ёнелишини денъиштиреджегини бильдирдик.

«Ленин байрагы»нынъ 1990 сенеси сентябрь 1 санында газетанынъ дёртюджи саифесинде меним «Янъы йылдан «Янъы дюнья» ёлдашынынъыз оладжакь» деген колемли макъалем басылып чыкьты ве онда бизим илеридеки бакъышларымыз, ниетлеримиз тафсиллятлы беян этильди. Мен бу ерде иште о макълени олгъаны киби кетирмек истейим.

«Девирлер денъишмекте. Мемлекетимиз укьукьий девлет тюсюни алмакь ёлундан кетерек, оны толусынен омюрге кечирмек укьукьыны берген кьанунларны ишлеп, арды-сыра кьабул этмекте.

Буюк кыйынлыкларнен, кьаршылыкларнен олса да, бюрократик идаре этюв усулларындан яваш-яваш вазгечильмекте.

Бу йыл август 1-ден башлап матбуат акъкъында къанун кучъке кирген сонъ нидже он йыллардан берли матбуат сербестлигини тыршавлап кельген цензура деген шей де битирильди. Матбуат хадимлери энди енгиль нефес аладжакъта апансыздан бекленильмеген янъы бир мания тепип чыкъты. Бу — алякъа назирлиги, къягъыт-целлюлоза санайысы ве матбааджыларнынъ озъ эмеклери ичюн зияде акъ талап эткенлери газета-журналларнынъ фиатыны 2—3 кере котермеге алып кельгенидир. Бу ал ве джемиетимиздеки терен сиясий денъишмелер газета-журналларны чыкъарувны белли бир дереджеде гъайрыдан бакъып чыкъмагъа меджбур этти.

Якъында Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ Бюросы «Партия кутълевий информация васталарынынъ теркибини мукеммеллештирювнинъ базы чарелери акъкъында»ки меселени бакъып чыкъты. Шу эсаста республика матбуатынынъ структура-сында баягъы денъишмелер оладжакъ.

Янъы йылдан башлап тек эки газета — «Совет Озбекистаны» ве «Правда Востока» Озбекистан Компартиясы Меркезий Комитетининъ органы олып къаладжакъ. Къырымтатар тилинде чыкъкъан «Ленин байрагъы», таджик тилинде чыкъкъан «Хакъикъати Узбекистон» ве янъы йылдан къазах тилинде чыкъаджакъ «Дустык туы» («Достлыкъ байрагъы») Озбекистан ССР Юкъары Шурасы ве Назирлер Шурасынынъ газетасы оларакъ чыкъарыладжакълар. Оларнынъ учю де афтада учъ кере «Правда» газетасынынъ колеминде чыкъмакъ керек.

Лякин биз янъы йылдан башлап «Ленин байрагъы»ны эм шекиль, эм колем, эм де мундерида джеэтинден бутюнлей денъиштирмеге къарар бердик.

«Ленин байрагъы» газетасынынъ ерине 1991 сенеси январь 1-ден башлап «Янъы дюнья» газетасы чыкъаджакъ.

Бу ад тесадуфий сечип алынмады. Белли ки, Къырым Мухтар Социалистик Джумхуриети мейдангъа кельген ильк йыллардан башлап Къырымда ана тилимизде чыкъып башлагъан газета иште бойле ад ташый эди. Шу себептен, аныанени девам эттирмек макъсадынен «Янъы дюнья»ны гъайрыдан тиклемек къарарына кельдик.

Янъы газета афталыкъ оладжакъ. Яни афтада бир кере «Правда» газетасынынъ ярысы колеминде 16 саифели олып, ренкли, зенгин иллюстрацияларнен чыкъаджакъ. Бир нусхасынынъ фиаты 20 капик, йыллыкъ абуне фиаты исе 10 кумюш оладжакъ.

Эвельден окъуйджыларымыз «Ленин байрагъы» саифелеринде ресмий ве терджиме материалларны чокъ баскъанымыздан шикъа-

етлене эдилер. Газетанын афталык шекилинде чыккувы ресмий материаллардан ве оккуйджыны пек меракландырмаган кун- делик ишлер аккындаки адий хаберлерден вазгечмеге ве бутюн номерни толусынен миллий проблемлеримиз, тарихимиз, этнографиямыз, эдебият, медениет, санатымыз, бунын киби де белли бир дереджеде мемлекетимизде эм де чет эллерде олайткан эн актуаль меселелерге токталмак имкяныны береджек. Бундан келип чыкккан алда редакция оз ишини гайырдан кураджак. Бир сыра болуклер деншиштириледжек.

Шимди «Генчлик» саифесинин оккуйджылары оны сыкча чыкуармамызны риджа этелер. Буны коз огуне алып, янны йылдан айда бир кере газета ичинде 4 саифели «Генчлик» газетасыны бермек куарарлаштырыла. Бойлеликнен онын коlemi шимдикине нисбетен эки кере артаджак. Балалар ичюн берильген материалларны да кенишлетмек козде тутулмакта.

«Ленин байрагы»нда чыккп келейткан бир сыра рубрикаларны ташламак, оларнын ерине янныларыны ачмак куарарлаштырыла.

Газетамызны шимди мемлекетимизден тышта да чок ерлерде алалар. Ашкярлык, демократия кенишлегени сайын тыш мемлекетлернен алякяларымыз кенишлей. Туркие, Польша, Германия, Австралия ве дигер мемлекетлерден мектюплер аламыз. Шу себептен янны йылдан башлап «Янны дюнья»га чет эллерден язалар» деген даимий рубрика ачаджакмыз. Оккуйджыларнын риджасынен газета саифелеринде корюмли сиясий, медениет, эдебият, санат ве илим эрбапларынен корюшювлер тешкиятландыраджакмыз.

Янны йылдан башлап «Четэл куырымтатар эдебиятындан» рубрикасы астында иджретте булунган эдиплеримизнин яратыджылыкларындан нумюнелер бермекни куарарлаштырамыз. Айны вакытта газетамызда «Куырымтатар эдебияты антологиясы» рубрикасы ачыладжак. Онда эн куадимий девирлерден башлап белли олган эдиплеримиз аккында хаберлер беререк, оларнын яратыджылыкларындан нумюнелер басаджакмыз.

«Бизим публикацияларымыз» рубрикасыны кенишлетип, Октябрь инкылябындан эвель ве Улу Ватан дженкине куадар ана тилимизде чыкккан базы мераклы эсерлерни толусынен басмак куарарлаштырыла.

Бу кунлерде биз «Ленин байрагы» саифелеринде эски куырымтатар язысыны (арап графикасы эсасында) огренюв боюнда дерслер басып башладык. Джемиде 20—22 дерс дердж олунаджак.

Янъы йылдан исе «Къырымтатар тилини огренинъиз» деген рубрика ачылып, бутюн йыл девамында мунтазам суретте ана тилимизниъ морфологиясы ве синтаксиси боюнджа дерслер бериледжек. Бундан да гъайры, газета саифелеринде вакъты-вакътынен янъы сёзлер-ниъ лугъатыны басмакъ кереклиги акъкъында фикирлер бильди-рильмекте.

Зан этсек «Адынъызныъ манасы не?» деген рубрика да окъ-уйджыларымызны меракъландырыр. Бу ерде къырымтатар эр ве къадын адлары маналарынен бериледжек.

Хусусан яшларымыз тойларгъа барсалар ана тилинде не деп хайырламакъны, дженазе ве тазиеге баргъанда не демекни, бир дуа окъумакъны бильмейлер. Буларны козь огюне алып, «Ислям ибадет-лери»ни, яни дуаларны арапча транскрипциясынен ве къырымтатар-джа терджимесинен басмакъны къарарлаштырмакътамыз.

Эбет янъы газета саифелеринде даа бир сыра дигер янъылыкъ-лар да оладжакъ. Оларныъ эписини бу къыскъа макъаладе сайып кечмек кучъ.

Янъы йылдан газетада реклама ве илянларгъа да кениш ер бери-леджек. Танышув, догъгъан кунълери я да башкъа мунасебетлернен хайырлавлар, сой-акърабаларгъа, танышларгъа шахсен ве группа олып тазие бильдирюв эм де дигер телевли илянлар басыладжакъ.

Газетамиз янъы йылдан 15 бинъ нусхада чыкъса биле озюни толусынен акълайджакъ. Эгер шимдики 25 бинъ нусха тиражы сакъ-ланып къалса о келирли газета оладжакъ. Боиле олгъаны такъдирде илериде газетаны ич кимсеге таби олмагъан мустахиль матбуат органына чевирмек ве озъ башымызгъа Къырымгъа кочюрмек эм де анда чыкъарып башламакъ имкянымыз бар, чюнки шимди шахсий газеталар чыкъармакъ укъукъы бериле.

Окъуйджыларымыз да янъы йылдан газетамизны насыл коръ-мек истегенлери акъкъында бизге озъ фикирлерини язып ёлласалар яхшы олур эди. Биз буюк мемнюниетликнен оларныъ эписини огре-нип чыкъар ве теклифлерден файдаланмагъа тырышыр эдик.

Боилеликнен янъы йылдан «Янъы дюнья»ны окъуйджакъсынъыз. Биз тыш мемлекетлерде яшагъан семетдешлеримизге, андаки къы-рымтатар медений меркезлерине де мураджаат этемиз. Эгер хал-къымызныъ, Ватанымызныъ кечмиш тарихи ве бугуни акъкъында даимий суретте окъумакъ, таныш олып бармакъ истесенъиз Умумав-ропа ширкетчилик тешкилятыныъ вастасы иле Бутюнсоюз «Меж-дународная книга» бирлешмеси аркъалы «Янъы дюнья» газетасына языла билесинъиз. Чет эллерде яшагъан базы окъуйджыларымыз

бизге мектюп ёллап, оларны газетамызгъа абуне япмамызны риджа этелер. Четёлли окъуйджыларымызгъа шуны теэссюфле бильдирмек истеймиз: редакция газетагъа абуне япув ве оны даркъатув ишлеринен огърашмай.

*А. Велиев,
«Ленин байрагъы» газетасы
муаррирининъ муавини».*

1991 сенесине абуне башлангъаныны козь огюне алып, газетанынъ бир къач санында «Ленин байрагъы» янъы йылдан башкъа аднен, башкъа шекильде чыкъаджагъыны хатырлатып турдыкъ. Энди янъы газетаны чыкъармагъа азырлыкъ коръмек керек эдик. Мен баш муаррирининъ муавини оларакъ бу тешкилий ишлернен догърудан-догъру огърашып башладым. Газетанынъ саифелеринде насыл рубрикалар ачмакъ, оларны насыл ерлештирмек, безетмек ишлерини тюшюндик. Газетанынъ логотипини (адыны) насыл яздырмакъны тюшюндик ве бунынъ ичюн рессамлар арасында телевли конкурс отъкермеге къарар бердик. «Ленин байрагъы»нынъ 1990 сенеси октябрь 23 санында бу хусуста илян басылды. Айтылгъан муддет ичинде рессамлардан 27 иш кельди. Жюри оларнынъ эписини дикъкъатнен бакъып чыкъты ве конкурс талапларына толусынен джевап береджек, бедий джеэттен юксек севиiede ишленген ве екюнленген иш ёкъ деген къараргъа кельди ве конкурсны 1991 сенесининъ апрель 20-сине къадар девам эттирмек къарарына кельди. О вакъыткъа къадар 1991 сенесининъ 1 январындан ташкентли мимар Рефат Акъмоллаевнинъ азырлагъан серлевасындан вакътынджа файдаланмагъа къарар алынды.

Бойлеликнен 1991 сенеси январь 1-ден башлап газета Озъбекистанда иште шу логотипнен, звельки «Бутюн дюнья пролетарлары, бирлешинъиз!» ерине «Сербестлик, адалет, бирлик!» шиары астында чыкъып башлады. Сонъундан Ватангъа къайткъан сонъ конкурс эсасында белли рессамамыз Зарема Трасинова азырлагъан логотип энъ яхшы деп танылды ве 1997 сенеси январь 1-ден о къулланылып башланды. Мына энди 21 сенеден берли газета иште о серлеванен дердж олунмакъта.

«Янъы дюнья»нынъ янъыдан чыкъып башлагъанына къайтайыкъ. 1991 сенеси, январь 3, джумаакъшамы. Иште шу кунъден «Ленин байрагъы» озъ фаалиетини токътатып, газета А-3 форматында 16 саифелик олып «Янъы дюнья» адыннен афтада бир кере чыкъып башлады. Газетанынъ 2-нджи саифесинде меним «Бирин-

джи корюшюв» деген баш макъалем басылды. Онда янъы газета-нынъ илеридеки фаалиети акъкъында тафсилатлы язылды. 3-нджи саифеде исе Ташкент педагогика институтынынъ оджасы Исмаил Керимовнынъ «Бизлер артыкъ кене эски «Янъы дюнья»мыз» деген бир саифелик макъалеси берилип, онда газетанынъ кечмиши акъкъында икяе олунды. Бу санда Къырым укуметининъ дженктен эвельки реислери Вели Ибраимов, Мемет Кубаев, Ильяс Тархан, Абдулджелиль Менбариевлер акъкъында хаберлер басылды. Эдебият саифеси, ана тилимизде янъы чыкъкъан китаплар, «Янъы дюнья»нынъ 20-нджи сенелердеки хаберджиси Абдурешит Селяметов акъкъында, къырымтатар музыкасынынъ асабалыгъы хусусында, Тюркиеде яшагъан мешур семетдешлеримиз Сафа Герай, Незрин Сипахи, дюньяджа белли языджы Азиз Несин ве дигер белли къырымлылар акъкъында материаллар эм де дигер чокътан-чокъ публикациялар басылды. Къыскасы, газета бутюнлей денъишти. «Ленин байрагъы»нен «Янъы дюнья» арасында ернен кок къадар фаркъ бар эди. Бойлеликнен, журналистлеримиз де янъы дюньягъа кечтилер. Къырымгъа Юнус Къандымны даимий махсус мухбиримиз этип ёлладыкъ. Нетиджеде, газетанынъ эр бир санында Ватандан энъ сонъки тазе хаберлери басып башладыкъ. О кунълерде редакциягъа кельген эр экинджи мектюп хайырлав мектюби эди. Окъуйджыларымыз Джениубий Сахалинден Кушкагъа къадар, АкъШтан, Тюркиеден, Алманиядан, Ингильтереден, Франциядан, Полониядан, Романиядан, Булгъаристандан хайырлавлар ёллай эдилер.

Арадан бир къач ай кечкен сонъ ватангъа къайтувымыз реаллешип башлады. «Янъы дюнья» газетасынынъ муаррири Нузет Умеров, «Йылдыз» меджмуасынынъ баш муаррири Айдер Осман, Гъафур Гъулам адына бедий эдебият нешрияты янындаки къырымтатар редакциясынынъ башы Урие Эдемова Къырымгъа къайтув меселелерини анълашмакъ ичюн Къырымгъа, андан Киевге кеттилер. Украина Президенти Леонид Кравчукнен, Къырым ёлбашчыларынен корюштилер ве оларнынъ разылыкъларыны алып къайттылар.

1991 сенеси ноябрь 24-те мен редакциянынъ дёрт хадимини алып учакънен Акъмесджитке ёл алдым. Бизнен берабер «Йылдыз»нынъ баш муаррир муавини Закир Къуртнезир де кельди. Манъа «Янъы дюнья»ны янъы йылдан Къырымда чыкъармакъ ичюн азырлыкъ корьмек, бутюн зарур олгъан шейлерни тешкиятландырмакъ авале этильген эди. Мында басмахане ишлерини, абунени тешкиль этиув проблемлерини чезмек, ятакъ меселесини аль этмек, газетаны

чыкъарувгъа азырланмакъ ве дигер бинъ бир тюрю ишлерни ёлуна къоймакъ керек эди.

Ташкенттен бизим белли учуджымыз, якъында Франциянынъ «Ле Бурже» халкъара аэропортында бир къач ай девамында чокъ ерли янъы четэль аэробус ве «Боинг» самолётларыны идаре этювни менимсеп кельген 1-нджи класслы учуджы-инструктор, когерте командири Алим Ирих идаре эткен аэробуснен Къырымгъа ёл алдыкъ. Учакъта, геми командири Алим Ирих тамам онынъ самолётынен бизим Къырымгъа къайтаткъанымызны эшиткен. О, стюардесса аркъалы мени учакънынъ кабинасына мусафирликке давет этти. Командир къавесинен сыйлады, экипаж азаларынен таныштырды. Энди танъ агъармакъта. Огюмизде он беш кунълукъ ай балабандан-балабан олып парылдап тура. Санки дерсинъ биз Айгъа учамыз. Аджайип манзара. Мен экипаж азаларына, шахсен Алим бейге мусафирченликлери ичюн тешеккюр бильдирип учакъ кабинасыны терк эттим...

Акъмесджитке кельген кунюмиз Закир Къуртнезирнен экимиз Кебир джамиге барып, муфтинен корюштик, таныштыкъ, Къырымгъа не мерамнен кельгенимизни, ильк зияретимизни джамиден башламакъ истегенимизни айтып, онынъ дуасыны алдыкъ. Акъшам Къырым телевидениесининъ мусафири олдыкъ ве ачыкъ эфирде чыкъышта булунып, динълейиджи ве сейирджилерге Къырымгъа кельгенимизнинъ себебини анълаттыкъ.

Мескен меселесини аль эткенге къадар джумхуриет арбий комиссариатынынъ яшларны ордугъа алув меркезинде яшамакъны анълаштыкъ ве о ерде токътадыкъ. Экинджи куню «Таврида» нешриятнынъ басмаханесине барып, онынъ ёлбашчысы Николай Невзоровнен корюштик. Келюв макъсадымызны анълаттыкъ. О, нешриятнынъ баш муэндисини чагъырып, янъы йылдан «Янъы дюнья» деген къырымтатар газетасыны да бу ерде чыкъарув меселесини анълатты. Муэндис ве цех ёлбашчылары бинъ бир проблемлерни опюмизге конделен этип къойдылар: линотипистлеримиз етишмей, саифелейиджилер ёкъ, корректура ичюн ер айырып оламаймыз ве иляхре, ве иляхре. Мен, эгер нешрият озъ ятакъханесинден бир адамлыкъ ер берсе энъ юксек разрядлы линотипистканы Ташкенттен кетиребиледжегимни, газетаны керек олса озюмиз саифелейибиледжегимизни, корректорларымыз ичюн эгер бир маса тапылса корректураны цехте окъуйбиледжеклерини анълаттым. Бойлеликнен, бир айдан зияде вакътымыз тешкилий меселелерге кетти. Айны вакъытта янъы йылдан Къырымда чыкъаджакъ газетамызгъа материал-

лар азырладык. Ташкенттен Галия Хасанова деген буюк теджрибели ариф джыйыджи линотипистканы чагыртып кетирттик ве оны нешрият ятакъханесине ерлештирдик. Цехте бизим газетаны саифелемек истегенлер чокъ тапылды ве бу ишни озъ кучюмизнен япмагъа аджет къалмады. Эм биз ишимизни ойле яхшы тешкиль эттик ки, эр кес шашып къалды. Газета имзаланаджакъ муддеттен баягъы эвель азыр олды ве илериде де ишимиз пек яхшы девам этти.

Газетанынъ биринджи санында оны чыкъарувгъа ким де алякъадар олгъан исе, бирер-бирер эписининъ адлары вазифелеринен сайып кечильди ве газетанынъ сонъки саифесине язылды. Газетаны басмагъа саат 20:00-де имзаламакъ керек эдик. Мен оны муддетинден учъ саат эвель — саат 17:00-де имзалап къайттым. Ильки вакъытларда газетанынъ корректурасыны да журналистлер, яни озюмиз окъудык. Бойлеликнен, Къырымда «Янъы дюнья»нынъ биринджи саныны чыкъарувда : Аблязиз Велиев, Исмаил Аблякимов, Эрвин Бекиров, Юнус Къандымов, Зера Бекирова, матбааджы муэндис Надыр Къараманов, фотомухбир Якъуб Ипчи, ариф джыйыджи Галия Хасанова, рессам Алексей Мельниченко, басмахане хадимлери: ариф джыйыджи Е. Мордосевич, Н. Бурлей, саифелейиджи А. Ракова ве газетаны басыджи В. Стешенко иштирак эттилер.

Учъ-дёрт кырымтатар журналисти арбий казарманынъ чешит одаларында яшаймыз. 1991 сенесининъ декабрь 31-и, Йылбаш акъшамы. Мен басмаханеде газетаны имзалап къайттым. Казармагъа кельсем месюль кятибимиз Исмаил Аблякимов казарманынъ азбарында, кемер къапынынъ тюбюнде атеш якъкъан, йылбаш пловы азырлай. Азбарда атеш янгъаныны корьген арбийлер янгъын чыкъты беллеп, атеш сёндюргичлернен чапа-чапа келип чыкътылар. Меселе анылашылгъан сонъ, лютфен, мукъайт олунъыз, деп тенбиелеп, куле-куле кеттилер. Гедже саат 12 арфесинде басмаханедеки джыюв-саифелев цехининъ муэндиси Надыр Къараманов (казармада о да бизнен берабер яшай эди) нешрияттан даа басмаханенинъ боя къокъусы кетмеген «Янъы дюнья» газетасынынъ дженктен сонъ арадан 48 йыл кечип, кене Ватанда чыккып башлагъан, ярын бутюн мемлекетке Къырымдан даркъайджакъ биринджи санындан бир къач дане кетирди. Эпимиз меним одама топландык. Бири-биримизни къуджакъладык, хайырладык, эеджандан озюмизни тутуп оламаймыз. Йигитлеримиз йылбаш къаршыламагъа азырлагъан шампан шишесининъ тапасыны аттырып салют бердилер. Эрвин Бекиров газетанынъ четинден бир парчасыны къопарып алды да, шампан шарабына батырып агъызына къапты ве чийнеп ютуп

ёллады. Иште, газета ана- Ватанга бойле кяйтты, бу ерде шай янъыдан догъды.

16 саифели «Янъы дюнья»ны бир ай девамында бир кяч адам олып чыкъардыкъ. Январь айынынъ сонъунадже Ташкенттеки хадимлеримиз де бирер-экишер яваш-яваш Акъмесджитке келип чыкътылар ве сафымызга кюшулдылар. Бир йылга якъын бу ерде арбий комиссариатнынъ казармаларында арбий режимде яшадыкъ демек мумкюн.

«Ленин байрагы» — Озбекистанда Джумхуриет Компартиясынынъ Меркезий Комитети, Озбекистан ССР Юкъары Шурасы ве Назирлер Шурасынынъ органы оларакъ чыкъкъан дёрт газетадан бириси эди. Биз, Къырымга кяйткъан сонъ да шай олур деп тюшюнген эдик. Лякин ойле олмады. Бутюн девлет идарелерине бу хусуста дефаларджа мураджаат эттик. Тезссюф ки, ич бир ерде бизни динълемедилер. Бир-эки йыл девамында арбий комиссариат казармаларында, мусафирханелерде, ятакъханелерде яшап газета чыкъардыкъ. 12 квадрат метрли одаларда 2-3 адам олып эм яшадыкъ, эм чалыштыкъ. Месея, мен казармада олсун, мусафирханеде олсун, 12 квадрат метрли одада бутюн кюрантамнен (4 джан) яшай, о ерде де газетанынъ невбеттеки саныны азырлай, макъалелер яза, редактирлей, «редакцияга» кельген адамларны кябул эте, хадимлернен обзор кечире эдим.

Ахыр-сонъу даа кюруляяткъан, яшамакъ ичюн ич де шаракити олмагъан эвлеримизге кочъмеге меджбур олдыкъ. Эв ичинден бакъсанъ коктеки йылдызлар корюне, ярыкъ ёкъ (чюнки къасабага даа электрик теллери чектирилъмеген), эвлер соба олмагъанындан къыздырылмай, эв ичинде кюпкъадаки сувлар бузлай, бир одага топланып, сыранен сет устюнде бир кяч ёргъаннен орътюнип кышны шай кечирген йылларымыз олды.

1992 сенесинден 1997 сенесине къадар редакциянынъ не чалышмакъ ичюн бинасы, не эшьясы, не телефоны, не транспорты — ич бир шейи ёкъ эди. Хадимлеримиз яшагъан ерлеринде отурып макъале азырлай, редакциянынъ вазифесини вакътында беджере эдилер. Беш йыл ичинде 294 сан газета чыкъты. Чешит тюрлю кыйынлыкъларга бакъмадан онынъ чыкъувы бир кере биле узюльмеди. Эр кес газетаны куню-кунюнде ала, амма журналистлер оны насыл мешакъатларнен чыкъаргъанларыны бильмей эдилер. Бир кяч айлап хадимлерге мааш берильмеген вакъытлар олды. Базы аилелернинъ кечинмеге биле паралары олмагъаныны эшиткен бир сыра ватандашларымыз бизге Къырымнынъ чешит кошелеринден зар-

зават, къартоп, согъан, курпе, макарон кетирген вакъытлары олды. Биз оларгъа бала-чагъаларымыз адындан тешеккур бильдире эдик. Эписинден Алла разы олсун.

Ниает, 1996 сенеси Украина Президенти Леонид Кучманынъ шахсий косътеришинен редакциягъа макъсадлы ёнелишнен бина, зшья, транспорт сатын алмакъ ичюн пара айырылды. Не Къырым укюмети, не рескомнац бу шей ичюн бир капик биле пара бермеди. Бина сатын алынды. Оны озъ кучюмизнен тамирлеп, ичине кирдик.

Биз, не вакъыт да олса редакция ичюн бина пейдаласакъ башта бир анда дуа яптырымыз деп ниетленген эдик. Пек чокъ ватандашларымыз дуа япсанъыз багъышлатырсынъыз деп редакциямызгъа окъулгъан Къуран ве къыркъламаларыны ёллагъан эдилер. Ниает о кунъ де кельди. 1997 сенеси январь 31, джума куню «Янъы дюнья» редакциясында ззан сеси янъгырады. Къырым муфтиси аджы Нури Мустафа огълу ззан окъуп, дуа мерасимини кечирди. Бекабадлы А. Абибуллаева, Булгъанакътан Абдулваит Сахтара, Джанкойден 90 яшлы Алиме Бекирова, судакълы Шасне Яева, акъмесджитли Магъбубе Мамутова, Джурчи районунынъ Гришино коюнден Шукрие Абдураманова, Эмек Шан-Шурет орденининъ толу кавалери Аблямит Алядинов, шу койнинъ имамы Халиль Къуртумеровлар ёллагъан Къуран ве къыркъламалар шу дуада багъышланды. Дуагъа «Оазис» фирмасынынъ векиллери (баш директоры Энвер Нафиев) къурбанлыкъ къой багъышладылар. Дуагъа чокъ ватандашларымыз, шу джумледен: З. Къуртнезир, Р. Фазыл, Л. Арифов, Т. Дагъджы, Ш. Меметов, С. Бекиров, Б. Мамутлар къатылдылар.

Ниает, журналистлеримиз 1997 сенесинден Акъмесджиттеки Горький адына сокъакътаки 23-нджи бинада чалышып башладылар ве аля-бугунъ анда чалышып, халкъымыз опюнде озъ профессиональ боюн-борджларыны эда этмектелер.

«Ленин байрагъы» ве «Янъы дюнья»ны бакъсанъыз онда 200-ге якъын «Джесарет» саифеси, 300-ге якъын «Халкъ агъыз яратыджылыгъы» ве «Эдебият саифеси», балалар ичюн 125 «Йылдызчыкъ» саифеси, 1995-1998 сенелери 32 дане 16-саифели къатлангъан «Мелевше» kitapчыгъы, осьмюрлер ичюн онларнен «Генчлик» адлы дёрт саифели газета, бир къач йыл девамында диний газета, маариф газеталары «Янъы дюнья»гъа иляве оларакъ дердж этильди. Бутюн булар ана тилимизни яшатмакъ, яшларымызгъа тильге севги ашламакъ, динимизге, тасилимизге, эдебиятымызгъа сайгъы, севги, урьметни арттырмакъ истегинен япылды. Редакция хадимлери эбет бутюн бу йыллар девамында халкъымыз ичюн эллеринден кельгени

«Янъы дюнъя» газетасынынъ коллективи. *Солдан сагъгъа (юкъарыда):* Марат Умеров, Юнус Къандымов, Эрвин Бекиров, муаррир Нузет Умеров, Шевкет Асанов, муаррир муавини Аблязиз Велиев, Керим Милушев, *Ог сырада (солдан):* Ремзи Алимов, Меръем Мавке, Шевкъие Велиева, Мунивер Меджитова, Эмсае Аблямитова, Венера Бекирова ве Зера Бекирова. 2000 с.

Газетанынъ 85 йыллыкъ юбилейинде. 2003 с.

къадар эял хызмет этмек ниетинен чалыштылар. Оларнынъ эпизинден Алла разы олсун.

Бугунъде газетанынъ 100 йыллыгыны нишанлар экенмиз, юкъарыда аныълганларнен бир сырада чешит йылларда редакциямызда чалышкъан баш муаррир муавинлери Шамиль Алядин ве Шевкет Рамазановны; месуль кятиплер Рефат Ахтемов ве Сервер Селимовны; болюк мудирлери Таир Селимов, Мамбет Алиев, Сеитасан Измайллов; мухбирлер Леонид Адильшаев, Зедла Акъсакъов, Ирфан Аметов, Саджиде Асанова, Нариман Билялов, Гульзар Дерменджи, Рустем Ибраимов, Алие Муратова, Меръем Ибраимова, Сервер Эбубекиров, Ильгар Касумов, Рашид Мемишев, Ибраим Усеинов, Исмаил Хатипов, Якъуб Мустафаев, Меръем Османова, Сейран Сулейманов, Эрвин Нузет оглу Умеров, Динара Балич; фото-мухбир ве рессамлар Ядгар Адылов, Зальферат Шерфединов, Эдем Бекиров, Инесса Джетере, Керим Милушев, Узрет Селимов; корректорлар Ремзие Абляимова, Лиля Адильсеитова, Сабрие Азизова, Юсуф Алиев, Эмине Асанова, Абляким Бариев, Эльмира Бекирова,; Никяра Ибраимова, Сабрие Кандымова, Наджие Капарова, Эдие Къуртсеитова, Гулизар Меджмединаова, Зарема Меметова, Шахсине Муратова, Эльмира Мустафаева, Зекие Мустафаева, Алие Нуриева, Леонора Нуриева, Зера Умерова, Зера Эмирова, Зейнеп Эреджеповаларны; машинисткалар, бухгалтерлер, айдавджылар Зейнеп Люманова, Фатма Бегишева, Эльзара Бейтюева, Гульнар Дерменджи, Фикрие Джемалетдинова, Айше Ниджатова, Меръем Османова, Диляра Сеитджелилова, Саид Мустафаев, Лиля Алимова, Мунире Аметова, Гульнар Вахидова, Марат Умеров, Зарема Хайрединаова, Ульвие Эминова, Тимур Къуртумеровнынъ хызметлерини де урьметнен къайд этип кечмек керекмиз.

Амма бир шейни тезссыфнен къайд этмек керек ки, редакция Ватангъа къайткъан сонъ раат-раат, стабиль чалышып оламады ве аля-бугунъ де чалышып оламай. Сюрюнликте экенде отузгъа якъын, Къырымгъа къайткъан сонъ да 17-18 хадими олгъан редакцияда бугунъде олгъаны-оладжагъы 7 хадим чалышкъаныны, редакция озъ юридик мустакъиллигини джойгъаныны, хадимлер районларгъа биле командировкагъа барып оламагъаныны, газетанынъ бир вакъытларда 25—27 бинъ тиражы олгъаныны хатырласакъ, бугунъде тиражы 1000 нусхагъа тюшкенини нормаль демек мумкюнми?

1988 сенеси Ташкентте «Ленин байрагъы»ны афтада беш кере чыкъармагъа кечинъиз, янъы хадимлерни ишке алынъыз деп юкъарыдан айткъанларында биз: «Ёкъ, биз Къырымгъа къайткъан сонъ

беш кереликке кечермиз», — деп ред эткен эдик. Албу ки, башта афтада учь кере, сонъки девирде 16 саифели афталыкъ газета олып чыкъкъан неширимиз бу ерге кельген сонъ секиз саифелик олып къалды.

«Янъы дюнья» газетасынынъ мейдангъа кельгенине 100 йыл толды. Чешит девирлерде «Енъи дюнья», «Янъы дюнья», «Къызыл Къырым», «Ленин байрагъы» адларынен чыкъкъан газетамызнынъ зенгин тарихыны Къырым девлет архивинде, И. Гаспринский адына джумхуриет къырымтатар кутюпханесинде, Къырым муэндислик-педагогика университетининъ ве КФУ-нынъ ильмий кутюпханесинден эм де дигер китапханелерден тапып окъумакъ ве огренмек мумкюн. Келинъиз, миллий медениетимиз, матбуатымызнынъ аныанелерини сакълап къалайыкъ ве мешур классиклеримиз темель къойгъан «Янъы дюнья»мызны яшатайыкъ.

2018 с.

«ЙЫЛДЫЗ»ДА ЭКИ ЙЫП

Меним эмек фаалиетимнинъ эсас къысмы — 40 йылы — «Ленин байрагъы», сонъра «Янъы дюнья» газеталарында кечти. Еди йыл озъбек газетасында чалышкъанымны да къошсам, омюримнинъ 47 сенесини журналистикагъа багъышладым. Бу арада эки йыл девамында «Йылдыз» меджмуасында чалышмакъ сырасы кельди. Иште, шу девир акъкъында къыскадан икяе этмек истейим.

«Йылдыз» дергиси чыкъып башлагъанынынъ алтынды йылы, яни 1985 сенесининъ июнь айында, онынъ баш муаррири Шамиль Алядин нефакъагъа чыкъты, ве онынъ ерине неширнинъ месуль кятиби Айдер Осман тайинленди.

Янъы ребернинъ даветини къабул этип, 1985 сенесининъ ноябрь айындан «Йылдыз»да месуль кятип вазифесинде чалышып башладым. 1986 сенесининъ январинден мени муарририет эркъанына кирсеттилер.

Элимден кельгени къадар дергиге эм мундеридже, эм техникий джеэтинден янъылыкълар кирсетмеге тырыштым. Биринджиси — эр бир санда меджмуанынъ сонъунда янъы муэллифлеримиз акъкъында къыска малюмат берип барылды. Ондан да гъайры эр бир санда бестекярларымызнынъ янъы йырларындан нумюнелер дердж этилди. Мен «Йылдыз»да чалышкъан девирде Къабул Сеитвелиев, Эдем Налбандов, Ильяс Бахшыш, Мемет Арсланов, Февзи

Алиев, Рефат Ибадлаев, Мерзие Халитова киби санатчыларымызнын эсерлери, айны вакытта белли халкъ йырлары ноталарынен берабер мунтазам суретте дердж олунды. Чюнки о йыллары йыр китаплары аз чыкъа, музыка мектеплеринде, окъув юртларында, консерваторияда тасиль алгъан чокътан-чокъ талелеримиз миллий музыка эсерлеримизнин ноталарына мухтадж эдилер. Олар бу янъылыкъны къуванчнен къаршыладылар.

«Ленин байрагъы» газетасында чалышкъанымда, 70-нджи сене-лернинъ башында, даа там айтаджакъ олсакъ, 1974 сенеси, Маргъыланда яшагъан белли филолог Усеин Османович Куркчиге, муарриетимизге келип, журналист, яызджы, алимлеримиз огюнде тилимизнинъ инджеликлерине багъышлангъан бир сыра марузаларнен чыкъышта булунмасыны риджа эткен эдик. Усеин агъа ёкъ демеди, кельди ве эр кунъ бизлерге тилимизнинъ инджеликклери хусусында дерс окъуды. Бу марузалар «Ленин байрагъы» газетасында толусынен басылдылар, сонъра 1986 сенеси чыкъкъан «Фикир инджилери» адлы китапчыкъкъа да кирдилер. Башкъаларда олгъаны киби, менде де о марузалар пек буюк теэссурут къалдырды. О вакыт мен Усеин оджадан къырымтатар фразеологиясы боюн-джа салмакълы лугъат азырлагъаныны эшиткен эдим. «Йылдыз»гъа ишке кельгенимнен: «Шу лугъатны меджмуда бассакъ, халкъымыз, эдебиятшынаслыгъымыз, тильшынаслыгъымыз ичюн пек буюк файдасы олур», — деп бильдирген фикрине аркъадашлар къолтуттылар. Кечиктирмеден Маргъылангъа, Усеин оджагъа бойле мектюп ёлладым. Оны олгъаны киби кетирем:

«Селям алейкум, сайгъылы Усеин агъа! Сизге бу сатырларны язгъан — «Йылдыз» меджмуасынынъ месуль кятиби Аблязиз Велиев.

Усеин агъа! Мен якъында «Ленин байрагъы»ндан мында ишке авуштым. Биз озъара акъыл танышып, Сиз азырлагъан фразеологик лугъатны меджмуамызда басмагъа къарар бердик.

Бильгениме коре, Сиз оны къыскъартувнон огърашасынъыз. Бизге шу къыскъартылгъан вариантыны (не къадар азыр олса) ёлласанъыз, яхшы олур эди. Чареси олгъаны къадар чокъча олса яхшы. Биз лугъатны 1986 сенесининъ 1-нджи санындан басып башламакъ истеймиз. Къалгъаныны азыр олгъанына коре, бельки озюмиз барып алырмыз. Эгер машинкадан чыкъарылмагъан олса, раатсызланмай, эльязмасыны ёллай беринъиз. Биз мында озюмиз машинкадан чыкъарырмаз.

Бизим теклифимизге разы олсанъыз, ишни тезлештирменъизни риджа этемиз, чюнки оны машинкадан чыкъарып азырламакъ ве

бастырмакъ ичюн разылыкъ алмакъ керек оладжакъ, вакъыт исе пек о къадар чокъ дегиль. Чюнки келеджек айнынъ орталарына 1-нджи санны энди басмаханеге теслим этмек керек.

Эр алда бу теклифнен Сиз разылашырсынъыз беллейим. Бундан, башта бир Сиз озюньиз менфаатдар олсанъыз керек.

Эльязманы мытлакъа «ценная бандероль» этип ёлланъыз ве истесенъиз журнал редакциясына, истесенъиз меним эв адресиме йиберинъиз.

Усеин агъа! Эльязманы ёлласанъыз да, ёлламасанъыз да, бизни бу хусуста мумкюн къадар тездже хабардар этсенъиз яхшы олур. Селямнен, Аблязиз Велиев. 1985 с., ноябрь 13».

Тезссюф ки, меселе биз къарарлаштыргъан киби тез олып чыкъмады. Язышмаларымыз девам этти. Лугъат неширге ашыкъмадан азырланылды ве «Йылдыз» дергисинде 1986 сенесининъ январинде дегиль де, арадан бир йыл кечкен сонъ — 1987 сенесининъ 1-нджи санындан нешир олунып башланды.

Эльязманы Усеин оджадан алгъанымнен, оны неширге азырламакъны болюк мудири Риза Фазылгъа авале эттим. Риза агъа йыл девамында азырлап барды, ве лугъат меджмуанынъ 1987 сенесининъ 1-, 2-, 3-, 4- эм де 6-нджы санларында басылды. Шу йылнынъ сонъунда мени «Ленин байрагъы» газетасына баш муаррир муавини оларакъ чалышмагъа авуштырдылар, шундан сонъ лугъатнынъ басылувы да токътады. Эльязмаларнынъ эписини Усеин агъагъа къйтарып ёлладым.

«Йылдыз»да чалышкъан йылларымда япылгъан кене бир янъылыкъ — окъуйджыларнен корюшювлер олды. Догърусыны айтсам, бойле корюшювлерден девлет тешкилятлары да, редакциядаки базы аркъадашлар да сакъына эдилер: ана-Ватангъа къайтув огърундаки миллий курешимиз гъает къызгъын олгъан бир девир эди. Лякин, эр альде, мен озъ гъаемден къайтмадым. «Йылдыз акъшамы» деп адландырылгъан биринджи бойле тедбирни 1986 сенеси декабрь 23 куню Ташкенттеки Хамид Алимджан адына Эдебиятчылар эвининъ буюк залында отъкердик. Мерасимде джумхуриет Языджылар бирлигининъ ёлбашчылары, белли озъбек эдиплери, бир чокъ илери иш адамлары, Социалистик Эмек Къараманы Энвер Алиев эм де «Йылдыз»нынъ окъуйджылары иштирак эттилер. Корюшювни эр кес бегенди. Арадан эки ай кечкен сонъ бойле тедбир ватандашларымыз чокъ яшагъан Пскент районынынъ «Вахрущево» совхозында олып кечти. Бу сефер муарририетимизнинъ бутюн хадимлери иштирак эттилер. Арадан эки ай кечкен сонъ кене Языджылар эвинде

«Йырла, кедай!» адлы музыкалы-бедий акъшам отькердик. Сонъра меджмуа коллективи Янъыёл шеэрининъ истраат багъчасында, Чырчыкъ шеэрининъ Маденджилер медениет сарайында, абразив маллары комбинатында да ватандашларымызнен корюшювлер отькерди. Догъру, оларнынъ базылары шень, базылары кергин кечтилер. Лякин энъ муими — биз халкънен корюшип, онынъ фикирлерини динъледик. Бу фикирлерни тек биз дегиль де, башкъа миллет векиллери де эшиттилер. Месея, Янъыёлда олгъан мерасимде сёзге чыкъкъан Ильмий Ильясов, Али Хамзин сагъ-селяметлер ве бу корюшювлер акъкъында айтабилелер.

«Йылдыз»гъа ишке кельгенимде, дергининъ тиражы 5859 нуха эди. Эки йылда о, деерли бинъ нухагъа артты. Эбет, бунда гъайретнен чалышкъан коллективнинъ буюк иссеси бар.

Бугунъ фурсаттан файдаланып, меджмуанынъ сабыкъ ве бугунъки хадимлерини юбилейнен хайырлайым! Севимли дергимиз эдебияткъа хызмет эткенлерге, бутюн миллетимизге даа чокъ йыллар девамында джетемен йылдыз олсун!

2011 с.

МУНДЕРИДЖЕ

Муэллифтен	3
------------------	---

КЛАССИК ВЕ ЗЕМАНЕВИЙ ЭДИПЛЕР АКЪКЪЫНДА ЭДЕБИЙ ЛЕВХАЛАР

Ашыкъ Умер акъкъында эшиткенлерим	4
Исмаил Гаспринский ве кырымтатар бала эдебияты	7
90 йылдан сонъ (Якъуб Шакир-Алининъ совет цензурасындан кечмеген секиз шири акъкъында)	13
Эдебий достлукъ — эбедий достлукъ: кырымтатар-озъбек эдебий алякъалары (Бекир Чобан-задеге багъышлангъан II Халкъара конференцияда япылгъан маруза)	18
Бекир Чобан-заде адына мукъяфатнынъ ильк адымлары насыл башланды (кунъделик дефтеримден)	27
Татлы субетлер болюнмесеиди	34
Эдипнинъ иджадий дюньясы (языджы Юсуф Болатнынъ 100 йыллыгъы мунасебетинен)	38
Эшреф Шемьи-заде ве озъбек эдебияты	43

Федаийлик (языджы Абдулла Дерменджининъ 100 йыллыгы мунасебетинен)	46
Йылдырым мааллесинден чыкъкын языджы	50
Къуллукъкъа махкъом этильген шаир	60
О, ким эди? (Шаир Сеитумер Эминнинъ 85 йыллыгы мунасебетинен)	71
О, акъикъий инсан эди (Джевдет Аметовнынъ 90 йыллыгы мунасебетинен)	74
Эшитмедим, деменьиз... («Къытыкълы далгъа»нынъ шорбаджысы Ирфан Аметовнынъ 70 йыллыгы мунасебетинен къыска бир шикъет ерине)	77
Балаларнынъ буюк досту (шаир ве несирджи Нузет Умеровнынъ 75 йыллыгына)	81
Фейзи Рахман Юртер: «Халкъымны ве ватанымны севмекни баба-деделеримден огрендим»	86
Ватан севгисинен яшагъан инсан (Фикрет Юртер — 75 яшында)	89
Энишли-ёкъушлы, тикенли-чечекли иджат ёлу (Языджы Риза Фазылнынъ 2002 сенеси чыкъкан «Ирмакълар» китабына язылган кириш сёзю)	92
Биз, догъмушлар киби эдик (шаир Билял Мамбет акъкъында хатырлавларымдан)	99
Девримизнинъ етекчи шаири	104
Мукъаддес сёз (шаир Рефат Чайлакънынъ «Асрет» адлы шиирлер джыйынтыгына язылган кириш сёз)	117
«Алтмышындыжылар»дан бириси (языджы Урие Эдемованынъ 75 йыллыгы мунасебетинен)	120
Хатыра (арамыздан яшлай кеткен Юнус Къандым вефатынынъ бир йыллыгы мунасебетинен)	124

КЪАРДАШ МИЛЛЕТЛЕР ЭДЕБИЯТЫ

Навайининъ шиирлери кырымтатар тилинде (2002 сенеси март 2-де А. Навайининъ 561 йыллыгы мунасебетинен Кырым муэндислик-педагогика институтында откерильген «Алишер Навай ве дюнья эдебияты» конференциясында япылган маруза)....	127
Омар Хайям (Аблязиз Велиев терджиме этип азырлагъан «Омар Хайям. Рубайилер» китабына мукъаддеме)	132
XX асыр татар эдебиятына темель кыйгъанлардан бири.....	135
Бизим Горький (А. М. Горькийнинъ догъгъанына 120 йыл толувы мунасебетинен)	137
Шаир акъкъында сёз	140
Кырымтатар-къалмыкъ эдебий алякъалары (2016 сенеси сентябрь 28-де Элистада кечирильген регионларара иджадий корюшювде япылган маруза)	143
Къудретли бирдемлик («Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында олгъан корюшювден репортаж)	150
Игумен Парфений акъкъында акъикъат (Аркадий Дерманнынъ «Дело об игумене Парфении» роман-хроникасынынъ къайта неширине язылган мукъаддеме)	158

ЭДЕБИЯТ ВЕ МАТБУАТЫМЫЗНЫНЪ ИНКИШАФЫНА

ДАИР ФИКИРЛЕР

Сюргюнлик йылларында кырымтатар эдебияты	163
Бала эдебияты акъкъында фикир ве тюшюнджелер («Ленин байрагы»нынъ къаве софрасы башында олгъан корюшювден репортаж)	167
Девирге мунасиб эсерлер яратайыкъ (1988 сенесининъ неширине бир назар)	172

Къырымтатар язиджылары, ниает, мустақилликке ириштилер....	181
Терджиме санаты.....	182

ТЫЛСЫМЛЫ ЭДЕБИЯТ АЛЕМИНЕ СЕЯТЛАР

Алимнен Къырым бойлап 30 кунь	192
Шириет улькесинде кечкен унутылмаз куньлер	199

ХАЛКЪ АГЪЫЗ ЯРАТЫДЖЫЛЫГЪЫ

Къырымтатар муаджир тюркюлери. Иджреттеки къырымтатарларнынъ оджакъларында сёнмеген Къырым атеши («Къырымтатар муаджир тюркюлери» китабыма язылган кириш сёз)	204
Къырымтатар сюрдюлик тюркюлери.....	222
Джафер оджанынъ къыйметли иши (Фольклорджы алим Джафер Бекировнынъ «Къырымтатар халкъ агъыз яратыджылыгы» китабынынъ чыккувы мунасебетинен)	227
Насреддин оджа. Онынъ акъкъында нелер билемиз?	229

АЛИМ-ЭДИПЛЕР

Асретли сатырлар	234
Юрий Османов — алим, шаир, терджиман (Юрий Бекирович Османовнынъ 75 йыллыкъ юбилейи мунасебетинен отъкерильген тедбирге азырланган маруза).....	240
Исмаил Керимов — язиджы, алим ве оджа (2005 сенеси алимнинъ 50 йыллыгы мунасебетинен Къырым музндислик-педагогика университетинде отъкерильген ильмий конференцияда япылган маруза).....	246

Шириетимиз багъчасындан бир дөмет (Фера Сеферованың «Къырымтатар шириетинде анъаневийлик ве янъылыкъ» китабына язылган кириш сөз)...	248
--	-----

АВЕСКЯР КЪАЛЕМЛЕР ИДЖАДЫНДАН

Такълитке лаякъ омюр.....	251
Алтын тотланмаз.....	255

МИЛЛИЙ МАТБУАТЫМЫЗ

Асыр йылнамеджиси («Янъы дюнъя» газетасынынъ 100 йыллыгы мунасебетинен)	260
«Йылдыз»да эки йыл.....	279

Литературно-художественное издание

Велиев Аблязиз

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

Собрание избранных произведений в двух томах

Том II. Литературные этюды

Редактор *Н. И. Бекиров*

Макет и вёрстка *Э. Р. Аджалимова*

Подписано в печать 09.10.2019 г. Формат 60х84^{1/16}.

Гарнитура «Arial». Усл. печ. л. 16,74.

Объем 18,0 печ. л. Тираж 300 экз. Заказ № .

ГАУ РК «Медиацентр им. И. Гаспринского»

295048, Республика Крым,

г. Симферополь, ул. Трубоченко, 23-а.

E-mail: mediacenter2015@mail.ru ОГРН 1159102113455

Отпечатано в типографии ООО «КОНСТАНТА»

308519, Белгородская обл., Белгородский р-н,

п. Северный, ул. Березовая, 1/12.

Тел./факс +7 (4722) 300-720

www.konstanta-print.ru